

योग्यता
निष्पक्षता
स्वच्छता

निजामती सेवा पत्रिका CIVIL SERVICE JOURNAL

लोक सेवा आयोग
PUBLIC SERVICE COMMISSION

सम्पादकीय

निजामती सेवाको पदमा नियुक्तिको लागि उपयुक्त उम्मेदवार छनौट गरी सिफारिस गर्ने तथा सुरक्षा निकाय र संगठित संस्थाहरूको लिखित परीक्षा सञ्चालन गर्ने संवैधानिक अधिकार प्राप्त लोक सेवा आयोगले स्वतन्त्र, निष्पक्ष र तटस्थ रूपमा आफ्नो कार्यसम्पादन गर्दै आएको छ । आयोग स्थापनाकालदेखि हालसम्म सर्वसाधारण जनताको आशा र भरोसाको केन्द्रको रूपमा रही आएको छ । यही विश्वासको आधारमा नेपालको संविधानले लोक सेवा आयोगको कार्य जिम्मेवारी समेत थप गरेको छ ।

मुलुक संघीय शासन प्रणाली कार्यान्वयनको चरणमा रहेको वर्तमान सन्दर्भमा सम्पूर्ण निजामती कर्मचारी तथा अन्य सरकारी सेवाका कर्मचारीहरूको आशा र भरोसाको केन्द्रविन्दुमा रही आफ्नो अभिभावकत्व निर्वाह गर्न एवं स्थापनाकाल देखिको विश्वास समेतलाई जोगाई राख्न आयोग सामु चुनौती थपिएको छ ।

प्रस्तुत अंकमा सार्वजनिक सेवा, निजामती प्रशासन तथा विकास प्रशासनसँग सम्बन्धित लेखहरू रहेका छन् र यसबाट अनुसन्धानकर्ता, अध्येता तथा सार्वजनिक व्यवस्थापनका विषयमा सरोकार राख्ने सबैलाई सहयोग पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ । यस पत्रिकालाई अभूत उत्कृष्ट बनाउन पाठकवर्गबाट सुझाव तथा पृष्ठपोषणको अपेक्षा गर्दछौं । पत्रिकाको लागि लेख रचना उपलब्ध गराई सहयोग गर्नुहुने विद्वान लेखकहरूप्रति कृतज्ञता प्रकट गर्दै आगामी दिनहरूमा समेत यस्तै सहयोग प्राप्त हुनेमा विश्वस्त छौं ।

सम्पादक मण्डल

विषय सूची

क्र.सं.	शिर्षक	लेखक	पेज नं.
१.	चुनौतिपूर्ण भ्रष्टाचार नियन्त्रणका लागि शुन्य सहनशीलता	शिवराम न्यौपाने	१
२.	निजामती सेवामा आरक्षणको प्रभाव र अबको बाटो	ललितकुमार बस्नेत	८
३.	विश्वव्यापीकरणको वर्तमान अवस्था र हाल देखिएका चुनौतीहरु	धर्मराज रोकाया	१५
४.	संवैधानिक उपचारको हकसम्बन्धी व्यवस्था	खेमराज भट्ट	२७
५.	नतिजाका लागि विगतका प्रयास र वर्तमानको कार्यसम्पादन करार अभ्यास	श्रीधर गौतम	३९
६.	नेतृत्व र यसका बहुआयामिक पक्षहरु	गणेश विक्रम शाही	४४
७.	संसदीय प्रणालीमा नागरिक र संसद बिचको सञ्चार	डिल्लिराम रिजाल	५१
८.	कर्मचारी समायोजनका सवालहरु	भुवन पाण्डे	५९
९.	स्थानीय सरकारको खर्च व्यवस्थापन व्यावसायिक सरकारको अवधारणा र भूमि क्षेत्रमा यसको प्रयोग	द्वारिकानाथ धिताल	६४
१०.	निजामती सेवामा समावेशीताको अवस्था र यसका विविध आयामहरु	केदार सत्याल	७०
११.	संगठनमा तनाव व्यवस्थापन समृद्धि प्राप्तीको एक आधार	भविश्वर घिमिरे	७८
१२.	Role of Agricultural Products on Foreign Trade of Nepal	Udaya Rana Magar	८४
१३.	Does Gender's Perceptual Differences Account for Institutional Trust : Case from Nepal	Narendra Raj Paudel, PhD & Srijana Pahari	९७
१४.	Belt and Road Initiatives (BRI): Opportunities and Challenges for Nepal	Pushkar Raj Bhattarait	१११
१५.	Issues and Challenges in the Management of Foreign Employment for Nepal	Deepak Dhital	११७
१६.	Globalization : Opportunities and Challenges	Khagendra Bardewa	१२५
१७.	लोक सेवा आयोगको ६९ औं वार्षिकोत्सव समारोह विशेष	सम्पादन समूह	१२९

चुनौतिपूर्ण भ्रष्टाचार नियन्त्रणका लागि शुन्य सहनशीलता

✍ शिवराम न्यौपाने

सारांश

मुलुकमा सुशासनको अनुभूतिकालागि भ्रष्टाचार रहित समाजको आवश्यकता भएको हुन्छ। हरेक सरकारले भ्रष्टाचार नियन्त्रणका लागि आफ्ना नीति, योजना, कार्यक्रमहरूमा महत्व दिने गरेको भएतापनि यसमा भएका प्रयास अपेक्षित रूपमा प्रभावकारी हुन सकेको छैन। सरकारको एकलो प्रयासका कारण यो समस्या क्रमशः जटिल र चुनौतिपूर्ण हुँदै गएको छ। भ्रष्टाचारको स्वरूप, शैली एवं स्वभावमा परिवर्तन हुँदै गएको साथै घुस लिने दिने कार्यमा सेवाग्राही र सेवाप्रदायक प्रत्यक्ष नभई तेस्रो पक्ष अपारदर्शी भई भूमिका निर्वाह गर्ने प्रवृत्ति बढेकाले भ्रष्टाचार विरुद्धका अपरेशनहरू कमजोर हुने गरेको छ। राजनीतिक नेतृत्वसमेतको अग्रसरता साथै बिचौलियाहरूको सक्रियतामा कर्मचारीसमेतको मिलेमतोमा भ्रष्टाचार क्रमशः संगठित एवं जटिल हुँदै गएको हो। भ्रष्टाचारीका विरुद्धको कार्यमा सरकार प्रमुखहरू, कर्मचारीतन्त्रका उच्च अधिकारीहरू, राजनीतिक दलका जिम्मेवार नेतृत्वहरू, नागरिक समाज, संचारकर्मी, सामाजिक संघ संस्थाहरू, कर्मचारी ट्रेड युनियनका पदाधिकारीहरू जिम्मेवार एवं क्रियाशिल हुन सकेका छैनन्। यसबाट सरकारको एकलो प्रयास अपेक्षित रूपमा फलदायी हुन नसकेको हो। यस सन्दर्भमा भ्रष्टाचार जस्तो जघन्य सार्वजनिक अपराध नियन्त्रण गर्नकालागि सामान्य नागरिकदेखि सबै सरकारी गैर सरकारी निकायहरू, पेशागत समूहहरू, निजी क्षेत्र समेतको भ्रष्टाचारीप्रति शुन्य सहनशीलताको सोच र व्यवहार आवश्यक भएको छ।

पृष्ठभूमि

भ्रष्टाचारलाई व्यक्तिगत वा निजी फाइदाका लागि सार्वजनिक पद एवं हैसियतको दुरुपयोग गर्ने कार्यका रूपमा लिइन्छ। पतित आचरण वा दुषित मर्यादा सामान्य अर्थमा भ्रष्टाचार हो। नियम वा कानून विरुद्ध नैतिक पतन हुने काम गरी घुस खाई पक्षपातपूर्ण निर्णय र व्यवहार गर्ने काम, भ्रष्टाचार हो। सार्वजनिक पदमा रहेका व्यक्तिहरूले सार्वजनिक अधिकार एवं श्रोतको दुरुपयोग गरी निहित स्वार्थकालागि गर्ने भ्रष्ट आचरणयुक्त कार्य भ्रष्टाचार हुने तथ्य सर्व स्वीकार्य रहेको छ। भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ मा रिसवत लिने दिने, बिना मूल्य वा कम मूल्यमा वस्तु वा सेवा लिने, दान, दातव्य, उपहार वा चन्दा लिने, कमिशन लिने, राजस्व चुहावट गर्ने, गैरकानुनी लाभ वा हानि पुऱ्याउने, गलत लिखत तयार गर्ने, गलत अनुवाद गर्ने, सरकारी कागजात सच्याउने, सरकारी वा सार्वजनिक संस्थाको कागजात नोक्सान गर्ने, प्रश्नपत्रको गोपनीयता भंग गर्ने वा परीक्षाको परिणाम फेरबदल गर्ने, गैरकानुनी व्यापार व्यवसाय गर्ने, नपाएको ओहदा पाएँ भन्ने, भ्रुट्टा विवरण दिने, सार्वजनिक सम्पत्तिको हानि नोक्सानी गर्ने, गैरकानुनी दवाब दिने, गलत प्रतिवेदन दिने, गैर कानुनी रूपमा सम्पत्ति आर्जन गर्ने आदि कसुर गर्ने कार्य भ्रष्टाचार हुने उल्लेख गरिएको छ। साथै यस्ता कसुर गर्ने सार्वजनिक पद धारण गरेका व्यक्तिलाई कसुर अनुसारको जरिवाना तिराउने साथै कैद भुक्तान गर्नुपर्ने सजायको व्यवस्था भएको छ। भ्रष्टाचार विरुद्धको कसुरमा यस्ता सजायको व्यवस्था गरिएको भएतापनि भ्रष्टाचारको निगरानी गर्ने, अध्ययन अनुसन्धान गर्ने, निर्णय एवं फैसला गर्ने, आवाज उठाउने लगायतका संस्था एवं पदाधिकारीहरूबाट भ्रष्टाचारीका विरुद्धमा शुन्य सहनशीलताको व्यवहार सुदृढ हुन नसक्दा भ्रष्टाचार नियन्त्रणको प्रयास अपेक्षित रूपमा प्रभावकारी हुन सकेको छैन।

राजनीतिक परिवर्तन वा आवधिक निर्वाचन पछि गठन हुने हरेक सरकारले भ्रष्टाचार नियन्त्रण गरी सुशासनको अनुभूति गराउने प्रतिवद्धता गर्ने गरेको भएतापनि संगठित हुँदै स्थानीय तहसम्म विस्तार भएको भ्रष्टाचार नियन्त्रण हुन नसक्दा सरकार आफ्नो प्रतिवद्धता पुरा गर्न सफल हुन सकेको छैन। नेपालको संविधानको धारा ५१ मा सार्वजनिक प्रशासनलाई स्वच्छ, सक्षम, निष्पक्ष, पारदर्शी, भ्रष्टाचारमुक्त, जनउत्तरदायी र

सहभागितामूलक बनाउँदै राज्यबाट प्राप्त हुने सेवा सुविधामा जनताको समान र सहज पहुँच सुनिश्चित गरी सुशासनको प्रत्याभूति गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन गर्ने स्पष्ट भएको छ। साभा एवं जटिल समस्याका रूपमा रहेको भ्रष्टाचार नियन्त्रण क्रमशः जटिल, संगठित र चुनौतिपूर्ण हुँदै गएको छ। भ्रष्टाचार नियन्त्रण नगरी मुलुकमा सुशासन कायम हुन नसक्ने साथै सुशासन कायम नभई मुलुकको समग्र आर्थिक तथा सामाजिक विकासले गतिलिन नसक्ने स्पष्ट छ। भ्रष्टाचार नियन्त्रणको लागि भएको लामो र निरन्तर प्रयासका साथै ठूलो लगानी अपेक्षित रूपमा प्रभावकारी हुन सकेको छैन। मुलुकको पहिलो कानून मुलुकी ऐन कार्यान्वयनमा आएदेखिनै भ्रष्टाचार नियन्त्रणका लागि निरन्तर प्रयास भएको भएतापनि सुशासनको अनुभूति हुन नसकेको तथ्य सर्वस्वीकार्य छ। ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेशनल नेपालको सन् २०१८ को प्रतिवेदनले भ्रष्टाचार हुने मुलुकहरूको क्रममा नेपाल १२२ औं स्थानमा रहेको र दक्षिण एशियाली मुलुकहरूमध्ये अफगानिस्तान र बंगलादेश पछि बढी भ्रष्टाचार हुने मुलुकका रूपमा रहेको देखिएको छ। यस सन्दर्भमा कठिन एवं चुनौतिपूर्ण हुँदै गएको भ्रष्टाचार नियन्त्रणका लागि सबै क्षेत्र, वर्ग, समूह, संस्था एवं सामान्य नागरिक समेतले भ्रष्टाचारको विरुद्धमा शुन्य सहनशीलताको स्वभाव विकास गर्नुपर्ने भएको छ।

भ्रष्टाचारका कारणहरू

भ्रष्टाचार सार्वजनिक पदमा रहेको व्यक्तिको एकलो चाहनाले मात्र संभव हुँदैन। घुस लिन चाहने साथै घुस दिन चाहने दुवै पक्षको आपसी सहमति एवं सहकार्यबाटै यो संभव हुने गर्दछ। परिवर्तित सन्दर्भमा भ्रष्टाचारका स्वरूप, शैली, स्वभावसमेत परिवर्तन हुँदै गएका छन्। विभिन्न पेशामा संलग्न भएका तेस्रो पक्षका व्यक्ति समूहको भ्रष्ट आचरणले घुस लिनेदिने कार्यलाई अझ जटिल एवं मजबुत गराउँदै लगेको छ। भ्रष्टाचारजन्य कार्यलाई जनता र मुलुक विरुद्धको सार्वजनिक अपराधका रूपमा लिइने भएतापनि यसको विरुद्धमा आवाज मजबुत हुन नसक्नुले समेत भ्रष्टाचार विस्तार हुँदै गएको छ। वर्तमान समयमा भ्रष्टाचार जटिल, संगठित एवं चुनौतिपूर्ण हुँदै जानुमा विचौलियाहरूको भूमिका अग्रणी रहेको महसुस गरिएको छ। नेपालको सन्दर्भमा भ्रष्टाचार हुनुका प्रमुख कारणहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

- ◆ भ्रष्टाचारीलाई कारवाही गर्ने कानुनी प्रावधानहरू कमजोर एवं संकुचित रहेको
- ◆ सरकारी सेवाका केही सेवा समूहको भ्रष्टाचार फरक कानून एवं संस्थाबाट नियन्त्रण वा कारवाही हुने व्यवस्था हुँदा त्यस्ता निकायहरू जिम्मेवारी निर्वाहमा कमजोर हुँदा भ्रष्टाचार नियन्त्रण प्रभावकारी हुन नसकेको
- ◆ अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगलाई पर्याप्त कानुनी अधिकार एवं स्थानीयतहसम्मको संगठन संरचनाबाट पूर्णता दिन नसकिएको
- ◆ राजनीतिक नेतृत्व, उच्च प्रशासक, न्यायालयका जिम्मेवार पदाधिकारीहरू, नागरिक समाज, संचारकर्मी, सामाजिक संघ संस्थाहरू, कर्मचारी युनियनका पदाधिकारीहरू लगायतका भ्रष्टाचारका विरुद्धमा कार्य जिम्मेवारी भएका व्यक्ति, समूह, संस्थाहरूबाट भ्रष्टाचारीका विरुद्धमा शुन्य सहनशीलताको सोच एवं कार्य व्यवहारमा आउन नसकेको
- ◆ भ्रष्टाचार नियन्त्रणको कार्य अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको मात्र हो भन्ने सोच र व्यवहारबाट अन्य सरकारी एवं गैर सरकारी निकायहरू निरन्तर प्रभावित रहेका
- ◆ भ्रष्टाचार एवं अनियमित कामका विरुद्धमा सरकारी निगरानी कमजोर भएको
- ◆ समाजमा बढ्दै गएको सामाजिक फजुल खर्च नियन्त्रण गर्नका लागि कानुनी एवं व्यवहारगत प्रयासहरू कमजोर रहेको
- ◆ भ्रष्टाचारको विरुद्धमा आवाज उठाउने, भ्रष्टाचारीलाई समाजबाट बहिष्कार गर्ने प्रवृत्ति विकास हुन नसकेको
- ◆ सरकार प्रमुखहरू, उच्च राजनीतिक एवं प्रशासनिक नेतृत्वमा भ्रष्टाचारका विरुद्धमा अग्रसर हुने साहस र प्रतिवद्धताको कमी भएको

- ◆ राजनीतिक नेतृत्वको हस्तक्षेप, न्यायालयको कमजोर फैसला, कमजोर अध्ययन अनुसन्धानबाट भ्रष्टाचारीलाई अनावश्यक संरक्षण भएको
- ◆ अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगप्रति राजनीतिक नेतृत्व, न्यायालय, सम्बन्धित निकायहरुबाट पर्याप्त र सकारात्मक सहयोग एवं समन्वय प्रभावकारी हुन नसकेको
- ◆ ठेक्का पट्टा, विकास निर्माणको कार्य, सरकारी बजेट लगानी गर्दा कमीशन आउने जस्ता कार्यहरुमा राजनीतिक दलका जिम्मेवार व्यक्तिहरुको संलग्नता बढेको
- ◆ सार्वजनिक सेवा प्रवाहको कार्य प्रक्रिया ढिलासुस्ती, भ्रष्टाचारी, वुभून्न कठिन स्वभावको भएको
- ◆ सार्वजनिक जिम्मेवार पदमा रहेका राजनीतिक नेतृत्व एवं कर्मचारीहरुमा जिम्मेवारी पन्छाउने तथा जवाफदेही नहुने प्रवृत्ति रहेको
- ◆ सार्वजनिक कार्यहरु पारदर्शी अनुमान गर्न सकिने, प्रक्रियाको आँकलन गर्न सकिने प्रकृतिको नभएको
- ◆ सार्वजनिक निकायहरुमा बिचौलियाहरुको अनावश्यक उपस्थिति एवं हस्तक्षेप बढ्दै गएको
- ◆ भ्रष्टाचारको सोचमा रहेका राजनीतिक नेतृत्व साथै कर्मचारीहरुले बिचौलिया मार्फत घुस लिने प्रवृत्ति बढेको
- ◆ सरकारी निकायहरुबिचको समन्वय कमजोर हुँदा भ्रष्टाचार विरुद्धको अध्ययन, अनुसन्धान मजबुत हुन नसकेको
- ◆ समाजमा प्रत्यक्ष देखिने गरेको अकृत सम्पतिको विरोध गर्ने साथै त्यसलाई आधार बनाई अनुसन्धान एवं मुद्दा दायर गर्ने कानुनी व्यवस्थामजबुत नभएको
- ◆ भ्रष्टाचारका विरुद्धमा सरकारी एवं गैर सरकारी संस्थाहरु, नागरिक समाज, संचारकर्मी, समाजका जिम्मेवार विभिन्न संघ संस्थाहरु बिचको सहकार्य हुन नसकेको
- ◆ भ्रष्टाचारका विरुद्धमा संचारकर्मीबाट खोजमूलक सूचनाका साथै अन्य भ्रष्टाचारजन्य कार्यहरुको सूचना प्रभावकारी रुपमा सम्बन्धित निकायमा पुग्न र प्रचार प्रसार हुन नसकेको
- ◆ भ्रष्टाचार नियन्त्रणको जिम्मेवारीमा रहेका निकायहरु राजस्व अनुसन्धान विभाग, न्याय परिषद्, सम्पत्ति शुद्धीकरण नियन्त्रण विभाग लगायतका निकायहरुको भूमिका प्रभावकारी हुन नसकेको
- ◆ राजनीतिक नेतृत्व एवं कर्मचारीतन्त्रबिच मिलिभगत शैलीमा भ्रष्टाचार गर्ने प्रवृत्ति विकास हुँदै गएको
- ◆ कर्मचारी ट्रेड युनियनले भ्रष्टाचारको सवाललाई आफ्नो प्राथमिकताको कार्यमा राख्न नसकेको

भ्रष्टाचारबाट परेको असरहरु

भ्रष्टाचार एउटा सामान्य नागरिकलाई समेत प्रतिकूल असर पुऱ्याउने साभ्ना समस्या हो । यसबाट राज्यकोषको श्रोत दुरुपयोग भई व्यक्ति एवं समूह गैरकानुनी रुपमा धनी हुने भएकाले स्वाभाविक रुपमा भ्रष्टाचारबाट देशका सबै क्षेत्र, वर्ग, समूहलाई नकारात्मक असर परेको हुन्छ । भ्रष्टाचारका कारण निहित स्वार्थ राखी विवादित र अस्वाभाविक निर्णय गर्ने, स्वार्थका लागि कम महत्वका मुद्दाहरुलाई प्राथमिकतामा राखी कार्य गर्ने, समान प्रकृतिका विषयमा फरक नजिर खडा गर्ने, सबुद प्रमाण साथै वयानलाई राम्रोसंग अध्ययन नगर्ने, सामान्य प्रक्रियागत त्रुटीका आधारमा भ्रष्टाचारजस्तो जघन्य अपराधलाई नजर अन्दाजगरी भ्रष्टाचारीलाई संरक्षण गर्ने प्रवृत्ति बढेको जस्ता प्रत्यक्ष असरहरु देखिएको छ । भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्ने कार्य प्रभावकारी हुन नसकेका कारण भ्रष्टाचारलाई आफ्नो पेशा ठान्ने सार्वजनिक पदमा रहेका व्यक्ति साथै यस्ता व्यक्तिलाई सहयोग गरी गैर कानुनी कमाईमा सक्रिय भएका बिचौलियाहरुको मिलिभगत प्रवृत्तिबाट भ्रष्टाचार क्रमशः संगठित र जटिल हुँदै गएको छ । यसका अतिरिक्त भ्रष्टाचारबाट देखिएको प्रत्यक्ष असरहरु निम्नानुसार रहेका छन् :

- ◆ बिचौलियाहरुको संलग्नता एवं हस्तक्षेप बढेका कारणबाट सार्वजनिक निकायहरु नागरिकलाई ठगि गर्ने केन्द्रका रुपमा जनताले महसुस गरेको

- ◆ स्थानीय तहसम्मको विकास निर्माणमा मिलेमतो, कमिशन, शक्ति र पहुँचबाट प्रभावित भई कम गुणस्तरीय काम गर्ने, कामै नगरी भुक्तानी लिने दिने प्रवृत्तिको विकास भएको
- ◆ स्थानीय तहमा कानुनी एवं प्रक्रियागत पद्धतिको अनुसरण नगरी वेथिती एवं हचुवामा काम गर्ने गराउने प्रवृत्तिको विकास भएको
- ◆ कर्मचारीतन्त्रमा भ्रष्टाचारीको बिगबिगीबाट इमान्दार कर्मचारीहरुमा जिम्मेवारी नलिने, कार्य सम्पादनमा उदास हुने प्रवृत्ति बढ्दै गएको
- ◆ सार्वजनिक सेवाकेन्द्रको विश्वसनियता कम हुँदा सेवाको विकल्पको खोजी हुन थालेको
- ◆ मुलुकको विकास निर्माणमा लगानी गर्न वा अनुदान सहयोग गर्न चाहने दाता एवं लगानीकर्ताको उत्साहमा कमी आएको
- ◆ सरकार एवं कर्मचारीतन्त्र प्रतिको जनताको विश्वास घटी समग्र सरकारी निकायहरुप्रतिको प्रतिष्ठा, इज्जत, शान गिर्दै गएको
- ◆ अनियमित कमाई गर्ने कर्मचारी र सदाचारमा रहने कर्मचारीहरु बिच वर्गीय सोच वृद्धि भई संगठनात्मक द्वन्द्व बढेको
- ◆ सार्वजनिक निकायको अनियमितता एवं भ्रष्टाचारजन्य गतिविधिबाट देशको गैर सरकारी निकाय, निजी क्षेत्रसमेत भ्रष्ट हुँदै गएको
- ◆ पूर्वाधार विकास आयोजनाहरु समयमै सम्पन्न हुन नसकेको, गुणस्तरीयता कायम हुन नसकेको अवस्थाले आयोजनाको लागतमा उच्च वृद्धि भएको
- ◆ कम गुणस्तरीय पूर्वाधार बन्ने क्रम नरोकिएकाले जोखिमको दायरा वृद्धि हुँदै गएको
- ◆ भ्रष्टाचार एवं अनियमितताका लागि राजनीतिज्ञ तथा कर्मचारीले एक अर्कालाई दोषारोपण गरी आफू जिम्मेवारीबाट उम्कने प्रवृत्ति बढेको
- ◆ विकास निर्माणको स्रोतको उचित उपयोग नहुँदा गरिबी, पीडा, अभावको अवस्था कायमै रहेको
- ◆ भ्रष्टाचारको कमाईको रवाफले आर्थिक, सामाजिक विकृति, शोषणहरु वृद्धि भएको
- ◆ सरकारको सुशासनको अनुभूति गराउने सोच, रणनीति, कार्ययोजना सफल हुन नसक्दा सरकारप्रतिको जनताको विश्वास र भरोसा कम हुँदै गएको

शुन्य सहनशीलताका लागि गर्नुपर्ने कार्यहरु

भ्रष्टाचार क्षमा गर्न नसकिने अपराध हो । यसले महामारी रोगका रुपमा फैलने गुण बोकेको हुन्छ । त्यसैलेपनि एउटा भ्रष्टाचारीको संरक्षणबाट सयौं सदाचारी भ्रष्टाचारको कुलतमा फस्ने गर्दछन् भनिन्छ । यस सन्दर्भमा सबै प्रकृतिका भ्रष्टाचारीलाई सार्वजनिक अपराधिका रुपमा लिइ सामान्य सद्भाव समेत नराखी कठोर सजाय गर्ने सोच एवं व्यवहार आवश्यक भएको छ । समाजमा निर्वाध रुपमा हिडेका भ्रष्टाचारी साथै उनिहरुको गैर कानुनी कमाईका सम्बन्धमा समाजले देखाएको सहानुभूति एवं स्वीकार्यताले भ्रष्टाचार जन्य कार्य मौलाउदै गएको सहज अनुमान गर्न सकिन्छ । समाजका प्रत्येक जिम्मेवार संघ संस्थाहरु, हित समूहहरु, नागरिक समाज एवं सामान्य जनताले समेत भ्रष्टाचारीका विरुद्धमा शुन्य सहनशीलताको व्यवहार देखाउनु आवश्यक भएको छ । घर परिवार, समाज, सरकार प्रमुखहरु, कर्मचारीतन्त्रका प्रमुखहरु, संवैधानिक निकाय प्रमुखहरु, राजनीतिक दलका प्रमुखहरु, संचारकर्मीहरु, नागरिक समाजका पदाधिकारीहरु, समाजका विभिन्न संघ संस्थाहरु, भ्रष्टाचार विरुद्धको कार्यमा जिम्मेवारी पाएका निकायका पदाधिकारीहरु, न्यायालयका जिम्मेवार पदाधिकारीहरु, सामान्य नागरिक लगायतका सबै व्यक्तिहरुले भ्रष्टाचार जस्तो जघन्य अपराधका विरुद्धमा कठोर व्यवहार देखाउनु आवश्यक भएको छ । यसका अतिरिक्त भ्रष्टाचारका विरुद्धमा शुन्य सहनशीलताका लागि आवश्यक कार्यहरु गर्नुपर्ने हुन्छ ।

(क) राजनीतिक क्षेत्रबाट गर्नुपर्ने कार्यहरू

- ▲ भ्रष्टाचार गर्ने व्यक्तिका विरुद्धमा अत्तालिने एवं कहालीलाग्दो सजायको कानुनी व्यवस्था गरी कार्यान्वयनमा ल्याउने
- ▲ सार्वजनिक पदमा रहँदा भ्रष्टाचारीका विरुद्धमा वक्तव्य दिने साथै भ्रष्टाचारीको संरक्षणमा सामान्य सदासयता समेत नदेखाउने, कारवाहीका लागि प्रतिवद्ध र अग्रसर हुने
- ▲ भ्रष्टाचारमा संलग्न हुने राजनीतिक दलका कुनै पनि व्यक्तिलाई कारवाहीको दायरामा ल्याउने, दोषिलाई भविष्यमा कुनैपनि राजनीतिक गतिविधिमा सहभागि नगराउने पद्धतिको थालनी गर्ने
- ▲ जिम्मेवार पदमा रहँदा हुने भ्रष्टाचार एवं अनियमित कार्यको आत्मालोचना गरी नैतिकताका आधारमा पदबाट राजीनामा गर्ने गराउने संस्कारको विकास गर्ने
- ▲ भ्रष्टाचार विरुद्धका अध्ययन, अनुसन्धान, निर्णय, फैसला लगायतका प्रक्रियागत कार्यमा कुनै प्रकारको हस्तक्षेप नगर्ने नगराउने

(ख) प्रशासनिक क्षेत्रबाट गर्नुपर्ने कार्यहरू

- ▲ सदाचारी कर्मचारीले आफ्नै सेवा,समूह र कार्यालयभित्रका भ्रष्टाचारीको उजुरी एवं सूचनाहरू सजाय गर्ने निकायमा शीघ्र पुऱ्याउने संस्कार विकास गर्ने
- ▲ संगठनभित्रको जुनसुकै व्यक्तिको भ्रष्टाचारजन्य कार्यको विरोध गर्ने वा तुरुन्त आवाज उठाउने प्रवृत्ति विकास गर्ने
- ▲ हरेक प्रकारको भ्रष्टाचार विरुद्धको अध्ययन, अनुसन्धान, तहकिकात, मुद्दा दायरको कार्यलाई स्वच्छ गराई सामान्य मानवीय सहानुभूति समेत नराखी कानुनबमोजिमको सजायका लागि मुद्दा पेश गर्ने
- ▲ अनियमित सम्पत्ति आर्जन वा भौतिक सुविधा सम्पन्नताको तथ्य सूचना संकलन गरी निगरानी गर्ने निकायमा नियमित रूपमा पठाउने
- ▲ सम्पत्ति विवरणको नियमित अध्ययन, विश्लेषण साथै स्रोत नखुलेको सम्पत्तिको चर्चा र जफतको कार्यलाई संस्थागत गर्ने
- ▲ कुनैपनि आचरण विरुद्धको कार्यलाई शीघ्र सजायको दायरामा ल्याउन संगठनको नेतृत्वले अग्रसर तालिने र अन्य सम्बन्धित कर्मचारीले सहयोगीको भूमिका निर्वाह गर्ने
- ▲ भ्रष्टाचार विरुद्धका अध्ययन, अनुसन्धानसँग सम्बन्धित तथ्य, सूचना, कागजातहरू शीघ्र सम्बन्धित निकायहरूमा पुऱ्याउने कार्यलाई प्राथमिकता दिने

(ग) न्यायिक क्षेत्रबाट गर्नुपर्ने कार्यहरू

- ▲ भ्रष्टाचारको मुद्दामा विवादित फैसला गर्ने व्यक्तिलाई महत्वपूर्ण एवं माथिल्लो न्यायिक जिम्मेवारी नदिने
- ▲ भ्रष्टाचारको विवादित फैसला वा निर्णय गर्ने पदाधिकारी विरुद्ध न्याय परिषद्मा मुद्दा चलाउन सकिने कानुनी व्यवस्था कार्यान्वयनमा ल्याउने
- ▲ भ्रष्टाचारजन्य कसुरका मुद्दाहरू ६ महिना भित्रमा टुंग्याउनु पर्ने अनिवार्य व्यवस्था गर्ने
- ▲ सामान्य प्रक्रियागत त्रुटीलाई आधार बनाएर भ्रष्टाचारको मुद्दा फैसला गर्न नपाउने व्यवस्था गर्ने
- ▲ भ्रष्टाचारीलाई अधिकतम सजाय गर्ने सोच र व्यवहारबाट फैसला वा निर्णय गर्ने गराउने

(घ) सामाजिक क्षेत्रबाट गर्नुपर्ने कार्यहरू

- ▲ भ्रष्टाचारबाट आर्जित सम्पत्तिलाई इज्जत, प्रतिष्ठा नगरि घृणा एवं विरोध गर्ने
- ▲ भ्रष्टाचारीको अकुत सम्पत्ति, अस्वाभाविक जीवन निर्वाह भौतिक पूर्वाधारको उपयोग लगायतका सूचनाहरू कारवाही गर्ने निकायहरूमा शीघ्रपुऱ्याउने
- ▲ भ्रष्टाचारीलाई सामाजिक समारोह, सभा, सम्मेलन, सम्मान जस्ता कार्यक्रममा समावेश नगर्ने, वहिष्कार गर्ने

- ▲ भ्रष्टाचारीका विरुद्धमा छलफल, चियोचर्चो, आवाज उठाउने कार्यलाई निरन्तरता दिने
- ▲ सार्वजनिक पदमा रही जिम्मेवारी निर्वाह गर्ने आफू नजिकको व्यक्तिले गरेको भ्रष्टाचारको सवाललाई सबै प्रकारका सामाजिक संघ संस्था एवं समुदायहरूले आफ्ना नियमित कार्यक्रममा छलफलको विषय बनाउने

ड) संचारकर्मीको क्षेत्रबाट गर्नुपर्ने कार्यहरू

- ▲ कुनैपनि भ्रष्टाचारजन्य सूचनालाई यथाशीघ्र सार्वजनिक गर्ने
- ▲ भ्रष्टाचार विरुद्धका आधिकारिक कारवाही वा सजायका निर्णयहरूलाई स्थानीय स्तरसम्मका संचारका माध्यमहरूले प्राथमिकताका साथ नियमित प्रचार प्रसार गर्ने
- ▲ भ्रष्टाचारको उच्च संभावना भएका सार्वजनिक निकायहरूमा खोजमूलक सूचना संकलन गरी भ्रष्टाचारको कारवाहीको जिम्मेवारीमा रहेका निकायहरूमा पुऱ्याउने
- ▲ समाजमा देखिएको अकुत सम्पत्ति, अस्वभाविक जीवन निर्वाहका सूचनाहरू सार्वजनिक गर्ने गराउने
- ▲ सार्वजनिक विकास निर्माणका अनियमित एवं कमजोर कार्यहरूको खोजगरी सम्बन्धित निकाय वा समाजमा पुऱ्याउने

च) भ्रष्टाचारको कारवाही गर्ने जिम्मेवारीमा रहेका निकायहरूबाट गर्नुपर्ने कार्यहरू

- ▲ भ्रष्टाचार विरुद्धको अध्ययन, अनुसन्धानलाई छिटो छरितो, वैज्ञानिक र गुणस्तरीय गराई शीघ्र सजायका लागि पेश गर्ने गराउने
- ▲ भ्रष्टाचारजन्य कार्यको अध्ययन अनुसन्धान, तहकिकातका सन्दर्भमा सामान्य सहानुभूति समेत नराखी तथ्य प्रमाण संकलन गर्ने कार्यमा स्वच्छ र इमान्दार भूमिका निर्वाह गर्ने
- ▲ भ्रष्टाचारका प्रकृति अनुसार अधिकतम सजायको सोच र व्यवहार राखी मुद्दा पेश गर्ने संस्कार विकास गर्ने
- ▲ उच्च भ्रष्टाचारका संभावना भएका क्षेत्रहरूमा सुक्ष्म निगरानीका साथै नियमित अपरेशनको कार्यलाई प्राथमिकता दिने
- ▲ अध्ययन, अनुसन्धानमा राजनीतिक एवं प्रशासनिक आस्था, स्वार्थ, हस्तक्षेप केही नस्वीकार्ने
- ▲ भ्रष्टाचार विरुद्धका कानुनी प्रावधानहरूलाई अक्षरसः कार्यान्वयनमा ल्याउन प्रतिवद्ध एवं अग्रसर हुने

भ्रष्टाचार विरुद्धको शुन्य सहनशीलताको सोच एवं व्यवहारलाई दैनिक जीवनमा जीवन्त गराउनु जरुरी भएको छ । विभिन्न बहानामा आफ्ना समूह, वर्ग, पेशा, आस्थाका क्षेत्रका भ्रष्टाचारीलाई संरक्षण गर्ने, उम्काउने वा कम सजाय गर्ने गराउने प्रयास हुँदा भ्रष्टाचारी उम्कने, संगठित एवं मजबुत हुने गरेको पाइएको छ । गलत नीति, कानून, संरचनाका साथै संस्थागत कार्य संस्कारका आधारमा भ्रष्टाचारीलाई संरक्षण गर्ने वा सहानुभूति राख्ने कार्य विवादित एवं समग्र मुलुकको सुशासन कायम गर्ने सन्दर्भमा प्रतिकुल भएका कारण यस्ता परम्परागत सोच, नीति, कानून एवं पद्धतिमा सुधार गर्नु अपरिहार्य भएको छ । यस सन्दर्भमा राजस्व अनुसन्धान विभाग, राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र, सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालय, न्याय परिषद्, महालेखा परीक्षक विभाग अन्तर्गत कार्यालय, संसदीय समितिहरू, सम्पत्ति शुद्धिकरण विभाग लगायतका निकायहरूबाट भ्रष्टाचारीका विरुद्धमा शुन्य सहनशीलताको व्यवहार देखाउनु जरुरी भएको महसुस गरिएको छ । भ्रष्टाचार विरुद्ध प्राप्त हुने सूचना एवं उजुरीहरूलाई महत्व नदिने, प्रमाण संकलन गरी अनुसन्धान गर्ने कार्यलाई प्रभावकारी नगराउने, कमजोर प्रतिवेदन तयार गरी पेश गर्ने, भ्रष्टाचारी प्रति सहानुभूति राखी कमजोर आरोपपत्र दायर गर्ने जस्ता कार्यहरू हुने गरेका कारण भ्रष्टाचारी उम्कने र उम्केका भ्रष्टाचारीले अन्य सयौं भ्रष्टाचारी जन्माउने गरेका छन् । यस सन्दर्भमा सबै सरकारी एवं गैर सरकारी जिम्मेवार निकाय, निजी क्षेत्र, सामाजिक जिम्मेवारीमा रहेका संस्थाहरू र आम नागरिकहरू समेत सचेत, जागरुक, क्रियाशिल हुनु आवश्यक भएको छ ।

निष्कर्ष :

भ्रष्टाचार विरुद्धको कारवाहीको प्रयास लामो भएतापनि यसमा अपेक्षित उपलब्धि हासिल हुन नसकेको यथार्थता हामी सामु रहेकै छ । भ्रष्टाचार अक्षम्य अपराध भएको साथै यसले मुलुकको समग्र आर्थिक तथा सामाजिक विकास गतिरोध गर्ने भएकाले भ्रष्टाचारीलाई कारवाही गर्न सामान्य नागरिकदेखि जिम्मेवारीमा रहेका सबै सरकारी एवं गैर सरकारी संस्थाहरु समेतको साभा जिम्मेवारी रहेको छ । भ्रष्टाचारीका विरुद्धमा शुन्य सहनशीलताको संस्कार विकास गर्नकालागि मूलतः केन्द्रीय तहदेखि स्थानीय तहसम्मका सार्वजनिक पदमा रहेका राजनीतिक नेतृत्व प्रतिवद्ध, जिम्मेवार र क्रियाशिल हुनु जरुरी भएको छ । गैर बजेटरी एवं कानून विपरितका विकास निर्माणमा राजनीतिक नेतृत्वको संलग्नता देखिनु साथै प्रक्रिया मिची गरेका कामको भूक्तानीका लागि अनावश्यक चासो राखी दवाव सृजना गर्नुबाट राजनीतिक नेतृत्वको भ्रष्टाचारप्रति शुन्य सहनशीलता भन्दा सहभागिता रहेको महसुस गर्न सकिन्छ । सार्वजनिक पदमा रहेका राजनीतिक नेतृत्वले आफू र अन्तर्गतका निकायहरुमा हुने भ्रष्टाचारजन्य कार्यका विरुद्धमा कडा रुपमा क्रियाशिल हुनु वर्तमान आवश्यकता हो । परम्परागत सोच एवं व्यवहारबाट राजनीतिक नेतृत्वले मुलुकमा सुशासन कायम गर्ने नारालाई व्यवहारमा लागू गराउन नसक्ने भएकाले राजनीतिक नेतृत्वबाट स्थानीयतहदेखि संघीयतहसम्मको आचरणयुक्त एवं अनुकरणीय भूमिका जरुरी भएको छ । भ्रष्टाचारका उजुरी, अध्ययन अनुसन्धान एवं मुद्दा दायरसम्मका कार्यमा सम्बन्धित सबै क्षेत्रबाट भ्रष्टाचारीलाई सामान्य रुपमापनि छोड्न नहुने, सहानुभूति राख्न नहुने, कानुनी एवं सजायको दायरामा ल्याउनु पर्ने सोच, व्यवहारबाट प्रतिवद्ध हुनु आवश्यक भएको छ । यसका लागि संघीयतहदेखि स्थानीयतहसम्मका सरकार प्रमुख एवं राजनीतिक दलका केन्द्रीयस्तर देखि स्थानीयस्तर सम्मका नेतृत्वले आफूलाई अग्रसर गराउनु पर्दछ । समाज सुधारका लागि जिम्मेवारी लिएका राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थाहरुका साथै स्थानीय तहका विभिन्न संस्थाहरुले समेत भ्रष्टाचारीका विरुद्धमा सामान्य सद्भाव एवं नरमपनको सोच नराखि क्रियाशिल हुनु आवश्यक भएको छ । समाजमा रहने भ्रष्टाचार विरुद्धको शुन्य सहनशीलताको व्यवहारबाट मात्र भ्रष्टाचार नियन्त्रणमा सफलता हासिल हुन सक्ने भएकाले यसमा सबैको ऐक्यबद्धता एवं सामूहिक क्रियाशिलताको जरुरी भएको छ । यसबाटमात्र सरकारले लिएको समृद्ध नेपाल सुखी नेपालीको अभियानमा सफलता हासिल भई मुलुकमा सुशासनको अनुभूति हुनसक्ने तर्फ विश्वस्त हुन सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- नेपालको संविधान, कानून किताब व्यवस्था समिति ।
- भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९, कानून किताब व्यवस्था समिति ।
- अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८, कानून किताब व्यवस्था समिति ।
- पन्ध्रौं योजना, आधारपत्र (मस्यौदा), राष्ट्रिय योजना आयोग ।
- संस्थागत रणनीति, २०१४-२०१९, अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ।
- विभिन्न आवधिक एवं अनुसन्धानका प्रतिवेदनहरु, अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ।

निजामती सेवामा आरक्षणको प्रभाव र अबको बाटो

✍ ललितकुमार बस्नेत

सारांश

आरक्षण वर्तमान नेपालमा चर्को बहसको विषय बनेको छ । राज्यको मूलप्रवाहबाट बाहिर रहेको वर्ग, समुदायलाई राज्यको मूल प्रवाहमा ल्याउनको लागि अवलम्बन गरिने विशेष संरक्षणको कार्यलाई आरक्षण भनिन्छ । यसमा लक्षित वर्ग, समूहको लागि निश्चित कोटा छुट्टयाएर उक्त कोटामा उक्त वर्ग, समूहका व्यक्तिहरूबीच मात्र प्रतिस्पर्धा गराई उपयुक्त उम्मेदवार छनौट गरिन्छ । नेपालको निजामती सेवामा भण्डै एक दशक अघिदेखि आरक्षणको अभ्यास गर्न थालिएकोमा यसका सकारात्मक तथा नकारात्मक दुवै खालका परिणामहरू देखिएका छन् । आरक्षणको कारण एकातिर निजामती सेवा समावेशी बन्दै गएको, यसप्रति युवाहरूको अभूतपूर्व आकर्षण देखिएको, विविधतायुक्त जनशक्ति आपूर्ति हुन सकेको, राष्ट्रिय एकता एवं अखण्डतालाई सुदृढ बनाउन सघाएको, सामाजिक न्याय कायम गर्न सघाएको लगायतका सकारात्मक परिणामहरू देखिएका छन् भने अर्कोतिर लक्षित वर्गसम्म पुग्न नसकेको, टाठाबाठाले कब्जा जमाएको, योग्यता प्रणालीमा असर पुऱ्याएको, प्रतिभा पलायन गराएको, निजामती सेवामा द्वन्द्व सृजना गरेको लगायतका नकारात्मक परिणामहरू देखिएका छन् । नेपालले समावेशीकरण नीति अवलम्बन गर्दै आएको भए तापनि अझै पनि निजामती सेवा लगायत राज्यका विभिन्न क्षेत्र र पदमा निश्चित जाति र वर्गको प्रभुत्व रहेको र वञ्चितीकरणमा परेको वर्ग र समुदायको प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्ने आरक्षणबाहेक अर्को कुनै भरपर्दो उपाय नदेखिएकाले आरक्षणमा देखिएका नकारात्मक असरहरूलाई हटाउँदै र घटाउँदै यसको अवलम्बन गर्नु जरुरी देखिएको छ ।

आरक्षणको अर्थ

राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक रूपले पिछडिएको वर्ग, समूहलाई नीति निर्माण लगायत राज्य संरचनाका सबै तहमा अर्थपूर्ण सहभागिताको अवसर प्रदान गर्न अवलम्बन गरिने विशेष संरक्षणको कार्यलाई आरक्षण भनिन्छ । यो सकारात्मक विभेदको एक विशेष कार्यक्रम हो र यसमा निम्नानुसारका विशेषताहरू हुन्छन् :

- ◆ तोकिएको लक्षित वर्गको लागि निश्चित कोटा छुट्टाइन्छ ।
- ◆ आरक्षित समूहबीच मात्र प्रतिस्पर्धा गराइन्छ ।
- ◆ यो अल्पकालीन उपाय हो ।
- ◆ यो बाध्यकारी हुन्छ ।
- ◆ आर्थिक, जातीय, लैंगिक तथा भौगोलिक लगायतका आधार हुनसक्ने ।

सकारात्मक विभेद र आरक्षणमा भिन्नता

समावेशीकरणका दुई प्रमुख साधन सकारात्मक विभेद र आरक्षण हुन् । आरक्षण भनेको सकारात्मक विभेदका विभिन्न साधनहरूमध्येको एक प्रमुख साधन हो । तसर्थ, समावेशीकरणको सन्दर्भमा यी दुबैलाई संगसंगै प्रयोग गरिने भएकाले एक-अर्काको पर्यायका रूपमा पनि प्रयोग गरिन्छन् । तथापि यी दुईबीच केही भिन्नता भने अवश्य छन् ।

सकारात्मक विभेद	आरक्षण
आरक्षणभन्दा सकारात्मक विभेदको अवधारणा बृहत हुन्छ ।	आरक्षण सकारात्मक विभेदकै एक विशेष साधन हो । तसर्थ सकारात्मक विभेदको तुलनामा यो संकुचित अवधारणा हो ।
सकारात्मक विभेदले सक्षमता तथा प्रतिनिधित्व दुवै बढाउनमा जोड दिन्छ ।	आरक्षणले प्रतिनिधित्व बढाउनमा मात्र जोड दिन्छ ।
यसले गुणात्मक समावेशीकरणमा जोड दिन्छ ।	यसले संख्यात्मक समावेशीकरणमा मात्र जोड दिन्छ ।
सकारात्मक विभेद बाध्यात्मक नहुने भएकोले प्रतिनिधित्व सुनिश्चित हुँदैन ।	आरक्षण बाध्यात्मक हुने भएकोले प्रतिनिधित्व सुनिश्चित हुन्छ ।
सकारात्मक विभेद दीर्घकालको लागि ठीक हुन्छ ।	आरक्षण अल्पकालको लागि ठीक हुन्छ ।
सकारात्मक विभेदको लक्ष्य समानता कायम गर्नु हो ।	आरक्षणको लक्ष्य समता कायम गर्नु हो ।
सकारात्मक विभेदले योग्यता प्रणालीमा असर गर्दैन ।	आरक्षणले योग्यता प्रणालीमा असर गर्न सक्छ ।
सकारात्मक विभेद विकसित/अविकसित सबै देशहरूमा प्रयोग गरिन्छ ।	आरक्षण मुख्यरूपमा अविकसित देशमा प्रयोग गरिन्छ ।

निजामती सेवामा आरक्षणको प्रभाव

स्थायी सरकारको रूपमा रहेको निजामती सेवालार्इ समावेशी बनाउन नेपालमा पहिलो पटक २०६४ सालमा निजामती सेवा ऐन, २०४९ मा दोस्रो संशोधन गर्दै निजामती सेवाको पदपूर्तिमा आरक्षणको प्रावधान राखिएको हो । यस व्यवस्थालार्इ स्पष्ट गर्दै निजामती सेवा ऐनको दफा ७ को उपदफा ७ मा भनिएको छ, “निजामती सेवालार्इ समावेशी बनाउन खुल्ला प्रतियोगिताद्वारा पूर्ति हुने पदमध्ये ४५ प्रतिशत पद छुट्ट्याई सो प्रतिशतलार्इ शत प्रतिशत मानी देहाय बमोजिमका उम्मेदवारबिच मात्र छुट्ट्याइ प्रतिस्पर्धा गराई पदपूर्ति गरिनेछ ।”

- (क) महिला - ३३ प्रतिशत
- (ख) आदिवासी/जनजाति - २७ प्रतिशत
- (ग) मधेसी - २२ प्रतिशत
- (घ) दलित - ९ प्रतिशत
- (ङ) अपांग - ५ प्रतिशत
- (च) पिछडिएको क्षेत्र - ४ प्रतिशत

उक्त ऐनको दफा ७ को उपदफा ११ मा हरेक १० वर्षमा उपरोक्त व्यवस्था पुनरावलोकन गरिने कुरा उल्लेख गरिएको छ । यसरी हेर्दा आरक्षणको उपरोक्त व्यवस्था लागू भएको १० वर्ष पूरा भइसकेकोले यस व्यवस्थालार्इ पुनरावलोकन गर्न जरुरी भइसकेको सन्दर्भमा यसका सकारात्मक-नकारात्मक पक्षहरूको विश्लेषण गर्दै अब अवलम्बन गर्नुपर्ने बाटोको सम्बन्धमा संक्षिप्त चर्चा गर्ने जमर्को गरिएको छ ।

आरक्षणबाट परेको सकारात्मक प्रभाव

“योग्यता त्यो सँग हुन्छ, जसले अवसर पाउँछ, अवसर त्योसँग हुन्छ, जसको पहुँच हुन्छ,” भन्ने मान्यतालार्इ आरक्षणले आत्मसात् गर्छ । नेपालमा आरक्षणको नीति अवलम्बन गरे यता परेको सकारात्मक प्रभावहरूलार्इ बुँदागत रूपमा निम्न अनुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

१. निजामती सेवा समावेशी बन्दै गएको

निजामती सेवा समावेशी भएको छ। आरक्षणको व्यवस्था गर्नु भन्दा पहिले नेपालको निजामती सेवामा ९० प्रतिशत भन्दा बढी पुरुष कर्मचारी भएको र त्यसमा पनि बाहुन, क्षेत्री लगायत केही जातिको मात्र वर्चस्व भएकोमा अहिले स्थिति फेरिएको छ। निजामती सेवा विस्तारै समावेशी बन्दै गएको छ। लोक सेवा आयोगको पछिल्लो प्रतिवेदन हेर्दा आ.व. २०७४/०७५ मात्रमा कुल सिफारिस पदसंख्या ७ हजार ७ सय १८ मा आ.प्र. तर्फको ३ सय ५९ बाहेक ७ हजार ३ सय ५९ मध्ये खुला विज्ञापन र समावेशी विज्ञापन दुवै गरेर ३२% पदमा महिला, २३% पदमा आदिवासी/जनजाति, १९% पदमा मधेसी, ११% पदमा पिछडिएको क्षेत्रका उम्मेदवार, ६% पदमा दलित उम्मेदवार र ३% पदमा अपाङ्ग उम्मेदवार सिफारिस भएको देखिन्छ। यसबाट छिट्टै निजामती सेवामा सबै वर्ग तथा समुदायको पहुँच तथा समानुपातिक प्रतिनिधित्व सुनिश्चित हुने देखिएको छ।

वास्तवमा आरक्षणको व्यवस्थाले आरक्षित समूहमा मात्र लक्षित वर्ग सफल भएका नभएर खुला तथा अन्य समूहमा पनि उल्लेख्य संख्यामा सफलता हात पारेको देखिन्छ। वास्तवमा यो व्यवस्थाको कारण उनीहरूमा लोक सेवा आयोगको परीक्षामा प्रतिस्पर्धा गर्न ठूलो हौसला प्रदान गरेको छ, उत्प्रेरणा दिएको छ। आ.व. २०६७/६८ देखि आ.व. २०७४/७५ को आठ वर्षमा समावेशी विज्ञापनबाट जम्मा १६ हजार ९ सय ३९ जना उम्मेदवार सिफारिस भएको देखिन्छ भने खुला विज्ञापनहरू तर्फ सोही अवधिमा कुल २४ हजार १ सय २९ उम्मेदवारहरू सिफारिस भएका छन्। यसलाई निम्न अनुसार तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

गत आठ वर्षमा समावेशी तथा खुला विज्ञापनबाट सिफारिस भएका उम्मेदवार संख्या								
आ.व.	समावेशी विज्ञापनबाट सिफारिस							खुलातर्फ सिफारिस
	महिला	आ.ज.	मधेसी	दलित	अपांग	पि.क्षे.	जम्मा	
२०७४/७५	१०८८	८५८	७११	२९२	१६३	१३२	३२४४	४००७
२०७३/७४	१३८३	१०२६	९०१	३८५	१८९	१४२	४०२६	५२७३
२०७२/७३	७९७	६२९	५०३	२१३	१०१	९५	२३३८	३३००
२०७१/७२	६३९	५४७	४५४	१६८	९५	७६	१९७९	२७८३
२०७०/७१	६२६	५०९	३८४	१७३	९१	७१	१८५४	२७६७
२०६९/७०	३७२	३१८	२५४	१०६	५१	३५	११३६	१७०७
२०६८/६९	३५२	२८०	२१२	९९	४०	३०	१०१३	१८०५
२०६७/६८	४७१	३७१	३००	१०५	५९	४३	१३४९	२४८७
कुल जम्मा	५७२८	४५३८	३७१९	१५४१	७८९	६२४	१६९३९	२४१२९

स्रोत: लोक सेवा आयोगको ५९ औं वार्षिक प्रतिवेदन

२. निजामती सेवाप्रति युवाहरूको अभूतपूर्व आकर्षण देखिएको

निजामती सेवामा सबै वर्ग, समुदाय र खासगरी सीमान्तकृत वर्गको आकर्षण अभूतपूर्व रूपमा बढेको छ। आ.व. २०७४/७५ को अवधिमा आन्तरिक प्रतियोगिता तथा खुला विज्ञापन तर्फ अनलाईन दरखास्त प्रणालीमा ५ लाख ६७ हजार ८ सय ५३ गरी कुल ५ लाख ७१ हजार ३ सय २२ दरखास्त प्राप्त भएका छन्। उक्त दरखास्त मध्ये २ लाख ९६ हजार ७ सय ४ (५२ प्रतिशत) महिला र २ लाख ७१ हजार १ सय ४९ (४८ प्रतिशत) पुरुष रहेका छन्। नेपालका ७७ वटै जिल्लाका उम्मेदवारहरूले दरखास्त दिएका छन्।

विगतमा निजामती सेवामा मधेसका जिल्लाको चासो कम हुने गरेकोमा दृश्य फेरिएको छ । अधिल्लो वर्ष सबैभन्दा बढी दरखास्त पर्ने ५ जिल्लामा सप्तरी, धनुषा, सिराहा, सर्लाही र महोत्तरी रहेका छन् । विगतमा पहाडका सीमित जिल्ला र जातिको आधिपत्य रहने निजामती सेवामा अहिले सबैको चासो बढ्दै गएको देखिन्छ ।

३. विविधतायुक्त जनशक्ति उपलब्ध भएको

आरक्षणको माध्यमले निजामती सेवामा विविधतायुक्त जनशक्तिको आपूर्ति भएको छ । अहिले निजामती सेवामा महिला, आदिवासी/जनजाति, मधेसी, दलित, अपांग, पिछडिएको क्षेत्र हरेक वर्ग, समूहका जनशक्तिको प्रतिनिधित्व भएको छ । खास क्षेत्र, समुदाय र वर्गको समस्याको पहिचान र निराकरण गर्न उक्त क्षेत्र, समुदाय र वर्गकै जनशक्तिलाई परिचालन गर्न सक्ने अवस्थाको सृजना भएको छ ।

४. राष्ट्रिय एकता तथा अखण्डतालाई सुदृढ बनाएको

निजामती सेवामा सबै वर्ग र क्षेत्रको प्रतिनिधित्व सुनिश्चित हुन गई समावेशी राज्य प्रणालीको अभ्यास मात्र भएको छैन, यसबाट राष्ट्रिय एकता तथा अखण्डतालाई सुदृढ बनाउन समेत महत्वपूर्ण योगदान पुगेको छ ।

५. ऐतिहासिक अन्यायको क्षतिपूर्ति

विगत लामो समयदेखि विभिन्न वर्ग, क्षेत्रका जनतालाई हुन गएको विभेद एवं ऐतिहासिक अन्यायको क्षतिपूर्ति दिलाएको छ ।

६. जवाफदेही तथा उत्तरदायी प्रशासन यन्त्र निर्माणमा सहयोग

आरक्षणको माध्यमले विविधतापूर्ण जनशक्तिको आपूर्ति हुँदा निजामती प्रशासनलाई जवाफदेही र उत्तरदायी बनाउन सहयोग गरेको छ ।

७. सबै समुदायलाई मूल प्रवाहमा समाहित गरेको

योग्यता प्रणालीले 'विजेताले सबै लान्छ'को अवस्था मात्र सिर्जना गर्ने र हार्नेले कुनै स्थान नपाई विद्रोहमा जानसक्ने भएकोले जित्ने र हार्नेबिचमा सम्बन्ध, सम्पर्क र सह अस्तित्व कायम राख्न दुवै पक्षलाई मूल प्रवाहमा समावेश गर्ने काम गरेको छ ।

आरक्षणबाट परेको नकारात्मक प्रभाव

१. उद्देश्य अनुरूप काम हुन नसकेको र टाठाबाठाले कब्जा जमाएको

नेपालको संविधानमा मौलिक हक अन्तर्गत सामाजिक न्यायको हकमा आर्थिक, सामाजिक रूपमा पछाडि परेको वर्गलाई मात्र समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा राज्यका निकायहरूमा सहभागिताको हक हुने कुरा उल्लेख भएकोमा आरक्षणको नाममा सम्बन्धित वर्गका टाठाबाठा(इलाइट) ले अवसरमा कब्जा जमाएका छन् । महिलाको कोटामा बाहुन, क्षेत्रीकै आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक सबै क्षेत्रमा उच्च स्थान हासिल गरेका महिलाले अवसर लिएका छन्, जनजातिका नाममा नेवार, थकाली, गुरुङ्ग, राई लगायतका उच्च जातिले फाइदा लिएका छन् भने मधेसीको कोटामा पनि सदियौं देखि मधेसमा शासन गर्दै आएका भ्ना, यादव, महतो, त्रिपाठीले अवसरमा कब्जा जमाएका छन् । दलित, अपांग, पिछडिएको क्षेत्रतर्फका कोटामा पनि आर्थिक सामाजिक रूपमा पछि परेको वर्गभन्दा उक्त समूहका टाठाबाठाले नै अवसरमा कब्जा जमाएका छन् । पिछडिएको क्षेत्रको कोटा, अपांगता भएका व्यक्तिको कोटामा त भ्रम व्यापक दुरुपयोग भइरहेको आरोप आउने गरेको छ ।

खासगरी काठमाडौंमा बसाइसराई गरिसकेका व्यक्तिहरूले पिछडिएको जिल्लाबाट नागरिकता प्राप्त गर्ने, शरीरमा सामान्य कैफियत देखिएका व्यक्तिहरूले समेत अपांगता परिचय बनाएर आरक्षणको सुविधा लिएकोले खास सुविधा पाउनु पर्ने वर्गले अपेक्षा अनुसार यो सुविधा लिन सकेको छैन ।

२. बढ्दो नैराश्यता र प्रतिभा पलायन

आरक्षण नपाउने वर्गमा नैराश्यता उत्पन्न भई प्रतिभा पलायनमा सहयोग गरेको छ । आरक्षणको कारण तुलनात्मक रूपमा कम क्षमतावान जनशक्ति निजामती सेवामा भित्रिएको छ भने प्रतिस्पर्धी एवं क्षमतावान जनशक्ति यस सेवामा प्रवेश गर्न नसकी निराश भई विदेशिने प्रवृत्ति बढ्दै गएको छ । आरक्षित समूहमा पर्ने व्यक्तिहरू एकैजनाले एकैचोटी खुला लगायत धेरै समूहमा प्रतिस्पर्धा गर्न पाउने र कुनै न कुनै समूहमा सफल हुने संभावना बढी भएकोले त्यस्ता समूहका व्यक्तिहरूको लोक सेवा आयोगका परीक्षाप्रतिको आकर्षण त बढेको छ तर आरक्षणको कुनै पनि समूहमा नपरेको व्यक्तिहरूको अवसर सीमित हुने भएकोले जोखिम धेरै हुने र सफलताको संभावना न्यून हुने अवस्था देखिएको छ । ७५ प्राप्ताङ्कबढी ल्याउने यहाँ असफल हुने तर मात्र ४० प्राप्ताङ्क ल्याउने सफल भएबाट ७५ प्राप्ताङ्क बढी ल्याउनेको मनोबलमा नराम्रो असर परी देशैबाट पलायन हुने अवस्था सृजना हुँदैछ । भारतको कैयौं प्रान्तमा चरम निराशा बढी आत्महत्या समेत हुन थालेजस्तै घटना नेपालमा पनि नदोहोरियलान् भन्न सकिदैन ।

३. योग्यता प्रणालीमा असर

अरु देशको तुलनामा हाम्रो प्रशासन त्यसै पनि सुदृढ, क्षमतावान, प्रतिस्पर्धी एवं गतिशील नभएको भनी गुनासो आइरहेकोमा आरक्षणले गर्दा यसलाई भन कमजोर बनाउँदै गएको छ । विशिष्ट श्रेणी ल्याउने जनशक्ति बाहिरीने र थर्ड डिभिजन ल्याउने जनशक्ति भित्रीदै जाँदा हाम्रो प्रशासन यत्र भन कमजोर बन्ने र संगठनको प्रभावकारिता घट्दै जाने संभावना प्रबल देखिएको छ ।

४. प्रतिस्पर्धात्मक क्षमतामा हास

आरक्षण प्राप्त गर्ने कतिपय लक्षित वर्ग सधैं आरक्षणमा भर पर्ने गरेको देखिएकाले प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता कमजोर बनाएको छ ।

५. हिनताबोध र कमजोर मनोबल

आरक्षणको कारण कतिपय आरक्षित वर्गमा हिन भावनाको विकास गराएको छ र आरक्षित वर्गले आफूलाई अन्य वर्गको तुलनामा कमजोर ठानेको देखिएको छ । यसले पनि निजामती सेवाको प्रभावकारितामा असर पुऱ्याएको देखिन्छ ।

६. उल्टा विभेद सृजना

आरक्षणको प्रयोगले समावेशीकरणका अन्य तरिकाहरूलाई निष्प्रभावी बनाएको छ । यसले समानतामूलक प्रणालीको विकास गर्नुको सट्टा उल्टो विभेद सृजना गरेको छ । कोही अमुक जात, वर्ग र क्षेत्र भएकै आधारमा तिनका पुर्खाले अवसर लिइसकेको भनी तिनका सन्तानलाई विभेद गरिएबाट समानतामूलक समाज स्थापना गर्न सकिदैन । यसले त पालै पालो एकले अर्कोलाई विभेद गर्ने अवस्था सृजना गर्दै जाने देखिन्छ ।

७. द्वन्द्व सृजना

निजामती सेवामा आरक्षणबाट आएको र खुला प्रतिस्पर्धाबाट आएको गरी दुई वर्ग सृजना गरेको छ । यसले संगठनमा अदृश्यरूपमा द्वन्द्व सृजना गरिरहेको छ ।

८. पदपूर्तिमा समस्या

आ.व. २०७४।७५ मा लोक सेवा आयोगबाट पदपूर्तिका लागि प्रकाशित विज्ञापनमध्ये १ सय १४ वटा विज्ञापन (कूल १ सय ९३ पद) का लागि सञ्चालित परीक्षामा कुनैपनि उम्मेदवार उत्तीर्ण हुन सकेनन् । त्यस्तै २ सय ७२ पदका लागि भएका विभिन्न ४० वटा विज्ञापनमा माग भएभन्दा न्यून संख्यामा (१ सय ३८ जना) मात्र उम्मेदवार उत्तीर्ण भएका छन् । यसरी कुनै पनि उम्मेदवार उत्तीर्ण नहुने तथा न्यून संख्यामा उत्तीर्ण हुने धेरै विज्ञापनहरू आरक्षणतर्फका भएकोले पदपूर्तिमा कठिनाई सृजना गरेको छ र खर्च समेत वृद्धि गराएको छ ।

९. निरन्तरता दिनुपर्ने बाध्यता

यो अल्पकालको लागि ल्याइने भए तापनि लामो समयसम्म निरन्तरताको लागि दबाव पर्ने गरेको छ । जस्तो भारतमा सुरुमा २० वर्षको लागि सूचीकृत जाति तथा समुदायको लागि आरक्षणको व्यवस्था गरिएकोमा हाल उक्त अवधि बढाउदै गई ७० वर्ष पुऱ्याइएको छ । नेपालमा हरेक १० वर्षमा यसमा पुनरावलोकनको कुरा उल्लेख गरिएता पनि यो सुविधा लिइरहेको वर्गवीचबाट आरक्षणलाई हटाउने कार्य निकै चुनौतिपूर्ण छ । आरक्षणको सिटमा अझ वृद्धि गरी यसलाई निरन्तरता दिइनुपर्दछ भनी पछिल्लो समयमा विभिन्न किसिमका आन्दोलनहरू भइरहेकोले यो प्रावधान हटाउने कार्य निकै चुनौतिपूर्ण देखिन्छ ।

अबको बाटो

आरक्षणको अभ्यास गर्ने क्रममा देखिएका सकारात्मक तथा नकारात्मक परिणामहरूको विश्लेषण गर्दा यसमा निम्न अनुसार सुधार गरिनुपर्दछ ।

- ◆ संविधानले परिकल्पना गरे अनुसार आर्थिक, सामाजिक रूपमा पछि परेको वर्ग, समूहसम्म पुग्नुपर्छ । यसको लागि दोहोरो वञ्चिताको सिद्धान्तको नीति अवलम्बन गर्नुपर्छ । एक प्रमुख आधार निरपेक्ष गरीबीको अवस्थालाई बनाइनुपर्छ ।
- ◆ कुनै पनि व्यक्तिलाई आरक्षणको सुविधा एकपटक मात्र उपलब्ध गराइनुपर्छ । खरिदारदेखि सहसचिवसम्म एउटै व्यक्तिले आरक्षणको सुविधा लिइरहेको वर्तमान विडम्बनापूर्ण अवस्थाको शीघ्र अन्त्य गरिनुपर्छ ।
- ◆ आरक्षणले योग्यता प्रणालीमा असर पुऱ्याउनु हुँदैन । यहाँ योग्यता प्रणाली भन्नाले कुनै पनि कार्य प्रभावकारी ढंगले सम्पादन गर्नसक्ने गुण हो । जस्तो: थारु बस्तीमा नागरिकता वितरण गर्न संस्कृत विषयमा पिएचडी गरेको बाहुन तथा क्षेत्रीभन्दा बि.ए. मात्र गरेको थारुको छोरा योग्य हुनसक्छ । सेवा प्रवेश गरिसकेपछि कार्यसम्पादनमा कुनै असर पर्न नदिन र मनोवैज्ञानिक असर समेत निराकरण गर्न सघन तालिम, प्रशिक्षणको व्यवस्था गरिनुपर्छ ।
- ◆ सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक रूपमा राष्ट्रिय औसत भन्दा माथि भएको वर्ग, समूह तथा जनसंख्याको अनुपातमा प्रतिनिधित्व भइसकेको वर्गलाई आरक्षणबाट हटाउदै उक्त प्रतिशत खुलातर्फ थप गर्दै जानु पर्दछ ।
- ◆ अपांगताको कोटा र पिछडिएको कोटाको व्यापक दुरुपयोग भएको देखिएकोले यसमा विस्तृत अध्ययन गरी पुनः परिभाषित गरिनुपर्दछ ।
- ◆ समावेशीकरणको लागि आरक्षण अल्पकालीन साधन मात्र भएकोले सबै सरोकारवालाहरूको सहमतिमा आरक्षणको प्रतिशत क्रमिक रूपमा घटाउदै र हटाउदै जानुपर्छ । कुन वर्ग, समूहको जनसंख्याको अनुपातमा प्रतिनिधित्व कहिलेसम्म पुऱ्याउने हो त्यसको स्पष्ट मार्गचित्र (रोड म्याप) बनाई सोही अनुसार अधि बढ्नुपर्दछ ।

निष्कर्ष

वास्तवमा आरक्षण दुईतिर धार भएको हतियार हो । यसको सही किसिमले प्रयोग गर्न सकिएमा धेरै सकारात्मक परिणाम हासिल गर्न सकिन्छ भने यसको सही किसिमले प्रयोग गर्न नसकेमा थुप्रै दुष्परिणामहरू भोग्नुपर्ने हुन्छ । नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरूमा गरेको प्रतिवद्धता एवं नेपालको संविधानमा समावेशीकरण सम्बन्धी हकलाई मौलिक हककै रूपमा प्रत्याभूत गरी सो अनुसार राज्य संरचनाका हरेक निकाय, तह र क्षेत्रमा समावेशीकरणको नीति अवलम्बन गरिएको भए तापनि अझै पनि नेपालमा निजामती सेवालगायत राज्यका विभिन्न निकाय, तह र क्षेत्रमा निश्चित जाति र वर्गको प्रभुत्व रहेको र वञ्चितीकरणमा परेको वर्ग र समुदायको प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्ने आरक्षणबाहेक अन्य कुनै भरपर्दो उपाय नदेखिएकाले माथि उल्लेख गरिएका तथा अन्य विभिन्न सुधारका उपायहरू अवलम्बन गरी आरक्षणलाई सुधार सहित अघि बढाउनु अहिलेको देशको आवश्यकता र समयको माग हो । यसतर्फ सबैको गम्भीर ध्यान जान जरुरी देखिएको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- नेपालको संविधान
- निजामती सेवा ऐन, २०४९
- निजामती सेवा नियमावली, २०५०
- लोक सेवा आयोगको उनन्साठीऔं वार्षिक प्रतिवेदन (२०७४ श्रावण - २०७५ आषाढ)
- लोकसेवा आयोगबाट प्रकाशित निजामती पत्रिकाका विभिन्न अंकहरू ।
- खनाल, राजन (२०६६), केही शासकीय प्रबन्धहरू, काठमाण्डौ, सोपान मासिक ।
- बस्नेत, ललित (२०७४।७५), शासन प्रणाली, गुरु पब्लिकेशन प्रा.लि., काठमाण्डौ ।

विश्वव्यापीकरणको वर्तमान अवस्था र हाल देखिएका चुनौतीहरू

✍ धर्मराज रोकाया

सारांश

विश्वव्यापीकरण विश्व एकीकरण तथा विकासको प्रक्रिया तथा रणनीति हो । विश्वव्यापीकरणलाई आर्थिक वृद्धि तथा विकासको इन्जिन पनि भनिन्छ । वस्तु, सेवा, बौद्धिक विचार, व्यापार, पूँजी, प्रविधि, जनशक्ति र श्रमको स्वतन्त्र प्रवाहको माध्यमबाट विश्व अर्थतन्त्रसंगको आवद्धता, एकीकरण र अन्तरनिर्भरता नै विश्वव्यापीकरण हो । विश्व एक ग्राम (One global Village) को अवधारणा हो । विश्वव्यापीकरण सन् १९८० को दशक देखि बढ्दो रूपमा व्यापक चर्चाको विषय भएता पनि यसको सुरुवात करिब १३९ BC पहिला देखि ६४०० कि.मी. लामो सिल्क रोड मार्फत चाइनिज सिल्क व्यापारबाट भएको मान्न सकिन्छ । सन् १९९५ मा बहुपक्षीय व्यापार प्रणाली विकासका लागि WTO बन्नु अघि ग्याटका आठ चरणमा भएका सम्झौताबाट व्यापार वाणिज्य सिमा बन्देजहरूलाई हटाउने र घटाउने कार्य भए । विश्वव्यापीकरण औद्योगिक क्रान्तिका चरणहरूको विकासक्रमसँगै गतिशिलता तथा तिब्रता बढेको देखिन्छ । Globalization 1.0 देखि Globalization 4.0 सम्मका चरणमा औद्योगिक क्रान्तिका पहिलो चरण देखि चौथो चरणका आविष्कार नवप्रवर्तनले ठूलो भूमिका खेलेको छ । पछिल्लो चरणमा Digital Technology, Digital Automation, Technological Disruption and Innovation ले प्रविधिको मात्रै विकास गरेन, यसले प्रविधिको Physical, digital/biological क्षेत्रमा फ्युजन पनि गरेको छ । प्रविधिको परिवर्तनले उत्पादनका तरिका, व्यवहार, पद्धती, उपभोग शैली र व्यवहार तथा पारवहन र सेवा प्रवाहको क्षेत्रमा नाटकिय एवं आमूल परिवर्तन ल्यायो । साथै सरकार, संस्था र राज्यहरू शासकीय शैली एवं पद्धतीमा पनि पुनर्निर्माण भइरहेका छन् । वृद्ध तथा बालबालिकाहरूको हेरचाह, यातायात, शिक्षा, स्वास्थ्य, सुरक्षा प्रणालीमा Robotic/Artificial intelligence (AI) को प्रयोग विस्तारले सार्वजनिक सेवाहरूको विस्तार र पुनर्विचार भैरहेको छ । बहुलवाद, विविधता, खुला उदारवाद, Liberal international economic Order, Multipolarism, लोकतन्त्र, समावेशी तथा समानुपातिक शासन प्रणाली जस्ता विचारको बहसकर्ता अमेरिका हाल यसको विरोधी जातीवादी, राष्ट्रवाद, नश्लवाद, पपुलिष्ट, पहिचान तथा संरक्षणवादी सोचबाट चिनसंग Trade War गरेर संरक्षणवादी नीति अवलम्बन गरिरहेको छ । यद्यपी विश्वव्यापीकरणको गति तथा क्षेत्रमा आरोह अवरोह आए पनि सूचना र प्रविधिको युगमा यसको आवश्यकता रहिरहन्छ ।

पृष्ठभूमि

विश्वव्यापीकरणको विकासले आज एउटा व्यापारी युरोपमा ब्रेकफास्ट गरेर अफ्रिकामा आफ्नो डिनर गर्न सक्छ । एउटा मन्त्रीले एकदिनमा विश्वको कुनै कुनामा बैठक सकेर अर्को दिनमा विश्वको अर्को कुनामा भएको अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनमा भाग लिन सक्दछ । एउटा महादेशको विद्यार्थीले अर्को महादेशको विश्वविद्यालयको कक्षामा सहभागी हुन एकै दिनमा सक्दछ । त्यस्तै कुनै विश्वको एउटा कम्पनीले आफ्नो उत्पादन तथा सेवा तोकिएको समय, गुणस्तर, संख्यामा उपभोक्ताको चाहाना अनुसार Deliver गर्न सक्दछ । यसले विश्व साच्चिकै विश्व ग्रामको रूपमा विस्तार गरेको छ । त्यसैले विश्वव्यापीकरण विश्वको संकुचन पनि हो ।

विश्वव्यापीकरण विश्व एकीकरण तथा विकासको प्रक्रिया तथा रणनीति हो । विश्वव्यापीकरणलाई आर्थिक वृद्धि तथा विकासको इन्जिन पनि भनिन्छ । वस्तु, सेवा, बौद्धिक विचार, व्यापार, पूँजी, प्रविधि, जनशक्ति र श्रमको वेरोकटोक र खुला प्रवाहको माध्यमबाट विश्व अर्थतन्त्रसंगको आवद्धता, एकीकरण र अन्तरनिर्भरता नै विश्वव्यापीकरण हो । आधुनिक राष्ट्र राज्य निर्माणको करिब ४ सय वर्ष देखि विकासलाई राज्यको एकाधिकारात्मक एकल कार्य सुचि थियो । भौगोलिक सिमा भित्र, संरक्षणवादी आर्थिक नीति र बन्द एवं अनुदार

✍ उपसचिव, नेपाल सरकार

राजनीति प्रणालीले विश्वव्यापीकरणको कल्पना र विकासको मोडेलको रूपमा स्वीकार्न प्राय असम्भव नै थियो । विश्वव्यापीकरणको सुरुवात १९औं शताब्दीको अन्ततिर र २०औं शताब्दीको सुरुवाटबढी गतिशिलरूपमा देखा परेता पनि प्रथम विश्व युद्धको कारणले वाञ्छित गति लिन सकेन । सन् १९८० को दशक देखि हालसम्म बढ्दोरूपमा विश्वव्यापीरूपमा विकासको मोडलको रूपमा व्यापक रूपमा चर्चा, बहस, अध्ययन तथा चासोको विषयको रूपमा रहेको छ । विश्वव्यापीकरणले अन्तरदेशीय राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आवद्धता र अन्तरनिर्भरता तथा समाहित गर्ने गतिशिल तथा बहुआयामिक प्रक्रिया हो । विश्व एक ग्राम (One global Village) को रूपमा आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक, शासकीय तथा कानुनी लगायतका विषयमा साझा मूल्यमान्यता, विश्वास, पद्धती र प्रणाली स्थापना गर्ने अभियानका रूपमा विश्वव्यापीकरणलाई बुझ्ने गरिन्छ । सुरुमा व्यापार विस्तार तथा आर्थिक एकीकरण विस्तारको प्रक्रियाको रूपमा अगाडिबढेको विश्वव्यापीकरण पछिल्ला दिनहरूमा सामाजिक मूल्यमान्यता र सांस्कृतिक सम्मेलनको प्रक्रियाको रूपमा प्रभाव र दबाव विस्तार गऱ्यो । २१ औं शताब्दीको सुरु देखि नै विश्वव्यापीकरणले अद्भुत तथा तिब्ररूपमा सामाजिक तथा सांस्कृतिक जिवनका हरेक पक्ष तथा क्षेत्रमा गहिरो प्रभाव र असरको रूपमा देखा परिरहेको छ । हाल सम्मको विश्वव्यापीकरणको अभियानको प्रक्रिया एवं विकासक्रमलाई देहाय अनुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

विश्वव्यापीकरणको ऐतिहासिक विकासक्रम

हालैका दिनमा विश्वव्यापीकरण व्यापक चर्चाको विषय भएता पनि यसको सुरुवात करिब १३९ BC पहिला ६४०० कि.मी.लामो सिल्क रोड मार्फत चाइनिज सिल्क व्यापारबाट भएको मान्न सकिन्छ । चाइनाले आफ्नो बिलासिताको वस्तुहरू सिल्क तथा अन्य उत्पादन युरोपको रोममा निर्यात गर्दथ्यो जुन युरोप, मध्य पूर्व र एशियाबिचको अन्तर्देशीय व्यापार थियो । यो सिल्क व्यापार कुल अर्थतन्त्रको परिणामको हिसाबले सानो भएता पनि रोम साम्राज्य तथा चाइनिज साम्राज्यबिचको अन्तरसम्बन्ध तथा सम्पर्कको माध्यम थियो जसमा थुप्रै व्यापारी तथा मध्यस्थ व्यक्तिहरू बिचको संलग्नता थियो । यो करिब १५०० वर्षसम्म प्रयोग भएको व्यापारिक रुट थियो । यसका समकालिन वर्षमा स्पाइस व्यापारिक रुट पनि ७औं देखि १७औं शताब्दीसम्ममा मुस्लीम व्यापारीहरूले Mediterranean and Indian Ocean मा व्यापारको लागि कायम थियो । साथै विश्वव्यापीकरणको विकासक्रममा Age of Discovery को रूपमा सन् १५ औं देखि १८ औं शताब्दीसम्ममा बेलायती औद्योगिक क्रान्ति तथा विभिन्न आविष्कारहरू भए, जसले उत्पादन, यातायात, पारवहन एवं मानवीय आवतजावतमा ठूलै सहजता ल्यायो । हालै सन् २०१९ मा स्विटजरल्याण्डको डाभोसमा सम्पन्न वर्ल्ड इकोनोमिक फोरमले विश्वव्यापीकरणको बारेमा व्यापक बहस र छलफल गऱ्यो । विश्वव्यापीकरणको विकासक्रमलाई देहाय अनुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

१. विश्वव्यापीकरणको प्रथम चरण (First wave of globalization or globalization 1.0)

यो चरणमा विश्वव्यापीरूपमा उपनिवेशीकरण र साम्राज्य विस्तारको समय १९ औं शताब्दी देखि सन् १९१४ सम्मको अवधीलाई मान्न सकिन्छ । यो समयको नेतृत्वदायी देश बेलायत थियो । यस चरणको विश्वव्यापीकरणलाई First Industrial Revolution, १७८० देखि मध्य १९ औं शताब्दीले विकासमा सहयोग गऱ्यो । प्रमुख आविष्कारहरू Steamship / Railways हुन् । विश्व परिवेशमा आधुनिक राष्ट्र निर्माणको सुरुवातको करिब ४ सय वर्ष भन्दा अगाडि पनि विभिन्न व्यापार व्यवसाय तथा शोधखोजको रूपमा विश्वव्यापीकरण सुरु भएको थियो । खास गरी कोलम्बसले सन् १४९२ मा अमेरिका पत्ता लगाए र त्यस पछि विभिन्न आविष्कार तथा खोजको परिणाम स्वरूप व्यापार, मानिस तथा पूँजीको आवतजावत सुरु भएको थियो । विश्वव्यापीरूपमा भएको विभिन्न देशहरू बेलायत, स्पेन, पोर्चुगल तथा फ्रान्सले उपनिवेशीकरण र साम्राज्य विस्तारको अभियान र होडवाजीले पनि विश्वव्यापीकरणको एकांकी एवं विस्तारवादी अभियान सुरु भएको थियो । जुन उपनिवेशीकरण र साम्राज्य विस्तारमा बेलायत सबैभन्दा

अग्र भागमा थियो भने यो अभियान करिव दोस्रो विश्व युद्ध पछि हट्यो र सबै देशहरू उननिवेशमुक्त भए । विश्व महाशक्तिको रूपमा भौगोलिकरूपले बेलायत कहिल्यै नअस्ताउने साम्राज्य, औद्योगिक र प्राविधिक विकासको गतिले विश्वमा प्रभुत्व कायम गर्‍यो । Steam Engine को आविष्कारले औद्योगिक उत्पादन, माइनिङ्ग, निर्माण, कृषि तथा पारवहनमा आमुल परिवर्तनले औद्योगिक क्रान्तिलाई ठुलो सहयोग गर्‍यो, जसले उल्लेख्य औद्योगिक उत्पादनमा वृद्धि भयो । पानीजहाज तथा रेलको विकासले ब्रिटेनले आफ्ना उपनिवेशहरूबाट कच्चा पदार्थ आयात र उत्पादनलाई निर्यात गर्‍यो, जसले विश्वव्यापीकरणलाई विस्तार गर्न सहयोग गर्‍यो । यसबाट ब्रिटेनले विश्व व्यापार कब्जा गर्‍यो । १८ औं शताब्दीमा विश्व व्यापार ३ प्रतिशतले वृद्धि भयो भने त्यस आर्थिक वृद्धिले ६ प्रतिशत GDP मा वृद्धि भयो । १९ औं शताब्दीको सुरुसम्ममा ६ प्रतिशतबाट वृद्धि भई GDP १५ प्रतिशतसम्म पुग्यो । यस चरणमा विश्वव्यापीकरणको विकासलाई औद्योगिकरणले आमुल परिवर्तन गर्‍यो र Renaissance ले पनि कला, विज्ञान, साहित्य तथा साँस्कृतिमा खुलारूपमा विकास गर्‍यो । तर प्रथम विश्व युद्ध र द्वितीय विश्व युद्धमा विश्व विनाशकारी ध्वंसमा सामेल भयो जसले लाखौं युद्धरत सिपाही, लाखौं मानिसहरू र खबौंको भौतिक क्षति भयो । उक्त समयमा विश्वव्यापार र खुला आर्थिक नीति भन्दा पनि बन्द एवं अनुदार नीतिहरू अवलम्बन भए र विश्वव्यापीकरणको ढोका बन्द भए ।

२. विश्वव्यापीकरणको दोस्रो चरण (Second wave of globalization or globalization 2.0)

यो समयको नेतृत्वदायी देश बेलायत र रसिया थिए । यो अवधिमा Second Industrial Revolution, (८७० देखि १९१०) ले विश्वव्यापीकरणको विकास गर्न सहयोग गर्‍यो । प्रमुख आविष्कारहरू आधुनिक पानी जहाज, हवाईजहाज र रेलहरू हुन । यस अवधिमा निर्यात व्यापार विश्व GDP को १५ प्रतिशत सम्म पुगेको थियो । प्रथम विश्व युद्ध र द्वितीय विश्व युद्धको विश्व विनाशकारी ध्वंसले विश्वव्यापीकरण तथा विकासका सबै सम्भावना तथा अवसरलाई बन्द गर्‍यो । दुईवटा युद्धको विभिषिकाको विचमा सन् १९२९/३० मा विनाशकारी महामन्दीले विश्व अर्थतन्त्र धराशायी भयो । युद्धको बेला संरक्षणमुखी व्यापार तथा बन्दमुखी आर्थिक नीतिले अर्थतन्त्र विस्तारै कमजोर एवं धराशायीका साथै विश्वव्यापीकरणको प्रक्रिया अवरुद्ध भयो भने हातहतियारको होडबाजी तथा समग्र सैनिकीकरणले एकातिर विकासको प्रक्रिया शान्तिबिना रोकियो भने अर्कोतिर ठुलो नरसंहार भयो ।

द्वितीय विश्व युद्धको समाप्ति संगै विश्व राजनीतिक रंगमञ्चमा नयाँ सोच, विचार तथा शान्तिको खोजीले विश्वव्यापीकरण एउटा विकास तथा सम्बृद्धिको उपायको सुरुवात भयो । विक्षिप्त विश्वलाई नयाँ जीवन, पुनसंरचना गर्न र पुनर्निर्माण गर्न अमेरिकाको नेतृत्वमा नयाँ विश्व अर्थ व्यवस्था सहितको धारणा कल्पना गरियो जुन धारणाले विश्वव्यापीकरणलाई पुनःगतिशिलता दियो । अमेरिकाको नेतृत्वमा सन् १९४६ को ब्रिटेन उद्घस सम्मेलनले सृजना गरेको World Bank Group / GATT तथा विश्वमा दिगो शान्ति स्थापनाको लागि विश्व शासकीय प्रबन्धको रूपमा स्थापित UNO ले विश्वव्यापीकरणको मार्गलाई प्रशस्त गर्दै सैद्धान्तिक एवं व्यवहारिक रूपमा यसको नेतृत्व गर्‍यो । यी विश्वव्यापी प्रबन्धले एकातिर ध्वस्त विश्वको पुनर्निर्माण तथा खुला र उदार व्यापार एवं अर्थनीति मार्फत विश्वव्यापीकरणलाई विकासको मोडेल तथा आर्थिक वृद्धिको इन्जिनको रूपमा अगाडि सारियो । दोस्रो चरणको विश्वव्यापीकरण संगै उपनिवेशीकरणको अन्त तथा लोकतान्त्रिकरण एवं खुला र उदार आर्थिक तथा व्यापारिक नीतिको बहस मार्फत विश्वव्यापीकरणको अभियान नवोदित स्वतन्त्र राज्यहरूमा अभ्यास गराइयो जसमा UNO ले नेतृत्व गर्‍यो । यातायातका आधुनिक एवं प्रविधिमुखी साधनहरू कार, पानी जहाज, रेल, हवाईजहाज तथा औद्योगिक उत्पादन तथा विकासका नविन आविष्कारहरूले विश्वलाई जमिन, जल तथा वायुयान मार्फत जोडेर मानवीय र अन्य भौतिक वस्तु र सेवाको आवतजावत र पारवहनमा सहजता तथा सुगमता

बढायो । World Bank Group, GATT जस्ता विश्व संगठनको प्रयास तथा सहजीकरण विश्वव्यापारको GDP मा हिस्सा १५ प्रतिशत पुग्यो जुन सन् १९१४ मा थियो । सन् १९८० को अमेरिकाको रेगनिज्म र बेलायतको थ्याचरिज्मको व्यापक आर्थिक तथा व्यापार नीति र शासकिय व्यवस्थामा भएको सुधारले उदारीकरण, निजीकरण, खुला बजारमुखी अर्थव्यवस्थाले विश्वव्यापीकरणको आधारस्तम्भको काम गर्‍यो । विश्वव्यापीरूपमा पश्चिमी संस्कृतिको विस्तार एवं प्रसार Mass Media, Film, BBC Radio and Television / Recorded Music ले विश्वव्यापीकरणलाई तिब्र एवं गतिवान बनायो । यसका साथै विश्वव्यापीरूपमा राजनीतिक व्यवस्थामा भएका सुधार तथा विकास र खुला एवं उदार बजारमुखी विश्व आर्थिक व्यवस्था र क्षेत्रीय Free trade Area का अवधारणाहरु GATT, NAFTA, EU जस्ता व्यापार अवधारणाले भन्सार महशुल र दर घटाउने तथा हटाउने र श्रम, साधन र पूँजीको निर्वाध आवागमनले विश्वव्यापीकरणलाई प्रवर्द्धन तथा विस्तार गर्‍यो । यसको साथै ग्वकच को विघठन संगै विश्व राजनीतिमा Cold War को अन्त्य, द्विध्रुवीय विश्वको अन्त्यले प्राय सबै देशहरुले WTO को सदस्यता प्राप्त गरे संगै विश्वव्यापीकरणको अभियान गतिशिल एवं तिब्ररूपमा अगाडि बढ्यो । यसका साथै विश्वव्यापीरूपमा विश्व एकीकरणलाई विस्तार एवं विकास गर्न सन् १९८६ देखि GATT को WTO मा रुपान्तरणको लागि व्यापक अभ्यास उरुगुवे राउण्डबाट सुरु भयो । सन् १९९५ मा विश्व व्यापार संगठनको रूपमा व्यापार सहजीकरण एवं नियामक निकायको रूपमा स्थापना गरियो । विश्व एकीकरणलाई तिब्र एवं घनिभूत बनाउन १० बुँदे Washington Consensus को अवधारणा सन् १९८९ मा अमेरिकामा सम्पन्न भयो । The ten principles originally stated by John Williamson in 1989, includes ten sets of relatively specific policy recommendations.

1. Low government borrowing. Avoidance of large fiscal deficits relative to GDP;
2. Redirection of public spending from subsidies (“especially indiscriminate subsidies”) toward broad-based provision of key pro-growth, pro-poor services like primary education, primary health care and infrastructure investment;
3. Tax reform, broadening the tax base and adopting moderate marginal tax rates;
4. Interest rates that are market determined and positive (but moderate) in real terms;
5. Competitive exchange rates;
6. Trade liberalization: liberalization of imports, with particular emphasis on elimination of quantitative restrictions (licensing, etc.); any trade protection to be provided by low and relatively uniform tariffs;
7. Liberalization of inward foreign direct investment;
8. Privatization of state enterprises;
9. Deregulation: abolition of regulations that impede market entry or restrict competition, except for those justified on safety, environmental and consumer protection grounds, and prudential oversight of financial institutions;
10. Legal security for property rights.

The Washington consensus was important for determining policy towards economic development in Latin America, South East Asia and other countries.

Some Implications of Washington Consensus are :

- ▲ Support of free trade through WTO and NAFTA - reduce tariff barriers.
- ▲ IMF bailouts tended to involve free market reforms as a condition of receiving money.
- ▲ Belief in free trade suggests countries, should specialise in goods/services where they have a comparative advantage. This may mean developing economies need to stick with producing primary products.

यी आर्थिक मोडेल वा सुत्रको सिफारिसहरुको कार्यान्वयन, अनुगमन, सुधार र परिमार्जन गर्ने काम WB, IMF ले नेतृत्वगर्‍यो । यी १० बुँदे आर्थिक विकासको मोडलले Structural Adjustment programme मार्फत राज्यहरुले Deregulation, Privatization and Liberalization खुला बजारमुखी आर्थिक नीति विश्वभर विस्तार भयो जुन विश्वव्यापीकरणको लागि मूल आधार बन्यो । यसरी प्रथम र दोस्रो चरणका विश्वव्यापीकरणले सूचना र प्रविधि एवं आर्थिक उदारीकरणको आधारमा विश्व एक गाँउको रूपमा विकास गर्‍यो ।

३. विश्वव्यापीकरणको तेस्रो चरण (Third Wave Of Globalization or Globalization 3.0)

खास गरी यो चरणको समय सन् १९८९ देखि २००८ सम्मको समयावधि हो । यो अवधीको नेतृत्वदायी देश संयुक्त राज्य अमेरिका थियो । मुख्य उत्पादित वस्तु एवं निर्यात Global supply chain मार्फत विश्वव्यापीकरण फैलियो । यो अवधिमा Third Industrial Revolution, (सन् १९६० देखि १९९०) ले विश्वव्यापीकरणको विकास गर्न सहयोग गर्‍यो । प्रमुख आविष्कारहरु Internet र ICT को क्रान्ति हुन् । यस अवधिमा निर्यात व्यापार विश्व GDP को २० प्रतिशत भन्दा बढी पुगेको थियो । सन् १९८६ देखि GATT को WTO मा रुपान्तरणको लागि व्यापक अभ्यास उरुगुवे राउण्डबाट सन् १९९५ मा विश्व व्यापार संगठनको रूपमा व्यापार सहजीकरण एवं नियामक निकायको रूपमा स्थापना गरियो जसले विश्वव्यापीकरणलाई सहयोग भयो । यो समयको मुख्य विकास भनेको Digital Revolution खास गरी Mainframe computer, Personal computer र Internet आविष्कार हो, जसले उत्पादन तथा वितरण प्रणाली तथा अनुसन्धान र विकासमा ठुलो फड्को माऱ्यो ।

४. विश्वव्यापीकरणको चौथो चरण (Fourth wave of globalization or globalization 4.0)

विशेषगरी सन् २००८ पछि र २१ औं शताब्दी सुरुवातीका दशकहरुमा भएको सूचना र प्रविधिको क्रान्ति एवं नविन आविष्कारको परिणाम स्वरुप अद्भुत र अकल्पनिय चमत्कारिक विकासले विश्व एक हत्केलामा अध्ययन गर्न, हेर्न, अनुभव गर्न र सुन्नु सकिने Virtual World लाई विश्वव्यापीकरणको चौथो छलाङ वा चरण भन्ने गरिन्छ । मुख्य उत्पादित वस्तु एवं निर्यात Digital Goods and Services मार्फत विश्वव्यापीकरण फैलियो । यो समयको नेतृत्वदायी देश बेलायत र चिन हुन् । यो अवधिमा Fourth Industrial Revolution, (सन् २००० देखि २०१०) ले विश्वव्यापीकरणको विकास गर्न सहयोग गर्‍यो । Digital Technology, Digitization, Digital Automotion, Technological Disruption and Innovation विश्वव्यापीकरणका प्रमुख साधन हुन् । प्रमुख आविष्कारहरु The Internet of things (IOT), Smart cities, Big Data for Decision, Artificial intelligence (AI), Autonomous Vechiles, Robotics, Criptocurrency like Bitcoin, 3D printings, Social Media(facebook, twitter, Youtube), Nanotechnology, Biotechnology, Materials of Science, Energy Storage, Quantum Computer/ Driverless Car जस्ता अद्भुत आविष्कार र चमत्कारले चौथो चरणको विश्वव्यापीकरणको लागि आधारभुत प्लेटफर्म तयार गरेको छ । यी आविष्कार र विकासले प्रविधिको मात्रै विकास गरेन, यसले प्रविधिको Physical, digital/biological क्षेत्रमा फ्युजन पनि गरेको छ । प्रविधिको परिवर्तनले उत्पादनका

व्यवहार, तरिका र पद्धती, उपभोग शैली र व्यवहार तथा सेवा प्रवाहको क्षेत्रमा नाटकीय एवं आमूल परिवर्तन ल्यायो । सामाजिक क्षेत्रमा मानवीय चिन्तन, व्यवहार, सम्बन्ध, सञ्चार पद्धती तथा अभिव्यक्ति, मनोरञ्जन शैलीमा समेत नयाँ Paradigm shift भएको छ । साथै सरकार, संस्था र राज्यहरु पनि पुननिर्माण भइरहेका छन् । शासकीय शैली एवं पद्धतीलाई समेत ध्वंस र पुननिर्माण गरेको छ । शिक्षा, स्वास्थ्य, यातायात, उर्जा जस्ता आधारभुत पद्धती र प्रणालीहरु पुनर्विचार गरेको छ । यस्तो परिवर्तन आकार, क्षेत्र, विषय तथा गतिका हिसावले ऐतिहासिक तथा अद्भुद छ । यसका साथै सार्वजनिक सेवाहरुको Digitization गर्नको लागि Digital governance को अवधारणा पनि अगाडि आएको छ । Digital technology ले सेवा प्रवाहको पद्धती, प्रक्रिया एवं मोडलमा समेत आमूल परिवर्तन गरी नागरिकहरुको सेवामा पहुँचमा अभिवृद्धि गरेको छ । विश्वव्यापी तथा अन्तरदेशिय व्यापार प्रणाली, मतदान प्रणाली, कम्पनी दर्ता तथा खारेजी, वस्तु तथा सेवाहरुको बजारीकरण, बैङ्किङ सेवाहरु, शेयर कारोवार तथा आधारभुत सेवाहरुमा Blockchain Technology को विस्तार एवं विकास भएको छ । वृद्ध तथा बालबालिकाहरुको हेरचाह, यातायात, शिक्षा, स्वास्थ्य, सुरक्षा प्रणाली Robotic/Artificial intelligence (AI) को प्रयोग विस्तारले सार्वजनिक सेवाहरुको विस्तार र पुनर्विचार भैरहेको छ । इष्टोनियाको Digital first governance, भारतको Digital Identity Scheme, सिंगापुरको Artificial intelligence र sandbox, UAE को Dubai 10x कार्यक्रम नेपालको Online Tax System, E-sewa, E-banking प्रणालीको सुरुवात तथा विस्तारले सार्वजनिक सेवाको पद्धती, प्रणाली एवं तरिकामा आमूल परिवर्तन ल्याएको छ ।

विश्वव्यापीकरणका तत्व तथा निर्धारकहरू (Globalization's components)

विश्वव्यापीकरण एउटा बहुआयामिक प्रक्रिया तथा रणनीति हो । यस प्रक्रियामा धेरै बाहिरी तथा आन्तरिक तत्वहरुले प्रभाव पार्दछन् । यस्ता तत्वहरु मध्ये कुनै विश्वव्यापी छन् भने कुनै भौगोलिक सिमामा सिमित छन् ।

1. Global Markets

वस्तु, सेवा, श्रम तथा पूँजीको निर्वाध आवागमन नै विश्वव्यापीकरण हो । त्यसैले अन्तर्राष्ट्रियरूप वित्तीय बजार, पूँजीबजार, श्रमबजार र प्रविधिवजार नै मुख्य विश्व बजारका खेलाडी तत्वहरु हुन् । वित्तीय बजारमा विश्व बैंक, अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष, ADB, European Bank, AIIB जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संस्था तथा अन्य विश्व वित्त बजारले विश्वव्यापीकरणको प्रक्रियालाई सहयोग तथा विस्तार गर्दछन् । विश्व श्रम बजारमा श्रमिकहरुको आवागमन तथा माग र पूर्ति बिचको सन्तुलनबाट पनि विश्वव्यापीकरण प्रक्रियालाई सहजीकरण गर्दछ । Markets of technology, knowledge and information - Transport and telecommunication technology progress and computer science development are crucial factors which accelerate the globalization process. Financial markets deregulation and capital flows liberalization, their globalization process is the most advanced.

2. Global Fair Competition

विश्व बजारमा स्वच्छ प्रतिस्पर्धाले विश्वव्यापीकरण प्रक्रियालाई बलियो तथा एकीकृत बनाउँदछ । This competition sets the paths of production restructuring, its organization and fastens the technology progress. आन्तरिक तथा बाहिरी कम्पनीको प्रतिस्पर्धाले वस्तु तथा सेवा र पूँजीको गुणस्तरीता एवं मितव्ययिता र प्रभावकारिता बढाउँदछ ।

3. Global Economic Activity

गतिशिल Foreign Direct Investment (FDI) को कारणले पनि वस्तु सेवा र पूँजीको प्रवाह र विश्वव्यापीकरणमा सहयोग गर्दछ । Foreign Direct Investments change streams and structure

of international trade and influence on development processes. Companies implement global expansion strategies, reorganize and change management methods in order to decrease cost, improve profits, minimize the risk and possess a competitive advantage on the global market. यसले विश्व बजारमा आर्थिक सहयोग, लगानी एवं प्रविधि हस्तान्तरण गर्दछ ।

4. Global Industry Production

प्रविधि परिवर्तन, कम्प्युटर विज्ञानमा विकास, सञ्चार र यातायातको विकासले उत्पादन, प्रशोधन एवं पारवहन तथा बजारीकरणको प्रक्रियामा Cost मा व्यापक कटौती गर्दछ, जसले उद्योग तथा कम्पनीको विस्तार र विकासमा विश्वव्यापीकरण गर्न सहयोग गर्दछ । Globalization is connected with companies new activities and their specialization in the global scale (investments, trade, production, technology development, Research and Development - R&D, new products and marketing).

5. Global Relationships and Interactions

खुला व्यापार तथा सिमाहिन प्रक्रियाले राज्यहरुबिच, कम्पनीहरुबिच, व्यापारीहरुबिच तथा उपभोक्ताहरुबिचको अन्तरक्रिया तथा अन्तरसम्बन्धमा हुने विस्तारले विश्वव्यापीकरणको प्रक्रियालाई बढी गतिशिल एवं पारदर्शी बनाउँदछ ।

6. Education

विश्वव्यापी शिक्षाले पनि विश्वव्यापीकरणलाई ज्ञान, अनुसन्धान तथा सिद्धान्तहरुको निरन्तर आदानप्रदान गराउँदछ ।

7. Ecology

पर्यावरणले पृथ्वीलाई एउटा single ecosystem को रूपमा व्यवहार गर्दछ । यिनीहरुका साथै व्यापार तथा लगानी उदारीकरण, प्रविधि विकास र सञ्चार, उद्यमशीलता विस्तार र विश्वव्यापी सञ्जाल जस्ता विषय पनि विश्वव्यापीकरणका प्रभावकारी तत्वहरु हुन् ।

विश्वव्यापीकरणका प्रकार वा किसिम वा आयामहरु

There are about seven major types, dimensions, forms of globalization.

1. Financial Globalization

विश्वव्यापीरूपमा कुनै देशका घरेलु वित्तीय बजार तथा प्रणाली विश्व वित्तीय प्रणाली, संगठन वा पद्धतीमा समाहिकरण वा एकीकरण हुने प्रक्रिया वा रणनीति नै वित्तीय विश्वव्यापीकरण हो । विश्व वित्तीय प्रणालीमा हुने अन्तरसम्बन्ध जस्तै stock markets ले राज्यहरुको एकीकरण भन्दा पनि ठुला आर्थिक बजार वा शहरहरुको अन्तरसम्बन्धमा विश्वास गर्दछ । Example: What happens in Asian markets affects the North American markets.

2. Economic Globalization

विश्व अर्थतन्त्रमा कुनै देशको घरेलु अर्थतन्त्रको एकीकरण हुने प्रक्रिया हो, जहा वस्तु, सेवा, पूँजी, प्रविधि, लगानी तथा श्रमका खुला आवागमन हुन्छ । Example: NAFTA, EU, Multinational corporations.

3. Technological Globalization

राष्ट्रिय राज्यहरु सूचना र प्रविधिको माध्यमबाट जोडिने तथा एकीकरण हुने प्रक्रिया नै प्रविधिगत विश्वव्यापीकरण हो । टेलिभिजन, रेडियो, टेलिफोन तथा सोसल मिडियाहरु यसका योजक हुन ।

4. Political Globalization

राष्ट्रिय राज्यहरु विश्वव्यापीरूपमा एउटै किसिमको राजनीतिक प्रणाली, चुनावी पद्धती, संवैधानिक व्यवस्था, शासकिय स्वरुप तथा राजनीति नीति अपनाउन गरिने प्रयास तथा अभ्यास नै राजनीतिक विश्वव्यापीकरण हो । जस्तै लोकतान्त्रिक शासन, संघीय प्रणाली, कानुनी सर्वोच्चता, धर्मनिरपेक्ष सरकार र खुला व्यापार सम्झौता आदि ।

5. Cultural Globalization

सबै प्रथा, परम्परा, संस्कार, संस्कृति तथा रिति रीतिहरुको एकीकरण हुने प्रक्रिया हो । Merging or watering down of the world's cultures e.g. food, entertainment, language, etc. Heavily criticized as destructive of local culture.

6. Ecological Globalization

यस अवधारणाले पृथ्वीलाई एउटा single ecosystem को रूपमा व्यवहार गर्दछ, नकि छुट्टा छुट्टै ecological systems किन भने पृथ्वीका सबै समस्याको प्रकृति एउटै हुन्छ । Biodiversity, climate change, Ozone layer depletion जस्ता समस्याहरुको समाधान टुक्रेरूपमा समाधान हुँदैन । जस्तै Ozone layer depletion = Montreal Treaty = to reduce amount of ozane depletion in the atmosphere.

7. Sociological Globalization

यो एउटा निरन्तर प्रक्रिया हो । विश्व समुदायमा विभिन्न सामाजिक मुल्य, मान्यता, धर्म, समुदाय, राष्ट्रहरु, जातिहरु, सामाजिक संरचना, संस्था, सम्बन्ध तथा समूहहरुबीचको अन्तरघुलन, अन्तरसम्बन्ध तथा एकत्व नै Sociological Globalization हो । यसले विश्व समुदायको राजनीतिक, साँस्कृतिक, सामाजिक, आर्थिक एवं पर्यावरणीय अन्तरघुलन तथा एकीकरणको समग्र प्रक्रिया हो ।

विश्वव्यापीकरणका कर्ताहरु (Actor Of Globalization)

विश्वव्यापीकरण एउटा बहुआयामिक, बहुमुखी एवं गतिशिल प्रक्रिया हो । राष्ट्रिय राज्यहरुले आफ्ना नीति तथा कार्यक्रमहरु मार्फत खुकुलो एवं उदारमुखी आर्थिक तथा सामाजिक आवद्धीकरण बढाउने गर्दछ । यसको विस्तृतिकरण तथा अभिवृद्धिमा केवल राज्य मात्र नभइ गैर राज्य कर्ताको पनि सम्मिलन तथा एकीकरणमा महत्वपूर्ण भुमिका हुने गर्दछ । यसको विकास तथा प्रवर्द्धनका कर्ताहरु State Actor/Non state Actor गरी २ भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ । जुन देहाय बमोजिम प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

१. State Actor

१.१. **राज्य**: निश्चित भुगोल भित्र सार्वभौम सरकारद्वारा शासित अन्तर्राष्ट्रिय समुदायबाट मान्यता प्राप्त मानवीय समुदाय नै राज्य हो । यो विश्वव्यापीकरण प्रक्रियाको प्रमुख तथा महत्वपूर्ण कर्ता हो । जुन विश्वव्यापीरूपमा १९२ वटा राज्यहरु रहेका छन् ।

१.२. **सरकार** : सरकार भनेको राज्य सञ्चालन गर्ने वैधानिक मानवीय समुदाय हो जुन जनताबाट अनुमोदित भएर आउँछ । विश्वव्यापीकरण प्रक्रिया तथा विधीमा यो जिवीत साधन हो जसले विश्वव्यापीकरणलाई गतिशिलता तथा सार्थकता दिन्छ । आफ्ना दीर्घकालिन तथा अल्पकालिन नीति तथा कार्यक्रम मार्फत विश्वव्यापीकरणको प्रक्रियालाई कार्यान्वयन गर्दछ ।

२. Non-State Actor

राज्य बाहेकका निकायहरु जसले विश्वव्यापीरूपमा कार्यक्षेत्रमा आफ्ना गतिविधी सञ्चालन तथा व्यवस्थापन गर्दछन्। यीनीहरुले राज्यहरूसंग सहकार्य तथा सहभागीतामा खुला तथा उदार आर्थिक नीति सञ्चालन गर्न प्रवर्द्धनात्मक तथा विकासात्मक कार्यहरु गर्दछन्।

२.१. **IGO (Inter Governmental Organization)** : सार्वभौम राष्ट्रहरुको सदस्यताबाट निर्मित क्षेत्रीय वा विश्वव्यापी कार्यक्षेत्र भएको संगठित एवं स्वशासित संगठन Intergovernmental Organization हो। जस्तै IPCC, UNO, WHO, WB, IMF, WTO UNESCO आदि संगठनहरु IGO हुन्। जसले मुख्यरूपमा विश्वव्यापीकरण प्रक्रियालाई सहयोग तथा विस्तार गर्ने वैद्य निकाय तथा प्रवन्ध हुन्।

२.२. **INGO (International governmental Organization)** : गैर नाफामुलक, स्वतन्त्र, स्वयंसेवी मानिसहरु सहितको संरचना जुन स्थानीय, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रियरूपमा काम गर्ने निकाय नै International governmental Organization हो। विश्वव्यापी कार्यक्षेत्र हुने हुदाँ त्यसले सामाजिक कल्याण तथा विकासका काम गर्दै विश्वव्यापी सञ्जाल मार्फत विश्वव्यापीकरणलाई प्रवर्द्धन तथा विस्तार गर्दछ। जस्तै Red Cross, Oxfam, WWF, Greenpeace संगठनहरु INGO हुन्।

२.३. **MNCs/TNCs (Multinational/Transnational Corporations)** : दुई भन्दा बढी देशहरुमा सञ्चालन हुने वस्तु तथा सेवाहरुको नाफामुलक उत्पादन तथा विक्री वितरण गर्ने कम्पनी नै Multinational/Transnational Corporations हुन्। यस्ता कम्पनीहरुले कुनै निश्चित देशमा मुख्य कार्यालय स्थापना गरी विश्वव्यापी शाखा तथा उत्पादन एवं विकास प्लान्टहरु विस्तार गरी आफ्नो व्यापार व्यवसाय कानुनी रूपमा सञ्चालन गर्दछन्। आफ्नो व्यापार व्यवसाय गर्ने कार्यक्षेत्र नै विश्व बजार भएपछि यीनीहरुले विश्वव्यापीकरणलाई विकास र विस्तार गर्ने महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछन्। यीनीहरुका कारोवार तथा नेटवर्कले पनि विश्वव्यापीकरणलाई प्रवर्द्धन गर्दछन्। जस्तै Cocacola, Dabur, Sony, Nike आदी कम्पनीहरु MNCs/TNCs हुन्।

२.४. **Activists Of Group** : आम जनताको राजनीति, सामाजिक तथा आर्थिक कल्याण र परिवर्तनका लागि अभियान तथा आन्दोलन सञ्चालन गर्ने स्वतस्फुर्त मानवीय समूह नै Activists Of Group हुन्। जस्तै IFAT, PETA, NOW, SSCS र ADBUSTER आदि Activists Group हुन्। जसले विश्वव्यापी रूपान्तरण एवं परिवर्तनका अभियानले नै विश्वव्यापीकरणको प्रवर्द्धन तथा विस्तार गर्दछ।

विश्वव्यापीकरणका प्रभावहरु

विश्वव्यापीकरणले राष्ट्रिय राज्यका विभिन्न पक्षमा प्रत्यक्ष तथा परोक्ष जिवनमा प्रभाव पारेको छ। कतिपयले आर्थिक विकासको बहुआयामिक मोडल भन्ने गरेका छन् भने कतिपयले यसलाई पश्चिमीकरणको संज्ञा दिएका छन्। त्यसैले यसले मानवीय जीवनका विभिन्न आयाममा देहाय बमोजिम सकारात्मक तथा नकारात्मक प्रभाव पारेको छ।

नकारात्मक प्रभावहरु

विश्वव्यापीकरण खुला तथा स्वतन्त्ररूपमा पूँजी, प्रविधि तथा श्रमको आवतजावत हुने प्रक्रिया भएकोले यस्तो खुला प्रक्रियाले मानवीय जीवनका बहुपक्षमा नकारात्मक प्रभाव पारेको छ। राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय जिवनका राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा सास्कृतिक पक्षमा प्रत्यक्ष तथा परोक्षरूपमा असर गर्दछ। यसले मानवीय सोचाइ, विचार, व्यवहार तथा सम्बन्धका शैलीहरुमा नकारात्मक असर गरेको छ। नोबेल पुरस्कार विजेता

जोसेफ स्टिग्लिजल विश्वव्यापीकरणले विश्वका गरिबहरूको जीवनमा कुनै फरक पारेन, वातावरण भन विग्रियो, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको स्थायीत्व कायम गर्न सकेन, समस्या विश्वव्यापीकरणको होइन समस्या विश्व संस्थाहरूको नीति तथा पद्धतीको हो भनेका छन् ।

- ◆ गरिबी तथा असमानता बढ्दो छ: विश्वव्यापीरूपमा गरिबी तथा असमानता डरलाग्दोरूपमा बढ्दो छ । हाल विश्वका १ प्रतिशत धनाड्यहरूको स्वामित्व ९९ प्रतिशत सम्पत्तिको रहेको डरलाग्दो असमानताको खाडल भएको कुरा थोम पिकेटीले आफ्नो पुस्तक “असमानता” पुस्तकमा व्यक्त गरेका छन् । नेपालको कुल १० प्रतिशत धनी व्यक्तिको आय ४० प्रतिशत गरिब नेपालीको आय भन्दा तीन गुणाले बढी रहेको छ ।
- ◆ विश्वव्यापीकरणले परम्परागत घरेलु तथा कुटिर उद्योगहरूको प्रतिस्पर्धाको सामना गर्न नसकि रुग्ण तथा विस्थापित भएका छन् जसले सानो पूँजी तथा श्रम र सिपमा आधारित व्यक्तिहरूको रोजगारी तथा आय गुमेको छ ।
- ◆ खुला तथा स्वतन्त्र व्यापारले नेपालको व्यापारघाटा डरलाग्दो रूपमा बढ्दो छ । आ.व.७५/७६ को व्यापार सन्तुलन कुल ५९ अर्ब घाटामा रहेको छ ।
- ◆ नेपालको गरिबी हाल उपभोग तथा खर्चको आधारमा (Head Count) १८.७ प्रतिशत तथा बहुआयामिक विधीका आधारमा २८ प्रतिशत निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनी रहेको छ । उक्त गरिबी भूकम्प तथा प्राकृतिक विपदले बढ्ने गरेको छ किनभने गरिबी न्युनिकरण गुणात्मक नभई संख्यात्मक रहेको छ ।
- ◆ बढ्दो आन्तरिक तथा बाह्य ऋणले गर्दा देश ऋणको पासोमा (Debt Trap) फस्ने सम्भावना रहेको छ ।
- ◆ उदारीकरण तथा विश्वव्यापीकरण संगै निजीकरण गरिएको सार्वजनिक संस्थानहरू निष्कृय तथा असफल भएका छन् । निजीकरण तथा उदारीकरणले सार्वजनिक सेवाहरूको Cost मा वृद्धि भएको छ ।
- ◆ विश्वव्यापीकरणको प्रक्रिया संगै NGO तथा INGO/MNCs हरुको संख्याहरूको वृद्धि व्यापकरुमा भएको छ जसले देशको आन्तरिक तथा महत्वपूर्ण नीति निर्माण तथा कार्यान्वयनमा परोक्ष तथा प्रत्यक्ष असर पारेको छ । जस्तै नेपालको संविधान निर्माण तथा आरक्षण कानूनको वारेमा युरोपियन युनियनको आलोचना तथा दवावलाई लिन सकिन्छ ।
- ◆ ८५ खुला विश्वले वर्षेनी शिक्षा तथा स्वास्थ्यको नाममा खर्चो रकम पूँजी पलायन बढ्दो छ ।
- ◆ विश्वव्यापीकरणले खास गरी EDV र PR को प्रावधानले हाम्रो दक्ष जनशक्ति जस्तै प्राध्यापक, डाक्टर, इन्जिनियर तथा प्रशासकहरू र प्रतिभा पलायन भएका छन् ।
- ◆ सांस्कृतिक तथा सामाजिकरूपमा हाम्रा संस्कार, रिति, रिवाज, चाडपर्व मौलिक प्रथा परम्परा लोक संस्कृति र भाषा भाषीहरूको लोप तथा अतिक्रमण भएका छन् ।
- ◆ हाल करिब ४० लाख युवाहरू विदेशिएका छन् भने देशमा गुणस्तरीय जनशक्तिको अभावले विकास निर्माणमा कठिनाई उत्पन्न भएको छ ।
- ◆ वातावरण ह्रास तथा जलवायु परिवर्तनले हाम्रा हिमालहरू दिनहुँ बढ्दोरूपमा परिलनाले हाम्रा हिन्दुकुश हिमालयको वस्ती तथा जनसंख्या ठुलो खाद्यान्न अभाव, गरिबी तथा विभिन्न रोगबाट समस्यामा पर्दछन् ।
- ◆ ओजोन तहको ह्रासबाट नेपाल लगायत कम विकसित देशहरूले वातारणको समस्या भैल्दैछौं, जहाँ यसको दोषी औद्योगिक देशहरू हुन् ।
- ◆ विप्रेषणमुखी अर्थतन्त्र तथा परनिर्भर अर्थतन्त्रले ऋण तथा वैदेशिक सहयतामुखी विकासले हामीलाई परनिर्भर तथा अनुत्पादनमुखी बनायो ।
- ◆ बौद्धिक सम्पत्तिको अधिकार गुमाएका छौं । जस्तै वनस्पति, प्राकृतिक सम्पदा तथा प्रकृतिक सुन्दरता ।

विश्वव्यापीकरणका सकारात्मक असर

आर्थिक खुलापन, वैदेशिक प्रत्यक्ष लगानी, पूँजी प्रविधिको हस्तान्तरणले आर्थिक वृद्धिका अवसर ल्याएको छ। खुला व्यापार तथा आवतजावतले व्यवस्थापकिय विशेषज्ञता तथा तुलनात्मक लाभका अवसरहरूमा वृद्धि भइरहेको छ। यसले गुणस्तरीयता बढाएको छ। १० वर्ष अगाडि १००० गैर सरकारी संस्था भएकोमा हाल ३० हजार भन्दा बढी संस्थाहरू रहेका छन्। विप्रेषणले अर्थतन्त्र धानेता पनि ठुलो जनशक्ति कठिनरूपमा विदेशमा श्रम बेचन बाध्य छ। यसका असरहरूलाई देहाय अनुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ।

- ◆ वि.सं. २०४६ साल भन्दा पहिला ५० प्रतिशत भन्दा बढी गरिबी रहेको जनसंख्या हाल १८ प्रतिशत सम्म झरेको छ।
- ◆ देशमा बैंक तथा वित्तीय क्षेत्रको विस्तार तथा पहुँचमा व्यापक सुधार तथा विकास भएको छ। कुल जनसंख्याको ६५ प्रतिशत जनताको बैंक पहुँच विस्तार भएको छ। यसको साथै ३४ हजार सहकारी मार्फत गाँउ गाउमा सहकारीकरणले वित्तीय सेवामा विस्तार गरेको छ। वित्तीय संस्थाका कुल ६६५१ वटा शाखा मार्फत देश भरि वित्तीय सेवा पुगेको छ।
- ◆ वैदेशिक लगानी तथा वैदेशिक सहायताले ठुला राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाहरूको निर्माण भैरहेको छ जसले देशको पूर्वाधार, उर्जा पर्यटन क्षेत्रमा उल्लेख्य विकास भएको छ।
- ◆ सामाजिक क्षेत्रमा साक्षरता, ६९.७ प्रतिशत, प्रतिव्यक्ति आय ४१००३, विद्यालय भर्ना दर, मातृमृत्यु दरमा उल्लेख्य सुधार, खानेपानी ८८५, विद्युत ९०.७५ इन्टरनेट पहुँच ५५.४५ मा विस्तारले राम्रो प्रगती भएको छ।
- ◆ खुला विश्वको कारणले वैदेशिक रोजगारी तथा अवसरहरूबाट गरिबी निवारण तथा आयमा वृद्धि भएको छ जसमा कुल GDP को २४.५ रेमिट्यान्सले देशको अर्थतन्त्र धानेको छ।
- ◆ नेपाल विभिन्न क्षेत्रीय तथा विश्वव्यापी सञ्जाल तथा संगठनको सदस्यता प्राप्त गरि त्यसबाट विश्व रंगमञ्चमा आफ्नो उपस्थिति तथा आवाज उठाएको छ। जस्तो SAARC, SAFTA, BIMSTEC, WTO तथा पछिल्लो पटक OBOR र AIIB को सदस्यताले क्षेत्रीय स्तरमा सहायता तथा अस्तित्वलाई मजबुत बनाएको छ।
- ◆ संयुक्त राष्ट्र संघ, विश्व बैंक, WTO तथा क्षेत्रीय तथा विश्वव्यापी संस्थाबाट आफ्नो तुलनात्मक लाभका विषयहरू, LDCs अधिकारहरू तथा साना राज्यहरूको सुविधा, भुपरिवेष्ठित राज्यहरूको समुद्रको पहुँच एवं पारवहन सुविधा जस्ता विश्वव्यापी मामलामा आफ्नो अधिकार एवं विकासमा आवाज उठाएको छ।
- ◆ Millennium Development Goals, Sustainable Development Goals, Climate Change का आयोजना तथा अन्य विपद व्यवस्थापनमा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरबाट ठुलो सहयोग प्राप्त गरेको छ।
- ◆ पर्यटकहरूको विस्तारले राष्ट्रिय आम्दानीमा वृद्धि, हवाई यातायातको विस्तार, आम मिडियाहरूको विकास तथा भौतिक पूर्वाधारमा ७६ जिल्लामा सडक सञ्जालको विस्तार भएको छ।
- ◆ यसका अलावा कुल व्यापारमा वृद्धि, आय तथा रोजगारीमा वृद्धि, उपभोक्ता हित तथा जनचेतनामा वृद्धि, विदेशी प्रविधि तथा लगानीमा र सहायतामा वृद्धि, सूचना क्रान्तिको फाइदा, प्रविधि तथा सिपको हस्तान्तरण, उत्पादकत्वमा वृद्धि, बजार विस्तार जस्ता फाइदाहरू नेपालले लिन सकेको छ।

Deglobalization प्रक्रियाका Indicator हरू

१. **Trade** : विश्वव्यापी मागमा गिरावटले धेरै देशले Import मा प्रतिबन्ध लगाए, त्यसले गर्दा व्यापारमा मन्दी आयो। सन् १९७३ मा ३०५ Global Gross Domestic Product सन् २००८ मा दुईगुणा वृद्धिभयो। तर सन् २००८ को मन्दीले ५५५ मा घट्यो। यसले आर्थिक संकट सृजना गर्‍यो जसले आम मानिसको वजार प्रति विश्वास गुम्यो।

२. **Flow of Capital :** विश्वव्यापी वित्तीय बजारको संकुचनले बैंकको ऋण प्रवाहका पनि समस्या सृजना भयो । जसले नियमनमा कडाइले गर्दा बजारमा वित्तीय संस्थाहरूमा पूँजी लगानीमा दबाव सृजना भयो । जसले गर्दा विश्वव्यापी पूँजी लगानीमा सन् २००७ को GDP को १६५ लगानीबाट २५ मा भयो ।
३. **Flow of People :** विश्वव्यापी व्यापार तथा लगानीको मामिलामा मानिसहरूको आवतजावतमा पनि कमि आयो । सन् २०१२ सम्ममा मानिसहरूको आवागमनमा निकै कमि आयो । खास गरी मन्दीले बजारमा श्रमिकहरूको माग घट्यो ।
४. **Poverty :** बजारमुखी उदार आर्थिक प्रणालीले सबैलाई न्याय गरेन, गरिबी बढायो । हाल विश्वका १ प्रतिशत धनाढ्यहरूको स्वामित्व ९९ प्रतिशत सम्पत्तिका स्वामित्वले हुने र नहुने बिच असमानतको खाडलले असन्तोष बढायो ।
५. **Disbalance :** पर्यावरणमैत्री विकास भएन । जलवायु परिवर्तनले ठूलो संख्यामा मानववस्ती, जनजिविका र पेशाहरू संकटमा परे । मानव सभ्यतामा संकट सृजना भयो । डरलाग्दो रूपमा प्रजातीहरू र वनस्पतिहरूलाई लोपन्मुख बनायो । समुद्र सतह बढ्यो र हिमालमा हिमताल र हिउ पग्लियो । सो ठाउँका मानवीय वस्ती, वनस्पति तथा वन्यजन्तु संकटमा परे । यस्ता थुप्रै कारणहरूले विश्व बजारमा मन्दी तथा संकटले पूँजी, लगानी, प्रविधि तथा श्रमको आवागमनमा कमि ल्यायो तथा Deglobalization को प्रक्रियामा बल पुग्यो ।

उपसंहार

विश्वव्यापीकरण एउटा बहुआयामिक तथा बहुमुखी विकासको मोडेल हो जुन विश्वव्यापीरूपमा अवलम्बन गरिएको छ । यसको सुरुवात करिब १३९ BC पहिला देखि ६४०० कि.मी.लामो सिल्क रोड मार्फत चाइनिज सिल्क व्यापारबाट भएको भएता पनि सन् १९८० को दशकबाट तिव्रता पायो । सन् १९९५ मा बहुपक्षीय व्यापार प्रणाली विकासका लागि WTO बन्नु अघि ग्याटका आठ चरणमा भएका सम्झौताबाट व्यापार वाणिज्य सिमा बन्देजहरूलाई हटाउने र घटाउने कार्य भए । त्यसले विश्वव्यापीकरणको गति तथा क्षेत्रलाई अझ फराकिलो तथा बढी सघन बनायो । यद्यपी विश्वव्यापीकरण एउटा विकासको रणनीति तथा मोडल भएको हुँदा अहिलेको सूचना क्रान्तिको युगमा यसको अवस्था तथा गतिमा आरोह अवरोह तथा सुस्तता आय पनि पूर्णरूपमा सुधारिएको तथा अझ गतिशिल विश्वव्यापीकरणको आवश्यकता छ । कुल व्यापारमा वृद्धि, आय तथा रोजगारीमा वृद्धि, उपभोक्ता हित तथा जनचेतनामा वृद्धि, विदेशी प्रविधि तथा लगानीमा र सहायतामा वृद्धि, सूचना क्रान्तिको फाइदा, प्रविधि तथा सिपको हस्तान्तरण, उत्पादकत्वमा वृद्धि, बजार विस्तार जस्ता फाइदाहरू नेपालले लिन सकेको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- नविनतम् प्रशासनिक दृष्टिकोणहरू, सोपान मासिक, डिल्लीबजार, काठमाण्डौ, २०६१
- मैनाली, उमेशप्रसाद, कर्मचारीतन्त्रको विनिर्माण, वर्ष २०७५, निजामती सेवा पत्रिका, लोक सेवा आयोग ।
- मैनाली, गोपीनाथ, विश्वव्यापीकरण र विकास, कामाद वर्ष २०१५/२०७२ Vol. १६, No. १, काठमाण्डौ ।
- Achrya, Madhu Raman, Business of Bueaucracy, Vidhyapati Pustak Bhandar, Third edition, 2013
- Bhattarai, Shyam Kumar, Editor, International Relation and Foreign Affair, Sopan Monthly Publication, Dillabazar, 2010
- Stiglitz, Aoseph, Globalization and Its Discontents, Penguin Books, India, 2012
- Dahal, Madan kumar, Impact of Globalization in Nepal, NEFAS, 1996
- <https://www.weforum.org/jgendj/2019/01/how-globjlijztion-4-0-fits-into-the-history-of-globjlijztion/>
- https://trjnsportgeogrjphy.org/?pjge_id=1048
- <https://www.weforum.org/jgendj/juthors/peter-vjnhjm/>

संवैधानिक उपचारको हकसम्बन्धी व्यवस्था

✍ खेमराज भट्ट

सारांश

हरेक मानिसलाई मानिस भएको नाताले प्राप्त हुने नैसर्गिक अधिकारहरूलाई मानव अधिकार भनिन्छ। मानव अधिकार मानिसका प्राकृतिक अधिकार हुन्। मानिसले सम्मानपूर्वक वाञ्छको लागि नभई नहुने अधिकार हुन्। मानव अधिकारको संरक्षण अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको विषय हो। हरेक राज्यले आफ्नो मुलुकको संविधानमा मौलिक हकको व्यवस्था गरी त्यस देशका नागरिकको मौलिक मानव अधिकारहरूको संरक्षण गरेको हुन्छ। संविधानले त्यस्ता हकहरू नागरिकलाई राज्यको विरुद्ध प्राप्त हुने हकको रूपमा संरक्षण गरेको हुन्छ। नेपालमा हाल सम्म जारी भएका सबै संविधानहरूमा केही न केही रूपमा मौलिक हकको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। नेपालको संविधानको भाग ३ मा विभिन्न मौलिक हकको व्यवस्था गरिएको छ।

मौलिक हक संविधानमा व्यवस्था गरेर मात्र हुँदैन। त्यस्ता हकहरूको उपचारको व्यवस्था समेत संविधानमै हुनुपर्छ। उपचार बिनाको हकको कुनै अर्थ र महत्व हुँदैन। त्यसैले संविधानमा मौलिक हकका अतिरिक्त तिनको उपचारको व्यवस्था पनि गरिएको हुन्छ। मौलिक हककै रूपमा संवैधानिक हकको व्यवस्था गरिएको हुन्छ। नेपालको संविधानको धारा ४६ मा संवैधानिक उपचारको हकको प्रत्याभूति गरिएको छ। त्यसैगरी संविधानको प्रस्तावनामा स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम न्यायपालिकाको प्रत्याभूति गरिएको छ। सर्वोच्च अदालत, उच्च अदालत र जिल्ला अदालत गरी तीन तहको अदालतको व्यवस्था संविधानमा गरिएको छ। संविधानको धारा १३३ मा सर्वोच्च अदालतलाई न्यायिक पुनरावलोकन सहितको असाधारण अधिकारक्षेत्र प्रदान गरिएको छ। साथै उच्च अदालतलाई पनि मौलिक तथा कानुनी हकको उपचारको लागि रिट जारी गर्ने अधिकारक्षेत्र संविधानले प्रदान गरेको छ। जिल्ला अदालतले कानुनी हकको उपचारको लागि बन्दीप्रत्यक्षीकरण र निषेधाज्ञाको आदेश जारी गर्न सक्तछ। संवैधानिक उपचारको हक अन्तर्गत संविधानको भाग ३ मा उल्लिखित कुनै पनि मौलिक हकमा उल्लंघन भएको खण्डमा कुनै पनि व्यक्ति उपचारको लागि अदालत जान सक्तछ। मौलिक तथा कानुनी हकको उपचारको लागि न्यायपालिकाले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको पाइन्छ।

परिचय

विश्वका हरेक राष्ट्रहरू आफ्नो छुट्टै संविधानद्वारा शासित भएका हुन्छन्। संविधानको निर्माण विशिष्ट प्रक्रियाद्वारा गरिएको हुन्छ। जनताले आफ्नो सार्वभौम अधिकारको प्रयोग गरी यसको निर्माण गर्दछन्। संविधानले कुनै पनि देशको राज्य सञ्चालनका आधारभूत संरचना र पद्धतिलाई निर्धारण गरेको हुन्छ। साथै यसले राज्यको शासन व्यवस्था सञ्चालनको ढाँचा निर्धारण गर्ने, सरकारका आधारभूत अंगहरूको स्थापना गर्ने, तिनीहरूको संरचना, गठन, शक्ति र मुख्य कार्यहरूको समेत निर्धारण गरेको हुन्छ। सरकारका मुख्य अंगहरूको अधिकारक्षेत्र र तिनीहरू बिचको अन्तरसम्बन्ध तथा सीमा समेतको निर्धारण संविधानले गर्दछ। लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यता, कानूनको शासन, संविधानवाद आदिका दृष्टिले हेर्दा राज्यका सबै काम कारवाही र क्रियाकलापको मापन आधार भनेको संविधान नै हो। यसले आफूद्वारा सिर्जित सबै निकायहरूलाई आफ्नो अधीनमा राखी आफूलाई मूल कानूनको रूपमा स्थापित गरेको हुन्छ। यसले सरकारका अंगहरू बिच एकअर्काको आन्तरिक सम्बन्धको परिभाषा गर्ने र जनतासँगको सम्बन्धलाई पनि नियमित गरेको हुन्छ। जनताका मौलिक हक अधिकारको व्यवस्था गरी तिनको उल्लंघनमा उपचारको व्यवस्था पनि संविधानमा गरिएको हुन्छ। लिखित संविधान भएको मुलुकमा संविधानमै यी सबै कुराहरू व्यवस्थित गरिएको हुन्छ भने अलिखित संविधान भएका मुलुकमा संवैधानिक कानूनको रूपमा रहेका विभिन्न कानूनहरूले यस सम्बन्धी व्यवस्था गरेको हुन्छ।

✍ उपन्यायाधिवक्ता, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय

मौलिक हक सम्बन्धी अवधारणा आधुनिक संवैधानिक विधिशास्त्रको आधारभूत तत्व र संविधानवादको आधारभूत मान्यता हो । कुनै मुलुक कति लोकतान्त्रिक छ भन्ने कुराको निर्धारण त्यस देशको संविधानले अंगालेका संविधानवादका विशेषताहरूले निर्धारण गरेको हुन्छ । संवैधानिक सर्वोच्चता, लिखित संविधान, मौलिक हक अधिकारको संरक्षण, कानूनको शासन, स्वतन्त्र न्यायापालिका, न्यायिक पुनरावलोकन, वालिग मताधिकार, आवधिक निर्वाचन, शक्तिपृथकीकरण तथा सन्तुलन आदि आधुनिक संविधानवादका विशेषताहरू हुन् । यी संविधानवादका विशेषताहरूको कार्यान्वयनको प्रत्याभूति पनि संविधानमा नै गरिएको हुन्छ । संविधानवादको अवधारणाले सीमित सरकार (Limited government) को अवधारणालाई मूर्तरूप दिन्छ ।

मौलिक हक (Fundamental Rights) सम्बन्धी अवधारणा

कुनै पनि देशका नागरिकहरूलाई राज्य विरुद्ध संविधानद्वारा व्यवस्थित, प्रत्याभूत र संरक्षित गरिएका हकहरूलाई सामान्य अर्थमा मौलिक हक भनिन्छ । संविधानको एक प्रमुख उद्देश्य जनताको अधिकारको संरक्षण गर्नु हो । मानिसलाई जन्मदेखि नै प्राप्त हुने र नभई नहुने अधिकारलाई संविधानले मौलिक हक अन्तर्गत व्यवस्थित गरेको हुन्छ । मानिसलाई प्राकृतिक रूपमा प्राप्त अधिकारहरूलाई मौलिक हकको रूपमा लिइने हुँदा मौलिक हकलाई प्राकृतिक अधिकारको आधुनिक रूपमा लिइन्छ । (Fundamental rights are the modern name of what have been traditionally known as natural rights)^१ राज्यका विरुद्ध संविधानले व्यवस्था गरेका नागरिकका हक अधिकारहरू मौलिक हक हुन् । व्यक्ति राज्यसँग सम्बद्ध भएको नाताले मानिसले जन्मदैं लिएर आएका हकहरूलाई मौलिक हकको रूपमा संविधानमा व्यवस्था गरिएको हुन्छ । नागरिकको व्यक्तित्व विकासका लागि, व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न र सार्वजनिक हितको नाममा राज्यबाट भएका कामकारवाहीबाट व्यक्ति वा नागरिकको अधिकारमा अतिक्रमण नहोस, त्यस्ता अतिक्रमण उपर संवैधानिक उपचारको व्यवस्था होस् भनेर राज्यको मूल कानूनको रूपमा रहेको संविधानमा विभिन्न मौलिक हक अधिकारको व्यवस्था गरिएको हुन्छ । यसरी राज्यका विरुद्ध नागरिक र व्यक्तिलाई संरक्षण गर्न संविधानले प्रत्याभूत गरेका अधिकारहरू मौलिक अधिकार हुन् । मौलिक हक राज्यका विरुद्ध परिलक्षित हुन्छन् । त्यसैले मौलिक अधिकारलाई नकारात्मक अधिकार (Negative Rights) पनि भन्ने गरिन्छ ।^२

न्यायपालिकालाई संविधान र कानूनको अन्तिम व्याख्याता र जनताको अधिकारको संरक्षकको रूपमा लिइन्छ । संवैधानिक सीमाको उल्लंघन गर्ने छुट संविधानले राज्यका कुनै पनि निकायलाई दिएको हुँदैन । संवैधानिक सर्वोच्चता र नागरिक हकको संरक्षकको रूपमा व्यवस्था गरिएका मौलिक हकको विरुद्ध हुने जुनसुकै प्रकारका शक्ति र अधिकारको स्वेच्छाचारी र मनोमानी कार्य अदालतलाई प्राप्त न्यायिक पुनरावलोकन (Judicial Review) को अधिकारद्वारा रोकिन्छ । शक्तिको नियन्त्रण र सन्तुलन (Check and balance) को सिद्धान्त अनुरूप नागरिकका आधारभूत अधिकारहरूलाई संरक्षण गरी मौलिक हकको प्रचलनमा यसले बल पुऱ्याउँछ । मौलिक हक उपर बन्देज लगाउने विधायिकी कानूनहरू र सरकारका निर्णयहरू बदर घोषित गर्न गराउन सक्ने अधिकार पनि न्यायिक पुनरावलोकनको अवधारणा अन्तर्गत सर्वोच्च न्यायालयलाई प्रदान गरिएको हुन्छ । यथार्थमा विधायिका र कार्यपालिकालाई नागरिक अधिकारको अतिक्रमण गर्न रोक लगाउन मौलिक हकको आवश्यकता परेको हो । यसले सरकारलाई सीमित (Limited) बनाउन सहयोग गर्छ ।^३

नागरिकका संविधान प्रदत्त मौलिक अधिकारको संरक्षण गर्दै लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यता अनुरूप शासन सञ्चालन गरी न्यायपूर्ण समाजको स्थापना गर्नु आधुनिक राज्य व्यवस्थाको मूल मर्म हो । मौलिक हकको प्रचलनको लागि प्रभावकारी न्यायिक उपचारको व्यवस्था नगरिने हो भने मौलिक हकको घोषणा

^१ Golakhnathvs State of Panaab (1967) AIR 1643, 1967 SCR(2) 762

^२ भट्टराई, श्यामकुमार, (२०७५) । संवैधानिक तथा प्रशासनिक कानून, संवैधानिक सिद्धान्तहरू र न्यायिक दृष्टिकोण, सोपान मासिक, दिल्लीबजार काठमाडौं, पृष्ठ १३१

^३ ऐजन पृष्ठ १३४

गरिनुको केही सार्थकता रहँदैन । बेलायतमा लिखित संविधान छैन । त्यहाँ व्यक्तिका वैयक्तिक अधिकारहरु घोषित रूपमा व्यक्त गरिएका नभएपनि मौलिक अधिकारको रूपमा संरक्षित हुन्छन् । अदालतले विशेषाधिकारयुक्त रिट (Prerogative Writs) प्रयोग गरी व्यक्तिको स्वतन्त्रताको संरक्षण गर्दै आएको पाईन्छ । A declaration of fundamental right is meaningless unless there are effective judicial remedies for their enforcement In England, individual rights are safeguarded even without any declaration that they are fundamental, by means of the 'Prerogative Writs', which have been called 'the bulwark of England liberty'^४ तसर्थ कुनै पनि लिखित संविधानमा व्यक्तिका मौलिक हक अधिकारको व्यवस्था गरी ती हक अधिकारको उल्लंघनमा उपचारको व्यवस्था समेत संविधानले नै गरेको हुन्छ । संवैधानिक उपचारको हकलाई मौलिक हककै रूपमा व्यवस्थित र संरक्षित गरिएको हुन्छ । यसैको आधारमा अन्य सारभूत मौलिक हकहरुले सार्थकता पाउँदछ ।

संवैधानिक उपचारको हक (Right to Constitutional Remedy)

जहाँ अधिकारको व्यवस्था गरिएको हुन्छ, त्यहाँ उपचारको पनि व्यवस्था गरिएको हुन्छ (Ubi Aus Ibi Remedium, where there is a right there is a remedy) भन्ने मान्यता रहेको पाइन्छ । उपचार विनाको अधिकारको कुनै अर्थ र महत्व हुँदैन । संविधानले विभिन्न मौलिक हक अधिकारको व्यवस्था गरेको हुन्छ । संविधानमा उल्लेखित मौलिक हक अधिकारहरुको कार्यान्वयन राज्यको दायरा भित्र पर्दछ । मौलिक हकहरु मध्ये केही हकहरु राज्यले जस्तोसुकै अवस्थामा पनि हरण गर्न नसक्ने (Non-derogative) र केही हकहरु राज्यले हरण गर्न सक्ने (Derogative) प्रकृतिका हुन्छन् । मौलिक हकहरुको कार्यान्वयनको क्षेत्र सरकारका विभिन्न निकायको हुने भएकोले संविधानको कार्यान्वयनको क्रममा ती हक अधिकारको हनन हुने धेरै संभावनाहरु रहेका हुन्छन् । राज्यका कुनै पनि क्रियाकलापबाट मौलिक हक अधिकारको हनन नहोस् भनी संवैधानिक उपचारको हकको व्यवस्था गरिन्छ ।

मानव अधिकार अन्तर्गत नागरिक तथा राजनीतिक प्रकृतिका अधिकारहरु प्रथम पुस्ताका अधिकार हुन् । यस्ता अधिकारहरु कार्यान्वयनका लागि राज्यले त्यस्ता अधिकारहरुलाई मान्यता दिई ती अधिकारको प्रयोग गर्नबाट अवरोध नगरे राज्यको दायित्व पूरा हुने मान्यता रहेको हुन्छ । यद्यपि ती हकहरुको प्रभावकारी कार्यान्वयन र प्रचलनका लागि राज्यको सकारात्मक र सहयोगात्मक भूमिका भने आवश्यक पर्दछ । मौलिक हकको मान्यता र प्रकृतिमा आएको परिवर्तनबाट नागरिकका आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक प्रकृतिका अधिकारहरुको प्रचलनको लागि राज्यले दायित्व लिनु पर्ने सन्दर्भमा यस्ता अधिकारहरुलाई पनि मौलिक हकको रूपमा आत्मसात गरेपछि यस्ता मौलिक हकको कार्यान्वयनको लागि राज्यले उपयुक्त व्यवस्था गर्नु आवश्यक हुन्छ । यस्ता प्रकारका अधिकारको प्रभावकारी संरक्षण, उपयोग र प्रचलनको लागि राज्यले तत्काल उपलब्ध स्रोत साधन मात्र होइन थप स्रोत साधन समेत जुटाउनु पर्ने हुन्छ ।

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरु नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारहरुलाई सार्थक बनाउने अधिकारको रूपमा मात्र होइन, क्रमशः यस्ता अधिकारहरुलाई नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारको प्रचलन र उपयोगका लागि पूर्वशर्तको रूपमा विकसित हुँदै आएका छन् । यस्ता अधिकारको उपभोग र प्रचलनले व्यक्तिको सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकारलाई सार्थक बनाउन सक्ने हुन्छ । राज्यले नागरिकहरु विचको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक असमानता हटाउँदै सामाजिक न्यायमा आधारित व्यवस्थाको निर्माण र विकासमा जोड दिनु पर्छ । नागरिकहरुको जीवनस्तर माथि उकास्ने एवं आर्थिक, सामाजिक एवं सांस्कृतिक रूपबाट पछाडि परेका वर्ग, क्षेत्र र समुदायका विपन्न वर्गका नागरिकहरुको स्रोत साधन र अधिकार एवं

^४ Commentary on the Constitution of India Vol. 2 Durga Das Basu (Fifth Ed.) S.L. SARKAR & SUNS (PRIVATE) LTD. (1965) P. 271

न्यायमा पहुँच प्राप्त हुने अनुकूल वातावरण बनाउन आवश्यक हुन्छ। यसको लागि राज्यको उच्च इच्छा शक्ति र यसका सम्पूर्ण अंग तथा निकायहरूको समन्वयात्मक र सहयोगी भूमिका आवश्यक हुन्छ। यसको लागि राज्यले अधिकारको प्रगतिशील कार्यान्वयनको मान्यताका आधारमा आवश्यक र उपयुक्त नीतिगत, कानुनी, संरचनागत, प्रशासनिक लगायतका उपयुक्त व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ।

राज्यका कार्यवाहक कुनै व्यक्तिको मौलिक हकको हनन भएमा त्यसका विरुद्ध प्रभावकारी उपचार पाउने अधिकार नै संवैधानिक उपचारको हक हो। यो हक स्वयंमा मौलिक हक भएपनि यसले सारभूत अधिकारको सृजना नगरी कार्यविधिगत अधिकारको मात्र सृजना गर्छ। कर्तव्य पालना पछि अधिकारको सृजना हुन्छ भने अधिकारको प्राप्तिसँग उपचार सुनिश्चित हुने गर्दछ। उपचार बिनाको अधिकारको कुनै औचित्य हुँदैन। उपचार सहितको अधिकार मात्र वास्तविक अर्थमा मौलिक हक हो। प्रभावकारी संवैधानिक उपचारको व्यवस्था नगरी मौलिक हकको मात्र घोषणा गर्दा मौलिक हकको व्यवस्था प्रभावकारी हुन नसकी कार्यान्वयनमा समस्या आउन सक्छ। मौलिक हकको अतिक्रमण भएको अवस्थामा उपचार पाउनको लागि अन्य वैकल्पिक उपायहरू सरल नभएमा सो पूरा नगरी संवैधानिक उपचारको हकको प्रयोगद्वारा सर्वोच्च अदालतको असाधारण क्षेत्राधिकार अवलम्बन गर्न सकिन्छ।

संवैधानिक उपचारको हक अन्तर्गत विधायिकाद्वारा निर्मित कानून र कार्यकारिणीका कार्यहरूलाई संविधानको कसीमा राखी परीक्षण गर्ने गरिन्छ। संविधानसँग प्रतिकूल देखिएका कानून तथा निर्णयहरू अदालतले न्यायिक पुनरावलोकनको अधिकार प्रयोग गरी अमान्य र बदर घोषित गर्न सक्छ। यो अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई प्राप्त हुने अधिकार हो। यसले सरकारका निकायहरूलाई संविधान अनुकूल हिँडन बाध्य बनाउँछ। त्यसैले कुनै पनि संविधानको आधारभूत विशेषताको रूपमा यो हकलाई लिइन्छ। यसले सीमित सरकारको अवधारणा, कानूनको शासन र शक्ति पृथकीकरण र नियन्त्रण तथा सन्तुलनको सिद्धान्तलाई मूर्त रूप दिन्छ। त्यसैले यो आधुनिक संविधानवादको विशेषता पनि हो। भारतीय संविधान निर्माता डा. अम्बेदकरले संवैधानिक उपचारको हकलाई संविधानको आत्मा र हृदय हो भनी भनेका छन्। Dr. Babasaheb Ambedkar called the Constitutional Remedies as the 'heart and soul' of our Constitution because it is the only right that makes the rest of the rights effective. It means that when there is any kind of violation of our rights by fellow citizens, private bodies or government, we have the right to seek remedy for it. If it is a Fundamental Right we can directly approach the Supreme Court or the High Court of a state.^५ संविधानले व्यवस्था गरेका सबै मौलिक हकहरूलाई यसले नै सार्थक बनाउँछ।

मौलिक हक तथा अन्य उपचारको व्यवस्था नभएको वा उपचारको व्यवस्था भएपनि प्रभावकारी नभएको कुनै कानुनी अधिकार उपर अनुचित बन्देज लगाएमा त्यसको उपचारको लागि सर्वोच्च अदालतले असाधारण अधिकारक्षेत्र ग्रहण गरी विभिन्न आदेश जारी गरी उपचार प्रदान गर्दछ।^६ यस अन्तर्गत कुनै कानून संविधानसँग बाझिएको देखिएमा सर्वोच्च अदालतले सो कानूनलाई प्रारम्भ भएको मिति देखि वा निर्णय मितिदेखि लागू हुने गरी अमान्य (ultra virus) / ab/ (void) घोषित गरी मौलिक अधिकारको संरक्षण र उपचार प्रदान गर्छ।

संवैधानिक उपचारको हकका विशेषताहरू (Characteristics of Right to Constitutional Remedy)

संवैधानिक उपचारको हक मौलिक हक मौलिक हककै रूपमा व्यवस्था गरिएको हुन्छ। यो मौलिक हककै रूपमा व्यवस्था भए पनि यसले स्वयंमा कुनै सारभूत हकको श्रृजना भने गर्दैन। यो अन्य सारभूत मौलिक हकको उल्लंघनसित सम्बन्धित छ। अन्य मौलिक हकको उल्लंघन भएन भने यो हक सकृय (Active) हुँदैन।

^५ <https://www.topperlearning.com/doubts-solutions> (visited on 11th April 2019)

^६ नेपालको संविधान (२०७२), धारा १३३(२)

यसका केही विशेषताहरु देहायबमोजिम रहेका छन् :

- ◆ यो स्वयंमा एक मौलिक हक हो ।
- ◆ यसले सारभूत रुपमा कुनै अधिकारको श्रृजना नगरी उपचार प्राप्त गर्ने कार्यविधिगत अधिकारको सुनिश्चितता गर्छ । यो एक उपचारात्मक हक मात्र हो ।
- ◆ अन्य मौलिक हकको उल्लंघन नभई यो अधिकारको उपभोग गर्न मिल्दैन ।
- ◆ विधायिकी वा कार्यकारिणी अधिकारबाट पनि यो अधिकारमा प्रतिबन्ध लगाउन मिल्दैन । यो अधिकारलाई संकटकालीन अवस्थामा पनि प्रतिबन्ध लगाउन पाइँदैन ।
- ◆ अन्य मौलिक हकमा उल्लंघन भएको देखिएमा अदालतले असाधारण क्षेत्राधिकार प्रयोग गरी उपचार प्रदान गर्छ ।

नेपालमा संवैधानिक उपचारको हकको विकास (Development of Right to Constitutional Remedy)

नेपालको न्याय प्रशासनको विकास प्राचीन कालदेखि नै विकसित हुँदै आएको भएपनि व्यवस्थित रुपमा वि.सं. १९९७ सालमा प्रधान न्यायालयको स्थापना भएपश्चात् सुरु भएको हो । हालसम्म नेपालमा जारी भएका सात वटा संविधानहरु मध्ये पहिलो लिखित संविधानको रुपमा नेपाल सरकार वैधानिक कानून, २००४ लाई मानिन्छ । यो संविधानको भाग ५ मा लोकनीति र सदाचारका सिद्धान्तहरुको बर्खिलाप नगरी मौलिक हकहरुको विषयमा हाल प्रचलित र नयाँ बन्ने ऐन र नियमहरुको विरोध नगरी व्यक्तिगत स्वतन्त्रता, वाक स्वतन्त्रता, प्रकाशन स्वतन्त्रता, धार्मिक स्वतन्त्रता, सभा वा संघ खोल्ने स्वतन्त्रता, ऐन, कानुनी पूर्ण समानता, छिटो र सर्वसुलभ पाइने इन्साफ, मुलुकभर अनिवार्य निःशुल्क प्राथमिक शिक्षा, उमेर पुगेका सबैले भोट गर्न पाउने, व्यक्तिगत सम्पत्ति संरक्षणका हक समेतको व्यवस्था गरियो ।^७ तर यस संविधानमा संवैधानिक उपचारको हक सम्बन्धमा कुनै व्यवस्था भएको पाइँदैन । विभिन्न मौलिक हक र कर्तव्य सहित व्यवस्था गरेको भएपनि उक्त संविधान कार्यान्वयनमा भने आउन सकेको थिएन ।

नेपालमा २००७ सालको राजनैतिक परिवर्तन पश्चात् स्थायी संविधानको निर्माण नभएसम्मका लागि अन्तरिम शासन विधान, २००७ दोस्रो लिखित संविधानको रुपमा जारी गरियो । यस संविधानमा मौलिक हक सम्बन्धी छुट्टै व्यवस्था गरिएन । तर राज्यका निर्देशक सिद्धान्तहरु अन्तर्गत नागरिकहरुको सामाजिक व्यवस्था अन्तर्गत विभिन्न हक अधिकारहरु प्रदान गरिएको पाइन्छ ।^८ तर सो संविधान जारी भए पछिका सरकारका विभिन्न प्रयासहरु र जारी भएका विभिन्न कानूनहरुले नागरिकका हक अधिकारको व्यवस्था तथा तिनको कार्यान्वयन र उपचारको अधिकार स्थापित गर्‍यो । व्यक्तिगत स्वतन्त्रता ऐन, २००६ मा बन्दीप्रत्यक्षीकरण सम्बन्धी व्यवस्था गरियो ।^९ २००८ सालमा प्रधान न्यायालय ऐन, २००८ जारी भयो । यस ऐनले अन्तरिम शासन विधान, २००७ ले प्रदान गरेका हक अधिकार हनन भएमा उपचारको लागि प्रधान न्यायालयले बन्दीप्रत्यक्षीकरण, प्रतिषेध, परमादेश, उत्प्रेषण र अधिकारपृच्छाको आदेश जारी गर्न सक्ने व्यवस्था गर्‍यो ।^{१०} नागरिक अधिकार ऐन, २०१२ ले विभिन्न कानुनी हक अधिकारको व्यवस्था गरी ती अधिकारको उल्लंघनमा उपचारको व्यवस्था पनि गर्‍यो ।^{११} सर्वोच्च अदालत ऐन, २०१३ ले सर्वोच्च अदालतलाई हक अधिकारको उल्लंघनमा बन्दीप्रत्यक्षीकरण, प्रतिषेध, परमादेश, उत्प्रेषण र अधिकारपृच्छा लगायतका रिटहरु जारी गर्ने अधिकार प्रदान गर्‍यो ।^{१२}

७ नेपाल सरकार वैधानिक कानून, २००४, धारा ४

८ नेपालको अन्तरिम शासन विधान, २००७, धारा ५

९ व्यक्तिगत स्वतन्त्रता ऐन, २००६, दफा ४

१० प्रधान न्यायालय ऐन, २००८, दफा ३०

११ नागरिक अधिकार ऐन, २०१२, दफा १६

१२ सर्वोच्च अदालत ऐन, २०१३, दफा ११

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ ले पनि संविधानको भाग ३ मा विभिन्न मौलिक हकहरूको व्यवस्था गर्‍यो । संविधानको धारा ३ देखि ९ सम्म वैयक्तिक स्वतन्त्रता, समानता, धर्म, सम्पत्ति, राजनैतिक स्वतन्त्रता, सार्वजनिक हित र संवैधानिक उपचारको हक प्रदान गरिए । वैधानिक उपचारको हक अन्तर्गत उक्त संविधानले निम्न बमोजिमको व्यवस्था गरेको पाइन्छ^{१३} :

- ◆ यस भागद्वारा प्रदत्त अधिकारको प्रचलनका लागि निर्धारित तरिका अनुसार कारवाही चलाउन सर्वोच्च अदालतमा आवेदन गर्ने हक सुरक्षित गरिएको छ ।
- ◆ यसरी आवेदन पर्न आएमा सर्वोच्च अदालतले त्यस्तो अधिकारको प्रचलनको लागि जो चाहिने आज्ञा, आदेश वा पुर्जी जसमा बन्दीप्रत्यक्षीकरण, परमादेश, प्रतिषेध, अधिकारपृच्छा र उत्प्रेषण प्रकारका पुर्जी समेत सामेल छन् जारीगर्न सक्नेछ ।
- ◆ यसरी सर्वोच्च अदालतले पाएको अधिकारमा प्रतिकूल प्रभाव नपर्ने गरी सर्वोच्च अदालत मातहतका कुनै अदालतलाई सो अदालतको कार्य क्षेत्र भित्र उक्त आज्ञा, आदेश वा पुर्जी जारी गर्ने सबै वा केही प्रकारका अधिकार प्रयोग गर्ने गरी कानूनद्वारा व्यवस्था गर्न सकिनेछ ।

नेपालको संविधान, २०१९ ले संविधानको भाग ३ मा मौलिक हक र कर्तव्यको व्यवस्था गर्‍यो । उक्त संविधानको धारा ९ मा नागरिकका मूल कर्तव्यहरू, धारा १० देखि १६ सम्म समानताको हक, स्वतन्त्रताको हक, देश निकाला विरुद्धको हक, शोषण विरुद्धको हक, धर्म सम्बन्धी हक, सम्पत्तिको हक र संवैधानिक उपचारको हकको व्यवस्था गरियो । उक्त संविधानमा संवैधानिक उपचारको हक अन्तर्गत यस भागद्वारा प्रदत्त हकको प्रचलनका लागि धारा ७१ मा लेखिएको तरिका अनुसार कारवाही चलाउन पाउने हक सुरक्षित गरिएको छ^{१४} भन्ने व्यवस्था भएको देखिन्छ । यो संविधानको व्यवस्थाको अधीनमा रही भाग ३ द्वारा प्रदत्त हकको प्रचलनका लागि वा अन्य उपचारको व्यवस्था नगरिएको भए तत्काल प्रचलित अन्य कानूनद्वारा प्रदत्त हकको प्रचलनका लागि बन्दीप्रत्यक्षीकरण, परमादेश, प्रतिषेध, अधिकारपृच्छा, उत्प्रेषणा लगायत जो चाहिने आज्ञा, आदेश वा पुर्जी जारी गर्ने अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुनेछ^{१५} भनी असाधारण अधिकारक्षेत्र सर्वोच्च अदालतलाई प्रदान गरेको पाइन्छ । तर उल्लिखित हकहरूको प्रयोगलाई सार्वजनिक हितको निमित्त व्यवस्थित वा नियन्त्रित गर्नका लागि कानूनबनाउन सकिने^{१६} व्यवस्था पनि उक्त संविधानले गरेको देखिन्छ ।

वि.सं. २०४६ सालको राजनैतिक परिवर्तन पश्चात नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ जारी भयो । यस संविधानले विगतका सबै संविधानको तुलनामा बढी व्यवस्थित रूपमा संवैधानिक उपचारको हक सहितका मौलिक हक अधिकारको व्यवस्था गर्‍यो । स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अवधारणालाई संविधानको आधारभूत संरचनाको रूपमा व्यवस्था गरिए । सर्वोच्च अदालतलाई न्यायिक पुनरावलोकन सहितको असाधारण अधिकारक्षेत्र प्रदान गर्‍यो । यस संविधानको भाग ३ मा धारा १३ देखि २३ सम्म समानताको हक, स्वतन्त्रताको हक, छापाखाना र पत्रपत्रिका सम्बन्धी हक, फौजदारी न्याय सम्बन्धी हक, निवारक नजरबन्द विरुद्धको हक, सूचनाको हक, सम्पत्तिको हक, संस्कृति तथा शिक्षा सम्बन्धी हक, धर्म सम्बन्धी हक, शोषण विरुद्धको हक, देश निकाला विरुद्धको हक, गोपनियताको हक र संवैधानिक उपचारको हकको व्यवस्था गरिएको थियो । संवैधानिक उपचारको हक अन्तर्गत यस भागद्वारा प्रदत्त हकको प्रचलनका लागि धारा ८८ मा लेखिएको तरिका अनुसार कारवाही चलाउन पाउने हक सुरक्षित गरिएको छ^{१७} भन्ने प्रावधान रहेको थियो । साथै यस संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हक उपर अनुचित बन्देज लगाइएकोले वा अन्य कुनै कारणले कुनै कानून यो संविधानसँग बाझिएको हुँदा सो कानून वा त्यसको कुनै भाग बदर घोषित गरी पाऊ भनी कुनै पनि

१३ नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५, धारा ९

१४ नेपालको संविधान, २०१९, धारा १६

१५ नेपालको संविधान, २०१९, धारा ७१

१६ नेपालको संविधान, २०१९, धारा १७

१७ नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७, धारा २३

नेपाली नागरिकले सर्वोच्च अदालतमा निवेदन दिन सक्नेछ र सो अनुसार कुनै कानून संविधानसित बाभिएको देखिएमा सो कानूनलाई प्रारम्भदेखि नै वा निर्णय भएको मितिदेखि अमान्य र बदर घोषित गर्ने असाधारण अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुनेछ, साथै यस संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकको प्रचलनको लागि वा अर्को उपचारको व्यवस्था नभएको वा अर्को उपचारको व्यवस्था भए पनि सो उपचार अपर्याप्त वा प्रभावहीन देखिएको अन्य कुनै कानुनी हकको प्रचलनको लागि वा सार्वजनिक हक वा सरोकारको कुनै विवादमा समावेश भएको कुनै संवैधानिक वा कानुनी प्रश्नको निरूपणको लागि आवश्यक र उपयुक्त आदेश जारी गरी त्यस्तो हकको प्रचलन गराउने वा विवाद टुङ्गो लगाउने असाधारण अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुनेछ । सो प्रयोजनको लागि पूर्ण रूपमा न्याय गरी उचित उपचार प्रदान गर्न सर्वोच्च अदालतले बन्दीप्रत्यक्षीकरण, परमादेश, उत्प्रेषण, प्रतिषेध, अधिकारपृच्छा लगायत जुनसुकै उपयुक्त आदेश जारी गर्न सक्नेछ^{१८} भनी यस संविधानले पनि सर्वोच्च अदालतलाई असाधारण अधिकार क्षेत्र प्रदान गर्‍यो यो संविधान जारी भए पश्चात् सर्वोच्च अदालतले उक्त असाधारण अधिकारक्षेत्रको प्रयोग गरी विभिन्न महत्वपूर्ण आदेशहरू जारी गरेको पाइन्छ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले पनि साविकको संविधानले व्यवस्था गरेभन्दा सोही प्रावधानहरूलाई निरन्तरता दियो । संविधानको भाग ३ मा विभिन्न मौलिक हकको व्यवस्था गरियो । जसमा स्वतन्त्रताको हक, समानताको हक, छुवाछुत तथा जातीय भेदभाव विरुद्धको हक, प्रकाशन, प्रशारण र छपाखाना सम्बन्धी हक, वातावरण तथा स्वास्थ्य सम्बन्धी हक, शिक्षा तथा संस्कृति सम्बन्धी हक, रोजगारी तथा सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी हक, सम्पत्तिको हक, महिलाको हक, सामाजिक न्यायको हक, बालबालिकाको हक, धर्म सम्बन्धी हक, न्याय सम्बन्धी हक, निवारक नजरबन्द विरुद्धको हक, यातना विरुद्धको हक, सूचनाको हक, गोपनीयताको हक, शोषण विरुद्धको हक, श्रम सम्बन्धी हक, देश निकाला विरुद्धको हक र संवैधानिक उपचारको हकको व्यवस्था गरिए । संवैधानिक उपचारको हक अन्तर्गत यस भागद्वारा प्रदत्त हकको प्रचलनका लागि धारा १०७ मा लेखिएको तरिका अनुसार कारवाही चलाउन पाउने हक सुरक्षित गरिएको छ^{१९} भन्ने व्यवस्था गर्‍यो । नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले व्यवस्था गरेजस्तै यस संविधानले पनि सर्वोच्च अदालतलाई असाधारण अधिकारक्षेत्र प्रदान गरेको पाइन्छ ।^{२०}

संवैधानिक उपचारमा अन्य देशको अभ्यास

क) भारत

भारतको संविधानको भाग ३ मा धारा १२ देखि धारा ३२ सम्म विभिन्न मौलिक हकहरूको व्यवस्था भएको पाइन्छ । ती सबै मौलिक हकहरू अदालतबाट उपचार प्राप्त गर्न सकिने हकको रूपमा व्यवस्था भएका छन् । धारा ३२ मा संवैधानिक उपचारको हकसम्बन्धी व्यवस्था छ । उक्त धारामा संविधानको भाग ३ मा व्यवस्था गरिएका मौलिक हकहरूको उपचारको लागि सर्वोच्च अदालत जान पाउने हकको ग्यारेण्टी गरिएको छ । सर्वोच्च अदालतले कुनै व्यक्तिको संविधान प्रदत्त मौलिक हकको उपचारको लागि निर्देशन, आदेश दिने वा बन्दीप्रत्यक्षीकरण, परमादेश, प्रतिषेध, अधिकारपृच्छा वा उत्प्रेषण लगायत अन्य उपयुक्त आदेश जारी गर्न सक्छ । संविधानको यस धारामा उल्लेख गरिएको संवैधानिक उपचारको हक कुनै पनि अवस्थामा निलम्बन नहुने हकको रूपमा व्यवस्था गरिएको छ । भारतको संविधानको संवैधानिक उपचारको हक सम्बन्धी व्यवस्था निम्न बमोजिम रहेको छ^{२१} :

1. The right to move the Supreme Court by appropriate proceedings for the enforcement of the rights conferred by this Part is guaranteed.

१८ नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७, धारा ८८

१९ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा ३२

२० नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा १०७

२१ The Constitution of India, Article 32

2. The Supreme Court shall have power to issue directions or orders or writs, including writs in the nature of habeas corpus, mandamus, prohibition, quo warranto and certiorari, whichever may be appropriate, for the enforcement of any of the rights conferred by this Part.
3. Without preaudice to the powers conferred on the Supreme Court by clauses (1) and (2), Parliament may by law empower any other court to exercise within the local limits of its jurisdiction all or any of the powers exercisable by the Supreme Court under clause (2)
4. The right guaranteed by this article shall not be suspended except as otherwise provided for by this Constitution.

Minarwa Mills vs Union of India^{२२} भएको भारतको संविधानको ४७ औं संशोधन विरुद्ध परेको रिटमा संविधानको आधारभूत संरचनाको सिद्धान्त (Basic Structured Theory of Constitution) को विकास गरिएको थियो । यस मुद्दामा Sick Textile Act, १९७४ तथा संविधानको ४७ औं संशोधन गर्ने ऐन, १९७६ को दफा ४ र ५५ संविधानसँग बाभिएको भनी बदर गर्न माग गरिएको थियो ।

ख) संयुक्त राज्य अमेरिका (United States of America)

संयुक्त राज्य अमेरिकाको संविधानमा लिखित रूपमा नै मौलिक हक अन्तर्गत संवैधानिक उपचारको व्यवस्था भएको पाइदैन । सर्वप्रथम लिखित संविधान^{२३} जारी गरेर कानुनी राज्यको अवधारणा (Concept of Rule of Law) तथा संवैधानिक सर्वोच्चता (Constitutional Supremacy) को सिद्धान्त त्यहाँको संविधानले स्थापित गरेको थियो । शक्तिपृथकीकरणको सिद्धान्त सहितको संविधान र सोको पालनाको प्रत्याभूति उक्त संविधानमा गरियो । शक्तिपृथकीकरणको सिद्धान्त अनुरूप उक्त संविधानले सरकारका तीन वटै अंगहरूको अधिकारक्षेत्र निर्धारण गरी एक अंगले अर्को अंगलाई हस्तक्षेप गर्न नसक्ने व्यवस्था गर्‍यो । सर्वोच्च अदालतलाई न्यायिक पुनरावलोकनको अधिकार पनि प्रदान गरिएन । तर सर्वोच्च अदालतले सर्वप्रथम सन् १८०३ मा *Marbury v. Madison* को मुद्दामा न्यायिक पुनरावलोकन (Judicial Review) को सिद्धान्तको प्रयोग गर्‍यो । तत्पश्चात् त्यहाँको सर्वोच्च अदालतले संविधानसँग बाभिएका कांग्रेसबाट पारित ऐनहरू न्यायिक पुनरावलोकनको दायराभित्र ल्याई परीक्षण गर्न थाल्यो । हाल सर्वोच्च अदालत मात्र नभई जुनसुकै तहको अदालतले पनि यो अधिकारको प्रयोग गर्दछन् ।^{२४} यस पश्चात् त्यहाँको न्यायलयबाट सरकार र संसदको कार्यको न्यायिक पुनरावलोकनको परम्पराको विकास भएको पाइन्छ ।

हाल संयुक्त राज्य अमेरिकामा सार्वजनिक सरोकारको विवादहरूमा मौलिक हकको उपचारको लागि त्यहाँको सर्वोच्च अदालतले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दै आएको छ । सर्वप्रथम सन १८७६ मा त्यहाँको सर्वोच्च अदालतले *Gideon v. Wain Wright*^{२५} को मुद्दामा आर्थिक रूपमा कमजोर भएका वर्गहरूको लागि राज्यको तर्फबाट कानुनी प्रतिनिधित्व गराउनु पर्ने सिद्धान्त प्रतिपादन गर्‍यो । *Brown v. Board of Education*^{२६} को मुद्दामा वर्णको आधारमा खासगरी काला जाति र गोरा जातिको लागि फरक फरक सामुदायिक विद्यालयको व्यवस्था समानताको हकसँग बाभिएको भनि उक्त कानुनी व्यवस्थालाई असंवैधानिक घोषित गर्‍यो ।

२२ AIR 1980 SC 1789

२३ The Consstitution of United States of America (1787)

२४ न्यायिक पुनरावलोकन, टेक प्रसाद ढुगाना, (२०७५) न्याय प्रशासनका आयामहरू, सोपान मासिक, काठमाडौं ।

२५ *Gideon v. Wain Wright* (1876)

२६ *Brown v. Board of Education* (1954)

ग) बेलायत

बेलायतमा अलिखित संविधानको परम्परा रहेको छ । त्यहाँ संविधानको रूपमा विभिन्न कानुनी व्यवस्थाहरू, परम्पराहरू रहेका छन् । बेलायतमा अमेरिकामा जस्तो संवैधानिक सर्वोच्चता नभई संसदीय सर्वोच्चता (Parliamentary supremacy) रहेको छ । त्यहाँको संसदले कानुनी राज्यको अवधारणा र मौलिक हकलाई सम्मान गरेको हुन्छ । संसदीय सर्वोच्चताको सिद्धान्तलाई आत्मसात गरिएको हुनाले संसदबाट पारित ऐनको वैधानिकतामाथि प्रश्न उठाईदैन । तथापि संसदबाट प्रत्यायोजित अधिकार अन्तर्गत बनाइएका नियमहरू र कार्यपालकीय अङ्गका काम कारवाहीउपर Doctrine of ultra vires को आधारमा अदालतबाट न्यायिक पुनरावलोकन हुन सक्दछ । त्यहाँको सर्वोच्च अदालतले Dr. Bonham (1610) को मुद्दामा पारित गरेको सिद्धान्त, Human Rights Act, 1998 तथा European Convention on Human Rights, 1951 लाई बेलायतमा न्यायिक पुनरावलोकनको माध्यमबाट उपचार प्राप्त गर्ने महत्वपूर्ण आधारको रूपमा ग्रहण गरिएको पाइन्छ ।

सन् १९७८ मा अदालतसम्बन्धी कार्यविधिको आदेश ५३ मा नयाँ व्यवस्था भयो । उक्त व्यवस्था अनुसार उत्प्रेषण, परमादेश, प्रतिषेध र निषेधाज्ञाको आदेश उपचारको रूपमा जारी गर्न सक्ने व्यवस्था भयो ।^{२७}

संवैधानिक उपचारसम्बन्धी वर्तमान व्यवस्था

संविधानसभाद्वारा जारी गरिएको नेपालको संविधान (२०७२) ले विगतका संविधानले व्यवस्था गरेको भन्दा विस्तृत रूपमा नागरिक, राजनैतिक हक लगायत धेरैजसो आर्थिक, सामाजिक हकहरूलाई पनि मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरेको छ । यस संविधानको भाग ३ मा जम्मा ३१ वटा मौलिक हक अधिकारको व्यवस्था गरिएको छ । जसमा सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक, स्वतन्त्रताको हक, समानताको हक, सञ्चारको हक, न्याय सम्बन्धी हक, अपराध पीडितको हक, यातना विरुद्धको हक, निवारक नजरबन्द विरुद्धको हक, छुवाछूत तथा भेदभाव विरुद्धको हक, सम्पत्तिको हक, धार्मिक स्वतन्त्रताको हक, सूचनाको हक, गोपनीयताको हक, शोषण विरुद्धको हक, स्वच्छ वातावरणको हक, शिक्षा सम्बन्धी हक, भाषा तथा संस्कृतिको हक, रोजगारीको हक, श्रमको हक, स्वास्थ्य सम्बन्धी हक, खाद्य सम्बन्धी हक, आवासको हक, महिलाको हक, बालबालिकाको हक, दलितको हक, ज्येष्ठ नागरिकको हक, सामाजिक न्यायको हक, सामाजिक सुरक्षाको हक, उपभोक्ताको हक, देश निकाला विरुद्धको हक र संवैधानिक उपचारको हकको व्यवस्था गरिएको छ । यस भागद्वारा प्रदत्त हकको प्रचलनका लागि धारा १३३ वा १४४ मा लेखिए बमोजिम संवैधानिक उपचार पाउने हक हुने^{२८} व्यवस्था गरिएको छ ।

यस संविधानको धारा १३३ मा यस संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हक उपर अनुचित बन्देज लगाइएको वा अन्य कुनै कारणले कुनै कानून यो संविधानसँग बाँझिएको हुँदा यस्तो कानून वा त्यसको कुनै भाग वा प्रदेश सभाले बनाएको कुनै कानून संघीय संसदले बनाएको कुनै कानूनसँग बाँझिएको वा नगर सभा वा गाउँ सभाले बनाएको कुनै कानून संघीय संसद वा प्रदेश सभाले बनाएको कुनै कानूनसँग बाँझिएको हुँदा त्यस्तो कानून वा त्यसको कुनै भाग बदर घोषित गरी पाऊँ भनी कुनै पनि नेपाली नागरिकले सर्वोच्च अदालतमा निवेदन दिन सक्नेछ र सो अनुसार कुनै कानून बाँझिएको देखिएमा सो कानूनलाई प्रारम्भदेखि नै वा निर्णय भएको मितिदेखि अमान्य र बदर घोषित गर्ने असाधारण अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुनेछ । यस संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकको प्रचलनका लागि वा अर्को उपचारको व्यवस्था नभएको वा अर्को उपचारको व्यवस्था भए पनि त्यस्तो उपचार अपर्याप्त वा प्रभावहीन देखिएको अन्य कुनै कानुनी हकको प्रचलनका लागि वा सार्वजनिक हक वा सरोकारको कुनै विवादमा समावेश भएको कुनै संवैधानिक वा कानुनी प्रश्नको निरूपणका लागि आवश्यक

२७ सार्वजनिक सरोकारको विवाद, श्रीकृष्ण मुल्मी (२०७५) न्याय प्रशासनका आयामहरू, सोपान मासिक, पेज ५०५

२८ नेपालको संविधान (२०७२), धारा ४६

र उपयुक्त आदेश जारी गर्ने, उचित उपचार प्रदान गर्ने, त्यस्तो हकको प्रचलन गराउने वा विवाद टुंगो लगाउने असाधारण अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुनेछ। असाधारण अधिकारक्षेत्र अन्तर्गत सर्वोच्च अदालतले बन्दीप्रत्यक्षीकरण, परमादेश, उत्प्रेषण, प्रतिषेध, अधिकारपृच्छा लगायत अन्य उपयुक्त आदेश जारी गर्न सक्नेछ भन्ने व्यवस्था गरी सर्वोच्च अदालतलाई असाधारण अधिकारक्षेत्र संविधानले प्रदान गरेको देखिन्छ।^{२९}

यस संविधानले उच्च अदालतलाई पनि मौलिक तथा कानुनी हकको उपचारको लागि आदेश जारी गर्ने अधिकारक्षेत्र प्रदान गरेको छ। यस संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकको प्रचलनका लागि वा अर्को उपचारको व्यवस्था नभएको वा अर्को उपचारको व्यवस्था भए पनि सो उपचार अपर्याप्त वा प्रभावहीन देखिएको अन्य कुनै कानुनी हकको प्रचलनका लागि वा सार्वजनिक हक वा सरोकारको कुनै विवादमा समावेश भएको कुनै कानुनी प्रश्नको निरूपणका लागि आवश्यक र उपयुक्त आदेश जारी गर्ने अधिकार उच्च अदालतलाई हुनेछ। उच्च अदालतले बन्दीप्रत्यक्षीकरण, परमादेश, उत्प्रेषण, प्रतिषेध, अधिकारपृच्छा लगायत जुनसुकै उपयुक्त आदेश जारी गर्न सक्नेछ भन्ने व्यवस्था यस संविधानले गरेको छ।^{३०}

सर्वोच्च अदालतद्वारा संवैधानिक उपचारको हकको प्रयोग

नेपालमा हालसम्म जारी भएका सबै संविधानहरूले केही न केही रूपमा मौलिक हक अधिकारको व्यवस्था गरेको पाईन्छ। तर सर्वोच्च अदालतबाट ती हक अधिकारको उपचारको प्रभावकारी उपचार भने नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ जारी भए पछि मात्र प्राप्त भएको देखिएको छ। सो पूर्वका सबै संविधानले विभिन्न मौलिक हक अधिकारको व्यवस्था गरी उपचार प्रदान गर्न स्वतन्त्र न्यायपालिकाको व्यवस्था पनि गरिँदै आएको थियो। उक्त संविधानले संवैधानिक उपचार सहितका विभिन्न मौलिक हक अधिकारको व्यवस्था गरेको थियो। सर्वोच्च अदालतलाई न्यायिक पुनरावलोकन, सार्वजनिक हक र सरोकार समावेश भएको संवैधानिक र कानुनी हकको उपचारको लागि विभिन्न आदेश जारी गर्ने असाधारण अधिकार असाधारण अधिकारक्षेत्र प्रदान गर्‍यो। उक्त संविधान जारी भए पछि, हालसम्म सर्वोच्च अदालतले सार्वजनिक सरोकारका विभिन्न विवादहरूमा विधायिकाद्वारा जारी गरिएका संविधानसँग बाँझिएको कानून, प्रत्यायोजित विधायन अन्तर्गत बनेका कानूनका साथै सरकारले गरेका विभिन्न निर्णयहरूलाई बदर गरेको छ। सरकारका विभिन्न निकायहरूको नाममा निर्देशनात्मक आदेशहरू जारी गरेको छ।

हालको अवस्थामा नेपालको संविधान (२०७२) को धारा १४४ र न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा ८ (१) ले उच्च अदालतलाई समेत रिट निवेदन सुन्ने क्षेत्राधिकार प्रदान गरिएको छ। यो संविधान र यस अघिको संविधान बमोजिम सर्वोच्च अदालतले विभिन्न मुद्दाहरूमा संविधान प्रदान गरेको असाधारण क्षेत्राधिकारको प्रयोग गरी सार्वजनिक हक र सरोकारका विवादहरूमा महत्वपूर्ण आदेशहरू जारी गरेको छ। खासगरी सर्वोच्च अदालतले नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ जारी भएपछि, यस्तो विभिन्न मुद्दाहरूमा आफ्ना महत्वपूर्ण आदेशहरू दिएको देखिएको छ। राजीव पराजुलीको हकमा संजीव पराजुली विरुद्ध भ्रष्टाचार नियन्त्रण शाही आयोग, हरिहरभवन ललितपुर समेत भएको नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा २३ र ८८ (१) (२) बमोजिम बन्दीप्रत्यक्षीकरण अधिकारपृच्छा लगायत अन्य उपयुक्त आज्ञा आदेश वा पुर्जा जारी गरिपाउँ भन्ने मुद्दा^{३१} मा सर्वोच्च अदालतबाट संवैधानिक सर्वोच्चताको अवधारणालाई स्वीकार गरिएको स्थितिमा राज्यशक्ति संवैधानिक व्यवस्था विपरीत प्रयोग भएको भनी संवैधानिक विवाद उठाई सर्वोच्च अदालत प्रवेश गरेकोमा सर्वोच्च अदालतबाट संवैधानिक प्रश्नको निरूपण नहुने हो भने नेपाली जनताको शान्ति र उन्नतिको संवैधानिक आधारमा विघ्न आउन सक्ने स्थिति पर्नसक्ने, संविधान तथा कानूनले संरक्षण गरेका जनताका हकहरूको प्रचलन वा संवैधानिक विवादको न्यायिक निरूपणको जिम्मेवारी संविधानको धारा ८८ ले सर्वोच्च

२९ नेपालको संविधान (२०७२), धारा १३३(१), (२) र (३)

३० नेपालको संविधान (२०७२), धारा १४४

३१ नेपाल कानून पत्रिका (२०६२) अंक ११, नि.नं. ७६१८

अदालतलाई सुम्पिएको संवैधानिकताको प्रश्नमा सर्वोच्च अदालत प्रवेश गर्न नपाउने भन्नु संविधान अनुकूल हुन नजाने भन्ने सिद्धान्त प्रतिपादन भएको देखिन्छ । यसैगरी गौरी प्रधानको हकमा श्रीमती सुम्नमा प्रधान समेत विरुद्ध श्री ५ को सरकार, गृह मन्त्रालय, सिंहदरवार, काठमाडौं समेत भएको बन्दीप्रत्यक्षीकरण मुद्दा^{३२} मा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ११५ (८) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशले बन्दीप्रत्यक्षीकरणको उपचार प्राप्त गर्ने हक निलम्बन नगरिने स्पष्ट संवैधानिक प्रत्याभूति भएको अवस्थामा बन्दीप्रत्यक्षीकरण एउटा स्वतन्त्र संवैधानिक व्यवस्था भएको स्पष्ट हुन आएको हुँदा यसलाई संकटकालीन अवस्थाको घोषणा वा आदेश तथा सो समयमा कानून सरह लागु हुने आदेशबाट संकुचित पार्न नसकिने, बन्दीप्रत्यक्षीकरणको हक तथा यस सम्बन्धी संवैधानिक उपचार प्राप्त गर्ने हक संकटकालीन अवस्थामा समेत निर्वाध रूपले प्राप्त हुने नै देखिन्छ र संकटकालीन अवस्थामा समेत गैरकानुनी थुनालाई बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेशद्वारा थुनामुक्त गर्न सकिने भन्ने सिद्धान्त प्रतिपादन गरी संवैधानिक उपचारको हकलाई संकटकालीन अवस्थामा पनि निलम्बन नहुने हक हुने कुरा स्थापित भएको छ ।

गौरी प्रधानको हकमा श्रीमती सुम्नमा प्रधान समेत विरुद्ध श्री ५ को सरकार, गृह मन्त्रालय भएको मुद्दा^{३३} मा सर्वोच्च अदालतले रिट अधिकारक्षेत्रअन्तर्गत एकपटक आदेश भई सो आदेश अन्तिम भएर रहरिहेको अवस्थामा हालसम्म त्यस्तो आदेशलाई चुनौती दिई अर्को रिट निवेदन दिन पाउने हक स्वीकार गरिएको छैन र त्यस्तो परम्परा स्थापित भएको अवस्था नहुँदा अन्तिम तहको न्यायिक निकायबाट निर्णय भै सो निर्णय अभिलेखको रूपमा रहेको अवस्थामा सोही विषयलाई उही निकायको समान तहको इजलासबाट त्यस्तो निर्णय बदर गर्न सक्ने अवस्था पनि नरहने भनी व्याख्या भएको देखिन्छ । संविधान मूलतः अधिकारहरूको दस्तावेज हो । हकहरूको घोषणा मात्र होइन उपभोगसमेतको सुनिश्चितता गर्नु संविधानको साध्य हो । यो साध्यको प्राप्तितर्फ सबैको प्रयास रहनु पर्छ । हकहरूको सहजरूपमा प्रचलन हुँदा मात्रै जनताले न्यायको अनुभूति गर्न सक्दछन् । संविधानप्रदत्त हकहरूको प्रचलनमार्फत जनतालाई न्यायको अनुभूति गराउनु अदालतको कर्तव्य हो । अदालतको फैसलामार्फत स्थापित अधिकारको कार्यान्वयन हुँदा नै समाजमा न्याय सुनिश्चित हुन्छ ।^{३४}

उपसंहार (Conclusion)

कुनै पनि देशको संविधानले नागरिकको लागि मौलिक हक अधिकारको व्यवस्था गरेको हुन्छ । मौलिक हकहरूमध्ये सारभूत प्रकृतिका हकहरूको उपचारको लागि संवैधानिक उपचारको हक आवश्यक हुन्छ । जहाँ अधिकार हुन्छ, त्यहाँ उपचारको पनि व्यवस्था गरिएको हुन्छ । मौलिक हकहरू राज्यका विरुद्ध प्राप्त हुने हक भएकाले राज्यका विभिन्न क्रियाकलापहरूबाट मौलिक हकमा हनन हुने प्रवल सम्भावना रहन्छ । हाल कार्यपालिका अन्तर्गतका निकायहरूलाई व्यापक स्वविकीय अधिकारहरू दिएको हुन्छ । जहाँ अधिकार हुन्छ, त्यहाँ त्यस्ता अधिकारको दुरुपयोगको सम्भावना पनि रहेको हुन्छ । राज्यका निकायहरूद्वारा मौलिक हकमा हनन भएको खण्डमा तिनको उपचारको संवैधानिक व्यवस्था भएन भने ती मौलिक हक पनि निरर्थक हुन्छन् । मौलिक हकको हनन भएको खण्डमा प्रभावकारी उपचार प्रदान गर्न सर्वोच्च अदालतलाई न्यायिक पुनरावलोकन सहितको असाधारण अधिकारक्षेत्र संविधानले प्रदान गरेको छ ।

मौलिक हक कुनै पनि संविधानका महत्वपूर्ण र अत्यावश्यक हक हुन । मौलिक हकमा व्यवस्था भएका हकहरूको कार्यान्वयनको अवस्थाले त्यस देशको शासन प्रणालीको बारेमा बोध गराउँछ । कुनै पनि मुलुक लोकतान्त्रिक छ वा निरङ्कुश छ भन्ने कुरा त्यस देशको संविधानमा भएको मौलिक हक तथा तिनको उपचार सम्बन्धी व्यवस्थालाई आधारको रूपमा लिइने गरिन्छ । तसर्थ संविधानमा मौलिक हकको व्यवस्था गर्नु मात्र पर्याप्त हुँदैन, तिनको उल्लंघनमा प्रभावकारी उपचार प्राप्त गर्ने हक पनि सुनिश्चित हुनु जरुरी हुन्छ ।

३२ नेपाल कानून पत्रिका (२०६१) अंक ११ नि.नं. ७४६७

३३ विरादत बडु विरुद्ध सुन्तली धामीसमेत, नेपाल कानून पत्रिका (२०७२) अंक ५ नि.नं. ९४०१

३४ नेकाप, (२०७५) अंक ४ निर्णय नं. ९९९१

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- न्याय प्रशासनका आयामहरू (२०७५) । सम्पादन श्याम कुमार भट्टराई, सोपान मासिक, डिल्लीवजार काठमाडौं ।
- श्यामकुमार भट्टराई (२०७५) । संवैधानिक तथा प्रशासनिक कानून, संवैधानिक सिद्धान्तहरू र न्यायिक दृष्टिकोण, सोपान मासिक, डिल्लीवजार काठमाडौं ।
- Commentary on the Constitution of India Vol. 2 Durga Das Basu (Fifth Ed.) S.L. SARKAR & SUNS (PRIVATE) LTD
- नेपालको संविधान (२०७२)
- नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७
- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३
- नेपालको संविधान, २०१९
- नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५
- नेपालको अन्तरिम शासन विधान, २००७
- सर्वोच्च अदालत ऐन, २०१३
- नागरिक अधिकार ऐन, २०१२
- प्रधान न्यायालय ऐन, २००८
- नेपाल सरकार वैधानिक कानून, २००४
- व्यक्तिगत स्वतन्त्रता ऐन, २००६
- नेपाल कानून पत्रिका ।

नतिजाका लागि विगतका प्रयास र वर्तमानको कार्यसम्पादन करार अभ्यास

✍ श्रीधर गौतम

कार्यकारी सारांश

कार्यसम्पादन सम्झौताको माध्यमबाट विश्वका कतिपय मुलुकहरूले सकारात्मक नतिजा हासिल गरिसकेका छन् । नेपालको सन्दर्भमा पनि नेपाल विद्युत प्राधिकरणले सकारात्मक नतिजा दिनुको मूल श्रेय पनि यस किसिमको सम्झौतालाई नै जान्छ । यद्यपि, विगतमा स्थानीय विकास अधिकारी, शिक्षा र स्वास्थ्यका विभिन्न क्षेत्रहरू, विभागीय प्रमुखहरूसँग भएका सम्झौताहरूले अपेक्षित नतिजा दिएनन् । अर्को महत्वपूर्ण सवाल चाही निजामती कर्मचारीहरूबाट अपेक्षा गरिएको नतिजाको लागि कार्यविवरण, कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन, पुरस्कार व्यवस्थापनको पाटो मात्र कर्मकाण्डी र औपचारिकतामा सीमित भयो । यस्तो पृष्ठभूमिमा कार्यकारी प्रमुखको तहबाट पहिलो पटक अगाडि सारिएको कार्यसम्पादन सम्झौताले अपेक्षित नतिजा दिनेमा विश्वस्त हुन सक्ने आधारहरू त्यति बलिया भईसकेको आभास हुनसकेको छैन । त्यसमाथि सचिवहरूको तीन वर्ष भित्रमा आठपटकसम्म हुने गरेका सरुवाहरूले यसको कार्यान्वयनमा थप शंका उत्पन्न भएका छन् । पूर्वसर्त र पूर्वाधारको पक्षमा ठोस कदम चाल्न सकेमा मात्र अपेक्षित नतिजा हासिल हुनसक्ने देखिन्छ ।

विषय प्रवेश

नेपालमा प्रधानमन्त्रीले पहिलो पटक मन्त्रीहरूसँग कार्यसम्पादन सम्झौता गर्नुभएको छ । यसभन्दा अघि कार्यकारी प्रमुखको तहबाट यस किसिमको सम्झौता भएको थिएन । प्रधानमन्त्रीले मन्त्रीहरूसँग जुन हिसाबले कार्यसम्पादन गरिरहनुभएको छ । यसको लागि आवश्यक पूर्वसर्तहरूमा सम्झौता गरिएन र पूर्वाधारहरू सहित मर्मानुसार कार्यान्वयन गर्न सकेमा सकारात्मक नतिजा निकाल्न सक्ने अनुमान गर्न सकिन्छ ।

कार्यसम्पादन सम्झौताको महत्व

सार्वजनिक व्यवस्थापनको अवधारणालाई कार्यान्वयनमा रूपान्तरण गर्ने क्रममा कार्यसम्पादन करार/सम्झौतालाई एक उपकरणको रूपमा विश्वस्तरमा सुरु गरियो । सुशासन र नतिजामूखी व्यवस्थापनको लागि कार्यसम्पादन सम्झौता आवश्यक मानिन्छ । जवाफदेही र परिणाममूखी संस्कृतिको विकास गर्न धेरै मुलुकमा यसको प्रचलन भएको देखिन्छ । पदाधिकारी र कर्मचारीलाई आफ्नो कार्यप्रति उत्प्रेरित, जिम्मेवार र जवाफदेही बनाउन कामको वस्तुगत मूल्याङ्कन गरी पुरस्कृत या दण्डित गर्ने र संगठनको कार्यसम्पादन प्रणालीलाई परिणाममूखी बनाउन यस किसिमको सम्झौता उपयोगी हुन्छ । पूर्ण बहुमत सहितको स्थायित्व भएको सरकारले मात्र गर्नसक्ने यस किसिमको सम्झौता कार्यान्वयन गर्न वर्तमान समयनै नेपालको इतिहासमा दुर्लभ अवसर हो । वर्तमान स्थायी सरकारले पन्द्रौं योजनामार्फत संघीय प्रणालीसहितको संविधान कार्यान्वयन गर्दै भएको यस सम्झौताले विशेष महत्व राख्दछ । सुखी नेपाली र समृद्ध नेपालको लक्ष्य हासिल गर्न मन्त्रालयगत रूपमा सम्बन्धित मन्त्रीलाई पूर्ण उत्तरदायी बनाउन यस किसिमको करार सबैभन्दा बलियो औजार बन्न सक्ने आंकलन गर्न सकिन्छ ।

कार्यसम्पादन सम्झौता/करारको औचित्य

प्रधानमन्त्री तहबाट कार्यसम्पादन नेपालका लागि नौलो भएपनि यस्ता अभ्यास विश्वका अन्य देशमा भएका थिए । जसले सकारात्मक परिणाम निकाल्न सकेको थियो । सन् १९८७ मा नतिजा केन्द्रित भएर अष्ट्रेलियामा बरिष्ट कार्यकारी व्यवस्थापन कार्यक्रमको रूपमा सुरु गरियो । न्यूजिल्याण्डले कार्यसम्पादन करारको लागि प्रमुख नतिजा क्षेत्रहरू र रणनीतिक नतिजा क्षेत्रहरूको निर्धारण गर्दै नतिजामूखी व्यवस्थापन सुरु गर्‍यो ।

✍ उपसचिव, राष्ट्रपति कार्यालय

सन् १९६० को दशकमा विश्वका धनी राष्ट्रहरूको समूहको शिखरमा आफ्नो हैसियत बनाएको न्यूजिल्याण्डको आर्थिक स्थिति सन् १९८० मा धरासायी भयो । देश ऋणमा डुबेपछि विकास र लक्ष्यले दिशा पहिल्याउन सकेनन् । तर, १९८४ मा भएको संसदीय निर्वाचनबाट सत्ताभ्यासमा पुगेको डेभिड लेन्ज नेतृत्वको नयाँ लेबर पार्टीले आर्थिक नीति र सार्वजनिक क्षेत्र व्यवस्थापनमा कठोर र तीब्र सुधारको नीति लियो । सोही नीति बमोजिम प्रधानमन्त्रीले आफ्ना मन्त्रीसंग कार्यसम्पादन सम्झौता गरे । अनि त्यसको नतिजा व्यवहारमा देखिन थाल्यो ।

‘द स्टेट सेक्टर एक्ट १९८८’ र ‘द पब्लिक फाईनान्स एक्ट १९८९’ नै निर्माण गरी कार्यसम्पादन सम्झौताको व्यवस्था कानूनी रूपमै बाध्यकारी बनाइयो । त्यसपछि न्यूजिल्याण्डमा तीव्र आर्थिक विकास सम्भव भयो । अहिले न्यूजिल्याण्ड विश्वकै सबैभन्दा कम भ्रष्ट, सबैभन्दा शान्त र खुशी जनता जस्ता आदर्श सूचकहरूमा उत्कृष्ट देशको सूचिमा पर्दछ ।

अष्ट्रेलियामा कार्यसम्पादनमा आधारित करार लोकप्रिय छ । उच्चस्तरीय व्यवस्थापन समितिलाई नीतिगत निर्देशन दिने गरी व्यवस्थित गरिएको छ । कार्यसम्पादन करारको सफलताको लागि अष्ट्रेलियाले तीन तत्वहरूलाई उच्च महत्व दिएको देखिन्छ । जसमा संगठनको उद्देश्य र कार्य संस्कृतिसँग मेलखाने गरी कार्यसम्पादनमा आधारित करारको ढाँचातयार गरिनुपर्ने, करारको सफलता हुनेमा सरोकारवाला सबैमा पूर्ण भरोसाको वातावरण र संगठनको उद्देश्य र कर्मचारीको व्यक्तिगत वा सामूहिक कार्यसम्पादनविच तादाम्यता स्थापित हुनुपर्ने शर्तहरू देखिन्छन् ।

संयुक्त राज्य अमेरिकामा कार्यसम्पादन करारको लागि सन् १९९३ मा सरकारी कार्यसम्पादन र नतिजा नामको कानून नै लागु गरेको पाईन्छ । संघीय सरकारले तीन थरी काम अनिवार्य गर्नुपर्ने व्यवस्था र सोही बमोजिम कार्यान्वयन भएको छ । सोही बमोजिम ५ वर्षे रणनीतिक योजना निर्माण जसमा संगठनको लक्ष्य उद्देश्य र कार्यक्रमहरू, वार्षिक कार्यसम्पादन लक्ष्यहरूको किटान र कार्यसम्पादनको नतिजाबारे वार्षिक रूपमा प्रतिवेदन हुनुपर्ने प्रावधान रहेका छन् । प्रक्रिया र ढिलासुस्तीबाट नतिजातर्फनामक प्रतिवेदन प्रकाशन गरिएको थियो । नतिजा हेरेर रकम उपलब्ध गराउने प्रणाली समेत त्यसैमा उल्लेख गरिएको थियो ।

बेलायतले १९८० को दशकमा स्वायत्त कार्यकारी इकाईहरू स्थापना गरी स्पष्ट कार्यादेश, पर्याप्त स्रोत साधन र सुस्पष्ट उत्तरदायी संयन्त्रको व्यवस्था गरी तालुक निकायका प्रमुखहरूले सार्वजनिक सेवा प्रवाहका कार्यालय प्रमुखहरूसँग कार्यसम्पादन सम्झौता गरे । यसले राम्रो नतिजा दियो ।

केन्यामा यस किसिमको कार्यसम्पादन करार प्रणाली मन्त्रालय र विभागस्तरमा व्यापक रूपमा अवलम्बन गरिएको छ । करारलाई व्यवस्थित बनाउन कार्यसम्पादनको लक्ष्य निर्धारण, कार्यसम्पादन योजना, कार्यसम्पादनको अनुगमन, प्रतिवेदन र कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनलाई व्यवस्थित बनाउँदै गएको छ ।

भारतमा मन्त्रीहरू र सचिवहरूविच नतिजा खाका दस्तावेज नामक सम्झौता गरिएको छ । मन्त्रालयबाहेकका निकायहरूमा कार्यसम्पादनसँग सम्बन्धित प्रोत्साहन प्रणालीजस्ता उपकरणको अभ्यासमार्फत नतिजा हासिल गर्ने प्रयत्न भएको छ । यसलाई व्यवस्थित गर्न मन्त्रपरिषद् सचिवालयमा एक स्वतन्त्र अधिकार सम्पन्न महाशाखा स्थापना गरिएको छ । महाशाखाबाट ८४ भन्दा बढी मन्त्रालय र विभागहरूमा कार्यरत चालिस लाख बढी भारतीय कर्मचारीहरूलाई नतिजासँग जोड्न कार्यसम्पादन अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणाली तर्जुमा गरी लागु गरेको छ ।

विगतमा नतिजाका लागि भएका प्रयासको समिक्षा र गर्नुपर्ने सुधार

निजामती सेवा सम्बन्धी कानून आएसँगै वि.सं. २०१३ सालदेखि वार्षिक र अर्धवार्षिक रूपमा कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन गर्ने प्रयत्न गरिएतापनि मूल्याङ्कनका आधारहरू मापनयोग्य वस्तुगत र वैज्ञानिक बनाउन सकिएन ।

फलतः कार्यालयमा कार्यरत सबै कर्मचारीहरूको कार्यसम्पादनमा १००५ (सत् प्रतिशत) अंक आउने तर संगठनको समग्र प्रगति सरदर ७०% (सत्तरी प्रतिशत)को हाराहारी मात्र हुने अवस्था देखियो । राष्ट्रिय रुपमा विकास लक्ष्य हेर्ने हो भने त भन्ने उदेक लाग्दो देखियो । सुधार नै खोजिएको हो भने कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनलाई बहुआयामिक र वैज्ञानिक बनाएर कार्यविवरणसँग जोड्नेतर्फ पूर्णरूपमा सजक बन्नुपर्ने देखिन्छ । निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दोस्रो संशोधन २०६४ मा नतिजाका लागि नेपाल सरकारले स्वीकृत गरेको संगठनको कार्यविवरणको आधारमा पदको कार्यविवरण बनाई लागु गर्नुपर्ने र पदको लागि काम कर्तव्य र अधिकार, उत्तरदायित्व र योग्यतासमेत स्पष्ट रूपमा किटान गर्नुपर्ने साथै कर्मचारीलाई कुनै पनि पदमा पदस्थापन गर्दा निजको कार्यविवरण र कार्यविवरण अनुसार कामको मूल्याङ्कन गर्ने सुचकाङ्क समेत उपलब्ध गराउनुपर्ने व्यवस्था पनि राखिएको छ । त्यसको कार्यान्वयनमा उदासिनता देखाईयो । फलतः मन्त्रीहरूलाई मन्त्रालयको दीर्घकालिन लक्ष्य र परिमाणात्मक लक्ष्य नै अन्योल भयो । सचिवहरूलाई पूर्णजिम्मेवार बनाउन सकिएन । मातहतमा त्यसकै असर देखियो । अपवाद बाहेक मन्त्रालयहरूले कर्मकाण्डी कार्ययोजना या वार्षिक कार्यक्रममा केही विवरण समेट्ने प्रयास गरेता पनि मूलतः तदर्थ भूमिका र तात्कालिन समस्याहरूको समाधान र गुनासो व्यवस्थापन भन्दा माथि उठ्न सकेनन् । राष्ट्रिय योजना आयोगका लक्ष्यहरू कागजमा सीमित रहे । इच्छाशक्ति राख्ने हो र वास्तवमा नै सुधार गर्ने हो भने गहनतम गृहकार्य गरेर राष्ट्रिय लक्ष्य “समृद्ध नेपाल सुखी नेपाली” हासिल गर्ने गरी प्रत्येक मन्त्रालयगत कार्यविवरण र मापनयोग्य सूचक तय गर्नुपर्दछ । सोही आधारमा कार्यसम्पादन सम्भौता हुनुपर्दछ । विज्ञहरूको सहयोगमा राष्ट्रिय योजना आयोग र सम्बन्धित मन्त्रालयहरूसमेतको संयुक्त प्रयासमा मात्र यो संभव हुन्छ । अन्यथा हरेक मन्त्रालयको प्रगति सत्प्रतिशत हुने तरराष्ट्रिय लक्ष्य ६० या ७० प्रतिशतको हाराहारीमा पनि नहुने अवस्था आउने खतरा रहन्छ । अन्तरसम्बन्धित भूमिकामा रहने मन्त्रालयहरूको कार्यविवरण तय गर्ने विषयमा थप चनाखो हुनुपर्दछ ।

सुशासन (व्यवस्थापन तथा संचालन) ऐन, २०६४ मा कार्यसम्पादन करार गर्न सकिने व्यवस्था रहेको तर करारसँग सम्बन्धित अन्य व्यवस्था कानुन बमोजिम हुने उल्लेख गरिएको हुदाँ सोही बमोजिम नियमावली वा अन्य कानुन तत्काल निर्माण गरी यस विषयमा सुस्पष्ट प्रावधान राख्नुपर्ने जसले सम्भौतालाई बाध्यकारी बनाउन र सबैले बुझ्न एवं परिपालना गर्न सहज हुने देखिन्छ ।

कार्यसम्पादन करारको सफलताको लागि कार्य सम्पादन योजना, नतिजामूखी कार्यान्वयन, नतिजाको लागि अनुगमन मूल्याङ्कन र मूल्याङ्कनका आधारमा पुरस्कार दण्डको स्पष्ट व्यवस्था हुनु पर्दछ । तर, हाम्रोमा कमजोर पूर्व तयारी, अपर्याप्त पूर्वाधार र पूर्वसर्तमा वेवास्ता जस्ता कमजोरी विगतमा देखिएका छन् । उदाहरणको लागि कर्मचारीको करार अवधिभर स्थायित्वको सुनिश्चितता अर्थात सरुवा नगरिने व्यवस्था छैन् ।

कर्मचारीको कार्यसम्पादनलाई वस्तुगत आधारमा मूल्याङ्कन गरी नतिजासँग जोड्न सुशासन संचालन तथा व्यवस्थापन ऐन, २०६४ ल्याइयो । त्यसैगरी शासकीय सुधार कार्यक्रम सन् २००१ देखि २००७ सम्मको प्रतिवेदनमा कार्यसम्पादनमा आधारित व्यवस्थापनका लागि कार्यसम्पादन प्रोत्साहन प्रणाली, कार्यसम्पादन करार, कार्यसम्पादन प्रोत्साहन सेवा, सेवा करार जस्ता उपकरणहरूको प्रयोगमार्फत नतिजाकेन्द्रित संस्कृति संस्थागत गर्न सकिने व्यवस्थाहरू उल्लेख भएको पाईन्छ ।

कार्य सम्पादन प्रोत्साहन प्रणाली मार्फत प्रधानमन्त्री कार्यालय लगायत दर्जन बढी सार्वजनिक निकायमा कार्यसम्पादनमा आधारित प्रोत्साहन प्रणाली लागु गरेकोमा निजामती किताबखाना र राजस्व प्रशासनमा सकारात्मक नतिजा देखिए । तर अन्य निकायहरूमा थुप्रै कमी-कमजोरीहरू देखिए । सार्वजनिक निकायहरूको कार्यप्रकृति हेरेर मापनयोग्य सूचक लागु गर्न सकिने अवस्थामा मात्र कार्यसम्पादनका आधारमा प्रोत्साहन दिने र मापनयोग्य काम नहुने तर समयको निश्चितता नहुने राष्ट्रपतिको कार्यालय, प्रधानमन्त्रीको कार्यालय लगायतका निकायहरूमा प्रोत्साहन भत्ता दिनुनै पर्ने अवस्था आएमा त्यस्ता निकायको हकमा अतिरिक्त समय

कामको लागि छुट्टै भत्ताको व्यवस्था गर्न सकिन्छ। तर सबै निकायलाई एउटै डालोमा हालेर जसरी पनि भत्ता खुवाउने/खाने प्रवृत्तिमा पूर्ण रोक लगाउनु पर्दछ। अन्यथा कार्यसम्पादन करारलाई समेत यसैगरी धुमिल बनाउने र अन्ततोगत्वा यो कार्यसम्पादन सम्झौता एक बोभिलो नाम मात्रको दस्तावेज बन्ने खतरातर्फ पूर्ण सचेत बन्नुपर्दछ।

निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम ९ मा हरेक सरकारी निकायको प्रमुखले प्रत्येक पदको कार्य विवरण बनाई कर्मचारीलाई पदस्थापन गर्दा लागु नगर्ने सचिव वा विभागीय प्रमुख वा कार्यालय प्रमुखलाई सचेत गराउने वा विभागीय कारवाही गर्नुपर्नेछ भन्ने कडा प्रावधान रहेको छ। यसको प्रचलन विगतमा भएन। यसका लागि अवरोध गर्ने तत्वहरूको पहिचान गर्ने वेला हो यो। यसको प्रत्यक्ष असर वर्तमानमा गरिदै गरेको करार/सम्झौतामा पर्नेछ।

वि.सं. २०६० को प्रारम्भ देखि सुरु गरी विभिन्न कालखण्डमा राष्ट्रिय गौरवका आयोजना प्रमुख, विभागीय प्रमुख, स्वास्थ्य मन्त्रालय अन्तर्गतका कतिपय स्वास्थ्य संस्थाहरू, वैदेशिक रोजगार प्रवर्द्धन बोर्ड, कर्मचारी संचयकोष र नेपाल विद्युत प्राधिकरणजस्ता संस्थान प्रमुख, कार्यकारी निर्देशक, तत्कालिन स्थानीय विकास अधिकारी, गाँउ विकास समितिका अध्यक्ष, जिल्ला शिक्षा अधिकारी, प्रधानाध्यापक, शिक्षकलगायतसँग कार्यसम्पादन करार गरिए। नतिजा मूलतः सकारात्मक देखिएन। यसको कारणहरू अन्तर्गत लक्ष्य र प्राथमिकता तय, कार्यविवरण तयार, मापनयोग्य परिसूचक निर्माण, स्रोत साधनको पर्याप्तता, व्यवस्थापकीय स्वायत्तता र अनुकूल वातावरण, कर्मचारीको स्थिरता र सुनिश्चितता, अनुगमन र प्रतिवेदन, मूल्याङ्कन साथै पूर्व सहमति बमोजिम पुरस्कार र दण्ड जस्ता कार्यसम्पादन करारको सफलताका आधारभूत हरेक जसो पक्षहरू कित कर्मकाण्डी भए कित कार्यान्वयन नै भएनन्। अबको सफलतामा यिनीबाट पाठ सिक्नै पर्दछ।

सुशासन ऐन तथा नियमावलीले काम वा जिम्मेवारीको किसिम र प्रकृति, सोको क्षेत्र, गुणस्तर र परिमाण, समयसीमा, सम्झौता गर्ने पदाधिकारीले पाउने सेवासुविधा, कार्यसम्पादन तालिका र मूल्यांकनका आधारसहितको विस्तृत विवरणलाई कार्यसम्पादन करारको पूर्वसर्तका रूपमा लिएकाले ती र माथि उल्लिखित अन्य पूर्वसर्तहरूको स्पष्टता भएपछि मात्र यसलाई कार्यान्वयनमा लैजानु उपयुक्त हुन्छ।

वर्तमानमा कार्यकारी प्रमुखको तहबाट भएको कार्यसम्पादन करार वा सम्झौतामा ध्यानदिनुपर्ने पक्षहरू

प्रधानमन्त्रीले मन्त्रीहरूसँग गरिएको सम्झौताका विषयहरूले मुलुकले लिएको राष्ट्रिय लक्ष्य र प्राथमिकता हासिल गर्छन् या गर्दैनन् भन्ने विषयमा राष्ट्रिय योजना आयोग र क्षेत्रगत विज्ञहरूको सहयोगमा दोहोरो जाँच गर्नुपर्दछ ताकी सबै मन्त्रालयहरूको औसत प्रगति ९० प्रतिशत हुदाँ राष्ट्रिय लक्ष्यमा पनि ९० प्रतिशत नै हासिल हुने सुनिश्चित होस्। उदाहरणका लागि सबै मन्त्रालयहरू र केन्द्रिय निकायहरूबाट पेश भएका आ.व. २०७६/७७ को वार्षिक कार्ययोजनाको कार्यान्वयनले नेपालले चालु आर्थिक वर्षको अन्तसम्ममा पूरा गर्न तय गरेको वार्षिक लक्ष्य हासिल हुन्छन् या हुँदैनन् भन्ने प्रमुख सवाल हुन आउँछ। हालको पन्ध्रौँ योजनाको दस्तावेजमा नतिजा खाका समेत समावेश गरिएको सन्दर्भमा प्रधानमन्त्री र मन्त्रीहरूबिचको करार सम्झौताको मुख्य आधार यसैलाई बनाउनु सान्दर्भिक हुन्छ।

क्षेत्रगत मन्त्रालयको लक्ष्य र अन्तरसम्बन्धित (cross-cutting) कार्यभूमिका रहने मन्त्रालयका लक्ष्य र कार्यहरूलाई दोहोरो हुन नदिन छुट्टै विज्ञहरूको सहयोगमा मन्त्रालयगत कार्यहरूको अन्तिम टुंगो लगाउने काम गर्न आवश्यक देखिन्छ।

त्यसैगरी मन्त्रालयको भागमा पर्ने काम बमोजिम बजेट मिलान गर्न लचिलो व्यवस्था मिलाउने मन्त्रालयगत कार्य पूरागर्न मन्त्रालयको सचिवको सिफारिसमा आवश्यक कर्मचारी खटनपटनको व्यवस्था मिलाउने काम गर्न आवश्यक छ। करार अवधिसम्म कम्तिमा एक वर्ष कर्मचारीको सरुवा हुन नपाउने व्यवस्था गर्नुपर्दछ।

त्यस्तै अतिरिक्त समय र भूमिकामार्फत कार्यसम्पादन गराउनुपर्दा कार्यालय वा निकायप्रमुखले निर्णय गरी प्रोत्साहन भत्ता वा अन्य सुविधा दिन सक्ने कानुनी आधार स्पष्ट गरिदिने, अनुगमनको लागि आवश्यक सबै शर्त र पूर्वाधार सम्भौताको बेलामा नै निश्चित गर्नुपर्दछ ।

हरेक चौमासिक रुपमा प्रधानमन्त्री कार्यालय, राष्ट्रिय योजना आयोग र स्वतन्त्र विज्ञहरु समेतको संयुक्त टोलीबाट मूल्याङ्कन हुने व्यवस्था सुरु मै टुंगो लगाउनु पर्दछ । सोही मूल्याङ्कन प्रतिवेदनको आधारमा प्रधानमन्त्रीले मन्त्रीहरुलाई पुरस्कृत (काममा निरन्तरता, बजेट थप, सम्मान र नगद पुरस्कार, प्रोत्साहन भत्ता आदि) या दण्डित गर्ने (सार्वजनिक चेतावनी, बजेट कटौती या प्रोत्साहन कटौती देखि पदबाट हटाउने लगायत) ।

यी सबै प्रक्रियालाई पारदर्शी बनाउन सकेमा नागरिक सन्तुष्टि हासिल गर्न सकिने छ । सरकारले यस किसिमको पद्धति बसाल्न सकेमा मन्त्रीहरुले आ-आफ्नो मन्त्रालय वा निकायको नतिजाका लागि सोहि बमोजिम गर्न बाध्य हुनेछन् । त्यसको प्रभाव तल्लो तहका निकाय र कर्मचारीसम्म पर्नेछ र त्यसको असर नतिजामा देखिन सुरु गर्नेछ । विकास र सेवा प्रवाह प्रभावकारी हुनेछ ।

परिवर्तनको लागि सबै भन्दा जटिल मानसिकता परिवर्तन हो । नयाँ काम आफैमा चुनौतीपूर्ण हुन्छ । प्रधानमन्त्रीको तहबाट नै कार्यसम्पादन सम्भौता सबै अवस्थामा संभव हुँदैन । यसको अनिवार्य शर्त भनेको स्थायित्व भएको बहुमतको सरकार हो । अहिले हाम्रोमा त्यही अवसर प्राप्त छ । त्यसैले विगतमा कर्मचारीतन्त्रको तहसम्म मात्र अभ्यासमा रहेको कार्यसम्पादन सम्भौता अहिले सर्वोच्च राजनीतिक तहसम्म पुगेको छ । सफल कार्यसम्पादन सम्भौताको लागि यो अत्यन्तै सकारात्मक मान्न सकिन्छ, किनकी यस सम्बन्धमा कुनै पनि समस्याहरु देखिएमा त्यसले उच्च महत्व पाउनेछ । सबै पदाधिकारी र कर्मचारीहरुलाई समान रुपमा उत्तरदायी बनाउने छ ।

निश्कर्ष

नतिजा केन्द्रित र उत्तरदायी व्यवस्थापनको लागि कार्यसम्पादन करार गर्न थालिएको विश्व अभ्यास देखिन्छ । यसको अवलम्बनबाट कतै उच्च सफलता त कतै आंशिक सफलताका नतिजाहरु हासिल भएको देखिन्छ । यसको सफलताको लागि पूर्वशर्त र पूर्वतयारी मुख्य आधारहरु हुन् । सफलताको तेश्रो कडी भनेको यसको कार्यान्वयनमा प्रतिबद्ध नेतृत्व । हाम्रो विगत हेर्दा नतिजा केन्द्रित कानुनी प्रबन्धहरु पाईन्छन् । यद्यपि व्यवहारमा विषयान्तर देखियो । वर्तमानमा पनि कार्यसम्पादन करार भएको महिनादिन नवित्दै ठूलो संख्यामा सचिवहरु र सहसचिवहरु सरुवा गरियो । यस्ता प्रवृत्ति हटाउन राजनीतिक नेतृत्व कठोर बन्न सक्नुपर्दछ । यो विधि आफैमा राम्रो छ । कार्यान्वयन पक्षमा भने धेरै गर्नुपर्नेछ । यसको सफलता र असफलता यसलाई कसरी प्रचलन गराईन्छ भन्नेमा निर्भर गर्दछ । अहिले यसतर्फ गम्भिर हुनुपर्ने टङ्कारो आवश्यकता खड्केको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरु

- नेपालको संविधान, नेपाल कानुन किताबखाना
- ज्ञवाली, कृष्ण, (२०७१) कार्यसम्पादन करार दिग्दर्शन, शासकीय सुधारको लागि सार्वजनिक प्रशासनको तयारी आयोजना, सामान्य प्रशासन मन्त्रालय
- गौतम, श्रीधर, (२०७४), समृद्धिका लागि कार्यसम्पादन सम्भौता, हिमाल खबर अनलाईन
- गोरखापत्र सम्पादकीय (२०७६), श्रावण
- सुशासन (व्यवस्थापन तथा संचालन) ऐन, २०६४, नियमावली, २०६५
- निजामती सेवा ऐन, २०४९, नियमावली, २०५०
- १५ औँ योजनाको आधारपत्र

नेतृत्व र यसका बहुआयामिक पक्षहरू

✍ गणेश विक्रम शाही

सारांश

लक्षित उद्देश्य प्राप्त गर्नका लागि अनुयायीहरूलाई परिचालन गर्ने, अभिप्रेरित गर्ने र प्रभावित गर्ने व्यक्तिमा रहेको अन्तरनिहित गुण वा क्षमतालाई नेतृत्व भनिन्छ। नेतृत्व कलात्मक विद्या तथा व्यवस्थापकीय सीप हो। नेतृत्वले विशेष गुण तथा क्षमता बोकेको हुन्छ। नेतृत्व जन्मजात हुन्छ वा विकास गरिन्छ भन्ने विषय बहसको केन्द्रमा रहेको छ। नेतृत्वमा क्षमता तथा विज्ञताको पूर्णता हुने विश्वास गरिन्छ। नेतृत्वलाई मुलुकको राजनीतिक व्यवस्था, शासकीय परिपाटी, विकास र सुरक्षाको अवस्था तथा व्यक्तिगत क्षमताले प्रभाव पार्दछ। नेतृत्व जन्मजात हुने विश्वास गुण सिद्धान्तले गर्दछ भने व्यवहारका आधारमा नेतृत्व निर्माण हुने विश्वास व्यवहारवादी सिद्धान्तले गर्दछ। नेतृत्वको जन्म परिस्थितियजन्म हिसाबले हुने विश्वास सांयोगिक सिद्धान्तले गर्दछ। नेतृत्व हुनलाई अधिकार, स्रोतमा पहुँच, सूचनाको ज्ञान र विज्ञता आवश्यक पर्दछ। नेतृत्व हिजोको परम्परागत शैलीबाट Transformational र Green Leadership को रूपमा गतिशिल हुँदैछ। परम्परागत रूपमा वंशवाद र जहानियाँवाद बाट चल्ने नेतृत्व समयको परिवर्तनसगैँ प्रतिस्पर्धा र योग्यता परीक्षणबाट निर्माण हुँदैछ। नेपालमा विगतमा राजनीतिक तथा प्रशासनिक नेतृत्व छनौट सामन्ती र निरंकुश हिसाबले गर्ने गरेतापनि वर्तमान समयमा आईपुग्दा विश्वव्यापीकरणसँग प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने गरी जनमतमा आधारित प्रतिस्पर्धा र योग्यता प्रणालीको आधारमा गर्ने गरेको पाईन्छ। समावेशी लोकतन्त्रका मान्यतालाई आत्मसात गरी Cross cultural Leadership, Gender Differences Leadership विकासमा जोड दिने गरी कानुनी तथा नीतिगत आधारहरू विकास गर्दै लगेएको छ।

विषय प्रवेश

नेतृत्व एक कलात्मक विद्या हो। यो व्यवस्थापनको एक महत्वपूर्ण कार्य तथा सीप हो। कुनै लक्ष्य तथा उद्देश्य प्राप्तिका लागि अनुयायीहरूलाई परिचालन गर्ने, अभिप्रेरित गर्ने र प्रभावित गर्ने व्यक्तिमा रहेको अन्तरनिहित गुण वा क्षमतालाई नेतृत्व भनिन्छ। नेतृत्वले आफ्ना अनुयायीहरूलाई नेतृत्वको दृष्टिकोण अनुसार लक्ष्य प्राप्तिका लागि परिचालन तथा उपयोग गर्ने गर्दछ। नेतृत्वमा रहेको विशेष गुणको आधारमा अनुयायीहरू उपरि नतमस्तक रहि उसको मार्गलाई आत्मसात् गर्दछन्। नेतृत्वलाई व्यवस्थापनको महत्वपूर्ण आयामको रूपमा समेत लिईन्छ। नेतृत्वलाई राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा प्रशासकिय आयामहरूको समग्रताको हिसाबले हेर्ने गरिन्छ, जसबाट सहि नेतृत्व मार्फत संस्थालाई अगाडि बढाउन सक्दछ।

नेतृत्वको जन्म हुन्छ कि नेतृत्वको विकास गरिन्छ भन्ने विषय बहसको विषय भएको छ। नेतृत्वको विकास जनमतबाट गर्न सकिन्छ वा योग्यता परीक्षणबाट भन्ने विषय पनि सोचनीय छ। नेतृत्व गतिशिल विषय भएकोले यो परिवर्तित समय अनुसार स्थापित हुँदै जानुपर्ने हुन्छ यसका लागि नेतृत्वका नविनतम अवधारणाहरूलाई आत्मसात् गरी निरन्तर क्षमता विकासमा ध्यान दिनुपर्दछ।

नेतृत्वका सन्दर्भमा केही विद्वानहरूको भनाईबाट नेतृत्वको परिभाषालाई अझ फराकिलो ढंगले बुझ्न सकिन्छ।

"Leadership is the activity of influencing people to strive willingly for group objectives."

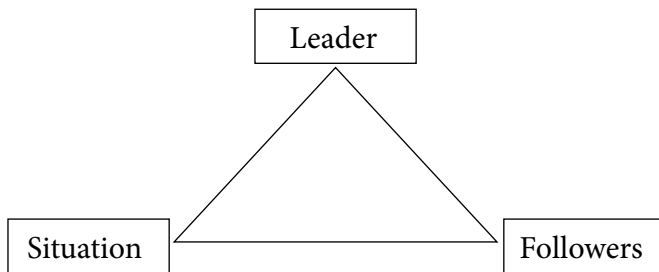
- G.R Terry

"Leadership is the process of directing and influencing the task related activities of group members." - Stoner, Freeman and Gilbert.

"नेतृत्वसीप जनतालाई उत्प्रेरित गर्ने कला हो। (Leadership is an art to motivate people)" - Helin worth

✍ उपसचिव, नेपाल सरकार

नेतृत्वका लागि निम्न पक्षहरू हुनु आवश्यक छ । यि पक्षहरूबीचको त्रिकोणात्मक सम्बन्धबाट नेतृत्वको विकास भएको हुन्छ ।

नेतृत्वका गुण तथा विशेषताहरू

नेतृत्व बहुआयमिक तथा बहुक्षेत्रगत विषय हो । नेतृत्व समय, सन्दर्भ अनुसार फरक भूमिकाबाट अगाडि बढ्न सक्दछ । नेतृत्वले जटिल र कठिन परिवेशलाई सहि ढंगले व्यवस्थापन गरी समूहलाई दिशा निर्देश गर्ने भएकोले यसलाई व्यवस्थापकीय विद्याका रूपमा समेत लिईन्छ । नेतृत्वका गुण तथा विशेषताहरू यसको प्रकृति, समय, सन्दर्भ अनुसार फरक फरक हुने भएतापनि समग्रतामा यसलाई निम्न ढंगले हेर्न सकिन्छ ।

- ◆ रणनीतिक सोच भएको
- ◆ लक्ष्य प्राप्तिका लागि प्रतिबद्ध
- ◆ निष्पक्ष, उत्तरदायी, सृजनशिल तथा निर्णय क्षमता भएको
- ◆ विषयवस्तुको पर्याप्त ज्ञान भएको
- ◆ सहभागितामूलक सोच, धैर्य, मिलनसार र समावेशी भावना भएको
- ◆ सदाचारी, नैतिकवान, मितव्ययी
- ◆ कुटनीतिक कौशलयुक्त, द्वन्द्व व्यवस्थापक, समन्वय कला भएको
- ◆ प्रभावकारी समन्वय गर्न सक्ने प्रष्ट वक्ता
- ◆ सूचना प्रविधि मैत्री, नवपर्वतक, परिवर्तनको वाहक
- ◆ Role Model, समूहको विश्वास आर्जन गर्न सक्ने खुबी भएको

नेतृत्वलाई प्रभाव पार्ने तत्वहरू

नेतृत्वलाई दिईएको अधिकार, अवस्था, अनुयायीहरूको सोच तथा विश्वास, आर्थिक सामाजिक परिवेश र समाजको चेतनाको स्तरले प्रभाव पार्दछ । परिस्थिति, संगठनको संस्कृति, उपलब्ध साधनस्रोतले समेत नेतृत्वको प्रभावकारिता निर्भर गर्दछ । नेतृत्वलाई प्रभाव पार्ने तत्वहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

- ◆ मुलुकको राजनीतिक परिपाटी,
- ◆ देशको शासकीय प्रणाली तथा परिवेश,
- ◆ विश्व परिवेश र शक्ति सन्तुलनको अवस्था,
- ◆ नेतृत्वलाई दिईएको अधिकार र कानुनी प्रावधानहरू,
- ◆ नेतृत्वको गुण तथा उसमा निहित क्षमता,
- ◆ मुलुकको सामाजिक, आर्थिक, भौगोलिक, सांस्कृतिक परिवेश,
- ◆ समाजको मुल्यमान्यता र विश्वास
- ◆ अनुयायीहरूको विश्वास,
- ◆ शान्ति सुरक्षाको अवस्था,
- ◆ विकासको स्तर

नेतृत्वका लागि आवश्यक शक्ति

नेतृत्वले समूहलाई परिचालन गरी संगठनको लक्ष्य प्राप्तमा सहयोग गर्दछ। सामूहिक शक्तिलाई संगठनको हित र कल्याणमा उपयोग गर्न नेतृत्वको अहम भूमिका रहेको हुन्छ। नेतृत्व काल्पनिक विषय नभई यथार्थ रूपमा शक्तिको उपयोग गर्ने कला भएकोले यसमा केही शक्ति (Power) को आवश्यकता पर्दछ, जसलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ।

□ वैधानिक शक्ति (Legitimate Power)

नेता बन्नका लागि उसँग वैधानिक शक्तिको आवश्यकता पर्दछ। समूहहरूलाई परिचालन तथा उपयोग गर्न वैधानिक शक्तिको उपयोग गरी उसले गरेका कामहरूको कानुनी मान्यता प्राप्त हुने कुरा वैधानिक शक्तिले सुनिश्चित गर्दछ।

□ विशेषज्ञ शक्ति (Expert Power)

नेतृत्व विशेष योग्यता तथा क्षमताले भरिपूर्ण रहेको हुन्छ, भन्ने मान्यता रहेको हुन्छ। नेतृत्वको विशेषज्ञ शक्तिको कारणले अनुयायीहरू उप्रति नतमस्तक भई उसलाई समर्थन गर्दछन्।

□ दण्ड सजाय गर्ने शक्ति (Coercive Power)

नेतृत्वले कानून बमोजिम बल प्रयोग गर्ने, दवाव सृजना गर्ने, निश्चित मार्गमा हिंड्न बाध्य पार्ने र त्यसलाई वेवास्ता गरेमा दण्ड सजायको माध्यमबाट समूहहरूलाई कावुमा राख्ने काम गर्दछ।

□ पुरस्कृत गर्ने शक्ति (Reward Power)

नेतृत्वले आफ्ना अनुयायीहरूलाई परिचालन गर्ने भएकोले अनुयायीहरूको काम र संगठनमा योगदानको आधारका पुरस्कृत गर्ने शक्ति नेतृत्वलाई आवश्यक पर्दछ। जसबाट नेतृत्वले समूहको काममा उर्जा दिई मनोबल बढाउन सक्दछ।

□ स्रोत साधन परिचालन गर्ने शक्ति (Resource power)

नेतृत्वले कार्य सम्पादनका सिलसिलामा विविध कामहरू गर्नुपर्ने हुन्छ। काम सम्पन्न गर्दा स्रोत साधनको आवश्यकता पर्दछ। स्रोत साधनमा अधिकार बिनाको नेतृत्वले संगठनमा लक्ष्य प्राप्तिका लागि योगदान गर्न सक्दैन त्यसैले नेतृत्वलाई स्रोत साधन परिचालन गर्ने शक्ति आवश्यक पर्ने देखिन्छ।

□ सूचना शक्ति (Information Power)

सूचनालाई शक्तिको महत्वपूर्ण स्रोतको रूपमा लिईन्छ। नेतृत्व सूचनाले भरिपूर्ण भएन भने यसले योजना बनाउने देखि कार्यान्वयन सम्मका कामहरू प्रभावकारी ढंगले गर्न सक्दैन। सूचनामा पहुँच राख्ने, सजिलै प्राप्त गर्न सक्ने र यसलाई उपयोग गर्ने अधिकार नेतृत्वलाई आवश्यक पर्ने शक्तिको रूपमा लिईन्छ।

नेतृत्वका सिद्धान्तहरू

नेतृत्व एक व्यवस्थापकीय विद्या भएकोले यसलाई संचालन गर्न निश्चित मार्गदर्शनहरू आवश्यक पर्दछन् जसबाट नेतृत्वको पहिचान गर्न र दिशानिर्देश गर्न सजिलो हुन्छ। नेतृत्वको निर्धारण गर्न, सहि मार्गमा डोर्‍याउन, नेतृत्वलाई सफल बनाउन र संगठनको लक्ष्य प्राप्तमा नेतृत्वका सिद्धान्तहरू महत्वपूर्ण मानिन्छ। नेतृत्व सम्बन्धी प्रचलित केही सिद्धान्तहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ।

गुण सिद्धान्त (Trait Theory)

यो सिद्धान्तले नेतृत्व जन्मजात गुण वगेर आउछ भन्ने मान्यता राख्दछ। नेतृत्व बौद्धिक, विवेकशिल, आत्मविश्वासी, अग्रसर र उत्साही खालको हुने र जसको जन्म नै ठुलो मान्छेको रूपमा आएको हुन्छ भन्ने कुरामा बढी विश्वास गरिन्छ।

व्यवहारमुखी सिद्धान्त (Behavioral Theory)

नेतृत्वको जन्म हुँदैन नेतृत्व उसले गर्ने व्यवहारमा निर्भर गर्दछ भन्ने मान्यता यो सिद्धान्तले राख्दछ । आचरणका कारणबाट उसलाई नेताको रूपमा पहिचान गर्न सकिन्छ । जनता केन्द्रित हुनु नै नेतृत्वको एक महत्वपूर्ण गुण हो भन्ने भनाई रहेको छ ।

सांयोगिक सिद्धान्त (Contingency Theory)

नेतृत्वको जन्म सांयोगिक वा परिस्थितिजन्य ढंगले हुने गर्दछ । नेता बन्न वातावरणले भूमिका निर्वाह गर्दछ । नेता बन्ने र हैसियत समाप्त हुने प्रक्रिया परिस्थितिमा भर पर्दछ भन्ने मान्यता यस सिद्धान्तले राख्दछ ।

Path Goal Theory

लक्ष्य निर्धारण गर्दा अनुयायीहरूको सहभागितालाई विशेष प्राथमिकतामा राखी लक्ष्यमा पुग्ने बाटो सुगम पार्न नेतृत्व तयार हुनुपर्ने मान्यता यो सिद्धान्तले बोकेको छ ।

Managerial Grid Theory

Team Management गरी उत्पादन तथा अनुयायी दुबैमा विशेष ध्यान दिने र यसका आधारमा नेतृत्व पहिचान हुने सिद्धान्त Managerial Grid Theory हो ।

नेतृत्वका शैलीहरू

नेतृत्वले अनुयायीहरूको परिचालन तथा संगठनको लक्ष्य प्राप्तिका लागि प्रदर्शन गर्ने व्यवहारलाई नेतृत्वको शैली भनिन्छ । कामको प्रकृति, वातावरण, संस्थाको अवस्था, अनुयायीहरूको क्षमताको आधारमा नेतृत्वको शैली प्रयोगमा हुन सक्दछ । राजनीतिक अवस्था, मुलुकले अवलम्बन गरेको नीति आदिको आधारमा नेतृत्व शैलीको अवलम्बन गर्ने गरेको पाईन्छ । नेतृत्वका यि शैलीहरूलाई नेतृत्वका प्रकारको रूपमा समेत लिने गरेको पाईन्छ । नेतृत्वका शैलिहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

तानाशाही नेतृत्व (Autocratic Leadership)

तानाशाही प्रकृतिको नेतृत्वमा हरेक निर्णय नेतृत्वले आफै गर्ने र डर, त्रास तथा सजायबाट निर्णय कार्यान्वय गर्दै कडा नियन्त्रणको माध्यमबाट सदस्यहरूलाई परिचालन गर्ने गरिन्छ । यसमा एकतर्फी संचार हुन्छ । निर्णय प्रक्रियामा सहभागिताको सुनिश्चितता गरिदैन ।

प्रजातान्त्रिक नेतृत्व (Democratic Leadership)

सहभागितामुलक निर्णय प्रक्रिया, दोहोरो संचार, समूह तथा अनुयायीहरूबाट विचार सुभावा लिन, अनुयायी प्रतिको विश्वास यस प्रकारको नेतृत्वले गर्ने गर्दछ । बहुमतको निर्णय र अल्पमतको कदर नै यसको मुल अवधारणा हो । सदस्यहरूको भावना अनुसार प्रशंसा, पुरस्कार सम्मानका आधारमा नेतृत्वले अनुयायीहरू परिचालन गर्ने गर्दछ ।

स्वतन्त्र नेतृत्व (Free Reign, Laissez faire Leadership)

समूह तथा अनुयायीहरूलाई बढी स्वतन्त्रता दिने, नेतृत्वले काममा बढि जोड दिने तथा नियन्त्रणमा कम ध्यान दिने, अनुयायीहरूलाई बढी विश्वास गर्ने खालको नेतृत्व यस प्रकारको नेतृत्व शैलीमा पर्दछ । नेतृत्व सुचना केन्द्र जस्तो भई स्वनिर्देशन, स्वनियन्त्रण र उत्प्रेरणामा विश्वास राख्ने खालको नेतृत्व यसमा रहन्छ ।

अग्रगामी नेतृत्व

यस प्रकारको नेतृत्व शैलीमा नेतामा हामी भन्ने भावना हुन्छ । आलोचनालाई सहज रूपमा स्वीकार गरी अरुबाट होईन आफैबाट कामको सुरुवात गरौं भन्ने भावना यसमा रहन्छ ।

साम्भेदारी नेतृत्व (Collaborative Leadership)

संगठनको लक्ष्य प्राप्तमा नेता र अनुयायी मिलेर सामूहिक रूपमा गर्ने प्रयास नै साम्भेदारी नेतृत्व हो । यसमा राम्रा नराम्रा जस अपजसको सामूहिक रूपमा बहन गर्ने गरिन्छ । यस प्रकारको नेतृत्व शैलीमा नेतृत्व र अनुयायीहरु जित जितको बाटोमा खुशीसाथ अगाडि बढिरहेका हुन्छन् ।

नेतृत्व सम्बन्धी नविन अवधारणाहरु

नेतृत्व गतिशिल विषय भएकोले समय सन्दर्भ अनुसार नेतृत्वको भूमिकामा परिवर्तन भईरहन्छ । परिवर्तित समय अनुसार नेतृत्वका अवधारणाहरु पनि बदलिदै गएका छन् । यसले नेतृत्व सम्बन्धी नयाँ बहसहरु समेत सृजना गरेको छ । परम्परागत रूपमा तानाशाही नेतृत्व प्रचलनमा रहेको थियो भने हाल Participatory Leadership बढि चर्चामा रहेको छ । नेतृत्व सम्बन्धी केही नविन अवधारणाहरु निम्न रहेका छन् ।

- ◆ रुपान्तरकारी/परिवर्तनकारी नेतृत्व (Transformational Leadership)
- ◆ चमत्कारी/दुरदृष्टि राख्ने नेतृत्व (Charismatic/Visionary Leadership)
- ◆ साम्भेदारी नेतृत्व (Collaborative Leadership)
- ◆ समूह नेतृत्व (Team Leadership)
- ◆ उधमी नेतृत्व (Entrepreneurship Leadership)
- ◆ वातावरणीय दृष्टिकोणले संवेदनशिल नेतृत्व (Green Leadership)
- ◆ अन्तर सांस्कृतिक नेतृत्व (Cross-cultural Leadership)
- ◆ लैङ्गिक भिन्नताको नेतृत्व (Gender Differences Leadership)

नेपालमा नेतृत्व सम्बन्धी विद्यमान अवस्थाहरु

नेतृत्व मुख्यतया राजनीतिक तथा प्रशासनिक प्रकृतिको रहेको हुन्छ । नेपालको संविधान, निजामती सेवा ऐन, नियमावली र प्रचलित कानून तथा नीतिहरुमा प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा नेतृत्व निर्माण र विकास सम्बन्धी व्यवस्थाहरु रहेका छन् । नेतृत्वको वर्तमान अवस्थाको बारेमा केलाउँदा यसका सकारात्मक तथा नकारात्मक दृष्टिकोणबाट समेत हेर्नुपर्दछ । नेतृत्वका विद्यमान अवस्थाको बारेमा निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

सकारात्मक पक्षहरु

- ◆ राजनीतिक नेतृत्व प्रतिस्पर्धाबाट छनौट हुने गरेको,
- ◆ जनताको जनमतबाट राजनीतिक नेतृत्वले वैधानिकता प्राप्त गर्ने,
- ◆ लामो त्याग, बलिदानबाट राजनीतिक नेतृत्वको विकास हुँदै आएको,
- ◆ शिक्षित युवा पंक्तिको राजनीति प्रति लगाव बढ्दै गएको,
- ◆ प्रशासनिक नेतृत्व छनौटका लागि योग्यता प्रणालीको अवलम्बन गर्ने गरेको,
- ◆ लामो अनुभव भएका व्यवसायिक प्रशासकले स्थायी सरकारको नेतृत्व गर्ने गरेको,
- ◆ विज्ञता, ज्ञानको भण्डार, सूचना तथ्यांकको बारेमा जानकारी भएका व्यक्तिहरु निजामती सेवामा कार्यरत रहेको,
- ◆ निजामती प्रशासन, सुरक्षा निकाय, विश्वविद्यालय, संस्थान सबै क्षेत्रमा प्रतिस्पर्धाबाट अब्बल रहेकाहरु नेतृत्वमा पुग्ने अवसर सृजना हुँदै आएको,
- ◆ NGO / INGO को नेतृत्व विज्ञताको आधारमा छनौट हुने गरेको,

नकारात्मक पक्षहरू

- ◆ राजनीतिक नेतृत्व Vision विहीन, पूर्वाग्राही, स्वार्थी, पुरातनवादी रहेको
- ◆ राजनीतिक नेतृत्वले जनताको जनमतको वेवास्ता गर्ने तानाशाही प्रवृत्तिको रहेको
- ◆ प्रशासनिक नेतृत्वमा व्यवसायिकताको अभाव, जोखिम वहन गर्न नसक्ने
- ◆ काम पन्छाउने, Lip Service, Yes Man, चाकडीमा रमाउने
- ◆ सुशासनको अभाव, सदाचारिता कायम गर्न नसक्ने
- ◆ नेतृत्वमा पुग्न भनसुन, चाकडी, चाप्लुसी र आफ्नो मान्छेको महत्व कायम नै रहनु
- ◆ NO/INGO को नेतृत्व राष्ट्रहित विपरितको कार्यमा तल्लिन रहेको देखिनु
- ◆ नेतृत्व मूल्यांकन तथा पहिचानका Tools हरूको प्रयोग नहुनु

नेपालमा नेतृत्व सम्बद्ध समस्याहरू

नेपालमा दुरदृष्टि भएको नेतृत्वको अभाव देखिएको छ । असल नेतृत्वको अभावले मुलुकको विकास र सम्वृद्धिको यात्रालाई गतिशिल बनाउन नसकिएको ठहर सबै पक्षको रहेको छ । राजनीतिक र प्रशासनिक नेतृत्वको गठजोडमा मुलुकलाई सम्वृद्ध बनाउनुपर्नेमा त्यसो हुन सकेको छैन । यसका मुल समस्याहरू निम्न रहेका छन् ।

- ◆ नेतृत्व निर्माण र विकास सम्बन्धी स्पष्ट कानुनी, नीतिगत व्यवस्था र सोचाई नहुनु
- ◆ राजनीतिक नेतृत्व छनौटमा जनमतलाई मात्र आधार बनाई योग्यतालाई वेवास्ता गरिनु
- ◆ असल राजनीतिक संस्कारको विकास नहुनु, राजनीतिमा अपराधिकरण हुनु
- ◆ प्रशासनिक नेतृत्व छनौट प्रणाली परम्परागत हुनु, बहुपक्षको मूल्यांकन गरी नेतृत्वको छनौट हुन नसक्नु
- ◆ राजनीतिक र प्रशासनिक नेतृत्वबीच सम्बन्धको क्षेत्राधिकार स्पष्ट सिमांकन नहुँदा दरारहरू देखा पर्नु
- ◆ नेतृत्व विकासका लागि Leadership Assessment Center को स्थापना नहुनु
- ◆ Succession Plan, Capacity Building, Performance Agreement लागु गरी Managerial Autonomy दिन नसक्नु
- ◆ प्रशासनमा राजनीतिक हस्तक्षेप व्याप्त हुनु, व्यवसायिकताको विकासमा ध्यान नदिनु
- ◆ सहभागितामुलक निर्णय प्रणाली, आपसी विश्वासको वातावरण नहुनु
- ◆ नेतृत्वका नविनतम अवधारणाहरू व्यवहारमा कार्यान्वयन नगर्नु, Self Centered खालको नेतृत्वको सोच हुनु, Team Work मा विश्वास नगर्नु
- ◆ नेतृत्व छनौटमा निष्पक्षता कायम गर्न नसक्नु, राजनीतिक, आर्थिक सामाजिक र नातावादको प्रभाव कायम रहनु

नेतृत्व सम्बन्धी सुझावहरू

नेपालमा नेतृत्व निर्माणको लागि नयाँ सोच र दृष्टिकोणको आवश्यकता रहेको छ । असल र दुरदृष्टि भएको नेतृत्वबाट मात्र मुलुकलाई अपेक्षित रुपमा गन्तव्यमा पुऱ्याउन सकिन्छ । नेतृत्वको पहिचान, विकास र सहि भूमिका प्रदानका लागि नेतृत्व मूल्यांकनको परिपाटी आवश्यक रहको छ । नेपालको सन्दर्भमा नेतृत्व सम्बन्धी समस्या समाधान गर्न निम्न सुझावहरू महत्वपूर्ण हुन सक्दछन् ।

- ◆ नेतृत्व पहिचान, विकास र सहि भूमिका प्रदानका लागि निश्चित कानुनी, नीतिगत र कार्यविधिगत व्यवस्था गर्ने
- ◆ राजनीतिक नेतृत्व छनौटका लागि जनमतका अलावा निश्चित योग्यतालाई समेत आधार लिने व्यवस्था गर्ने
- ◆ प्रशासनिक नेतृत्व मूल्यांकन परिपाटीलाई परिवर्तन गरी सर्वपक्षिय मूल्यांकनलाई जोड दिई जनताप्रति जवाफदेही हुने परिपाटीको विकास गर्ने

- ◆ नेतृत्वको पहिचान, निर्माण र विकासका लागि Leadership Assessment Center का साथै विभिन्न तालिम तथा अनुसन्धान केन्द्रको स्थापना गर्ने
- ◆ राजनीति र प्रशासनिक नेतृत्वको भूमिका स्पष्ट गरी सर्वथा राजनीतिक संलग्नताको अन्त्य गर्ने
- ◆ विद्यालय तहदेखी विद्यार्थीको रुची पहिचान गरी माथिल्लो तहमा पठनपाठनको लागि मार्ग प्रेरित गर्ने
- ◆ Succession Plan, Capacity Building, Performance Agreement लागु गरी Managerial Autonomy दिने
- ◆ Human Resource Development को लागि पर्याप्त स्रोत साधन तथा बजेटको व्यवस्था गर्ने
- ◆ नेतृत्वका नविनतम अवधारणहरूलाई अवलम्बन गरी नेतृत्व मूल्यांकनका आधारमा भूमिका प्रदान गर्ने व्यवस्था गर्ने
- ◆ Cross cultural Leadership, Gender Differences Leadership हरुलाई प्रवर्द्धन गर्ने
- ◆ नेतृत्व चयनका लागि निष्पक्ष संयन्त्रहरूको विकास गर्दै जाने
- ◆ सामाजिक वातावरणलाई समेत ख्याल गरी नेतृत्वको भूमिकानिर्धारण गर्ने

निष्कर्ष

नेतृत्व जन्मन्छ, कि विकास गरिन्छ भन्ने विषय बहसको विषय भएको छ। नेतृत्वले मुलुक, समाज र संगठनका सबै क्षेत्रमा अरुभन्दा Role Model को रूपमा प्रस्तुत भई आफूलाई अरुभन्दा सर्वश्रेष्ठ रूपमा स्थापित गर्न सक्नुपर्दछ। नेतृत्वले अनुयायीहरूलाई परिचालन, अभिप्रेरित, प्रभावित गरी संगठनको लक्ष्य प्राप्तिको लागि केन्द्रित गर्नुपर्दछ। वर्तमान समय प्रतिस्पर्धाको समय भएकोले विश्वव्यापीकरणसँगै आफूलाई गतिशिल बनाउने नेतृत्वको विकास गर्नुपर्ने आवश्यकता र बाध्यता दुवै रहेको छ। योग्यतामा आधारित जनमत, प्रतिस्पर्धामा आधारित योग्यता परीक्षणबाट जनताप्रति उत्तरदायी नेतृत्व विकास गर्न सके मुलुकलाई अपेक्षित रूपमा सम्वृद्धिको मार्गमा अगाडि बढाउन सकिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री (Bibliography)

- नेपाल सरकार, (२०७२), नेपालको संविधान, काठमाडौं, कानून किताब व्यवस्था समिति।
- नेपाल सरकार, (२०६९) निजामती सेवा ऐन २०४९, काठमाडौं, कानून किताब व्यवस्था समिति।
- नेपाल सरकार, (२०६९), निजामती सेवा नियमावली २०५०, काठमाडौं, कानून किताब व्यवस्था समिति।
- राउत, कृष्णवहादुर, (२०७३), प्रशासन व्यवस्थापन र विकास, काठमाडौं, आशिष बुक हाउस प्रा.लि.।
- निरौला, हुण्डीप्रसाद, (२०७२), शासन संचालनका नविन मान्यताहरू, काठमाडौं, सोपान मासिक।
- दाहाल, दिपकुमार, (२०७२), सार्वजनिक व्यवस्थापन स्रोत सामग्री, काठमाडौं, सोपान मासिक।
- सोपान मासिक पत्रिका, विभिन्न अंकहरू, काठमाडौं, सोपान मासिक।

संसदीय प्रणालीमा नागरिक र संसद बिचको सञ्चार

डिल्लिराम रिजाल

सारांश

वहुलवादी राजनीतिक वातावरणमा दलहरुका अवधारणाका साथै सार्वजनिक वक्तव्य र विज्ञापिका साथ नेताहरुका भनाई र व्याख्या अनुसार संसदमा विभिन्न मुद्दावारे प्रतिबिम्बित भए नभएको जानकारी र विश्लेषण सञ्चार माध्यमले गर्दछ। यसरी नागरिक र संसदलाई जोड्ने महत्वपूर्ण कार्य सञ्चारले नै गर्दछ। प्रजातान्त्रिक व्यवस्थामा संसद आफैमा एक खुला र पारदर्शी रूपमा सार्वजनिक सरोकार र नीतिका बारेमा छलफल गर्ने र कानून बनाउने थलो हो। संसदीय प्रजातन्त्र प्रवर्द्धनमा सञ्चारको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ। संसदमा प्रस्तुत हुने विधेयक र अनुमोदित कानूनको प्रावधान र सम्भावित परिणाम कसलाई र कसरी पुऱ्याउने एवं संसदले अपनाएको विधि र प्रणाली कस्ता थिए जस्ता पक्षहरु पनि समाचारका दृष्टिले महत्वपूर्ण हुन्छन्। विधिको शासनको सुरुवात संगै कानून बनाउने अर्थात व्यवस्थापिकाको सोचको विकास भएको पाइन्छ। यसलाई नै पछि संसद भनिएको हो। बेलायतलाई नै संसदीय व्यवस्थाको जननीको रूपमा लिइन्छ। बेलायती जनताले संसदीय गतिविधि प्रति चाख दिन थालेपछि स्वतन्त्र रूपमा संचालित पत्रकारहरुले विभिन्न स्थानको विकास निर्माण र शासकहरुको कमी कमजोरीहरु जनसमक्ष ल्याउन थाले र संसदीय गतिविधि प्रति नागरिकहरु सुसूचित हुन थालेको पाइन्छ। फ्रान्समा १७/१८ औं शताब्दिमा संसदीय गतिविधि राजाको नियन्त्रणमा भएता पनि समाचारपत्रहरु छुट्यापछुट्यापि प्रकाशनमा आउने हुँदा नागरिकको संसदीय गतिविधि संगको सम्बन्ध बढ्दै गएको थियो। छिमेकी मुलुक गणतन्त्र भारतमा सन् १९३५ मा संघीय र प्रान्तिय स्वायत्तता आए पछि केन्द्रमा र प्रान्तमा व्यवस्थापकीय शक्तिमा पनि तहगत विभाजन भयो। भारतको संसदमा लोक सभा र राज्य सभाका संसदीय गतिविधिहरु व्यवस्थित संचार माध्यमबाट आम नागरिकमा प्रवाह भइरहने प्रणालिको विकास भएको पाईन्छ। स्वीडेनको संसदमा सन् १७६६ मा पहिलो पटक प्रेस कानूनको विधेयक प्रस्तुत भयो र ठूलो वहस पछि पारित भयो। यस कानूनले स्वीडेनका नागरिकलाई राज्यका काम कारवाही बारे सोच्ने र जानकारी प्राप्त गर्ने अधिकार प्राप्त भयो। यसले त्यहाँ संसद र नागरिक बिच हुने संचार प्रक्रियालाई पनि सहज बनाएको पाइन्छ। सन् १८०० मा अमेरिकाको कोर्ट अफ भर्जिनियाले एक रिटमा फैसला गर्दै जान्न पाउने हक सुरक्षित रहेको नजीर कायम गर्‍यो। त्यस नजिर पछि अमेरिकामा सूचनाको स्वतन्त्रता सम्बन्धी कानून १९६६ पहिलो पटक आयो। हाल नेपालको संविधानमा नागरिकको सूचना तथा सञ्चारको हकलाई प्रतिबिम्बित गर्ने मौलिक हक अन्तर्गत सञ्चारको हक धारा १९ मा व्यवस्था गरिएको छ।

नेपालको संदर्भमा संसदीय गतिविधि, नागरिक सम्बन्ध तथा संचार माध्यम र संसद सचिवालयका गतिविधिहरुलाई नियाल्दा निर्वाचित सांसद र नागरिक बिचमा नियमित सम्पर्क हुन नसक्नु, नागरिकको संचार प्राप्त गर्ने पहुँच कमजोर हुनु, संचार सम्प्रेषणमा दलीय आधारमा पक्षपात रहनु आदि समस्या रहेका छन् भने परिपक्व पत्रकारिताको व्यवसायिकता अभिवृद्धि गर्नु, सूचना तथा संचारहरु पहुँच योग्य बनाउनु तथा राजनीतिमा लागेका व्यक्तिहरुको नागरिक प्रतिको जवाफदेहीतामा वृद्धि गर्नु संसद र नागरिक बिचका संचारका मुख्य चुनौतीहरु रहेका छन्। संसद र नागरिक बिचको संचारलाई प्रभावकारी बनाउन संसद र नागरिक बिचको प्रत्यक्ष भेटघाट र संवादलाई कार्यतालिका बनाएर नियमित गर्ने, नागरिकको मत र चाहना अनुसारका विधेयकमा सहभागितामुलक विधेयक ड्राफ्टिङ प्रक्रिया अवलम्बन गर्दै व्यवस्थित संचार माध्यम मार्फत नागरिकलाई संसदीय समाचारको पहुँचमा वृद्धि गर्नु आवश्यक छ।

उपसचिव, सामाजिक विकास मन्त्रालय, प्रदेश नं ३

ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

फ्रेन्च भाषामा पार्लरको अर्थ बोल्नु र छलफल गर्नु हो । यही शब्दलाई पछि पार्लियामेन्ट भन्न थालिएको विभिन्न अध्ययनमा उल्लेख छ । विधिको शासनको सुरुवात संगै कानुन बनाउने अर्थात व्यवस्थापिकाको सोचको विकास भएको पाइन्छ । यसलाई पछि संसद भनिएको हो । बेलायतलाई नै संसदीय व्यवस्थाको जननीको रूपमा लिइन्छ । बेलायतमा सुरुवाती वर्षहरूमा तल्लो सदन संसद जस्तो थिएन । यो राजा र धनि व्यक्तिहरूको निम्ति कुरा गर्ने थलो मात्र थियो । राजाले उनीहरूलाई सुभावा दिन आग्रह त गर्थे तर काम भने आफुले चाहे अनुसार नै गर्थे । त्यहाँ राज्यले गरेका काम कारवाही प्रति नागरिकको कुनै संलग्नता हुँदैनथ्यो । संभ्रान्त वर्गलाई पनि के निर्णय हुँदैन भन्ने कुरामा समेत जानकारी हुँदैनथ्यो । राजाले त्यस समयमा लडाइँका लागि धनि स्यारोनहरू संग पैसा उठाउँथे । सन् १२१५ को म्याग्नाकार्टा पछि मात्र राजाले नागरिकबाट पैसा असुल गर्नु अघि संसदलाई सोध्नु पर्ने बाध्यता भयो । यसरी नागरिक र संसदको बिचमा संचार हुनुपछि भन्ने मान्यता आउन थाल्यो । बेलायती जनताले संसदीय गतिविधि प्रति चाख दिन थालेपछि स्वतन्त्र रूपमा संचालित पत्रकारहरूले विभिन्न स्थानको विकास निर्माण र शासकहरूको कमी कमजोरीहरू जनसमक्ष ल्याउन थाले । १७७१ पछि लण्डनमा धेरै पत्रकारहरूले संसदीय गतिविधिहरू प्रकाशन गर्न थालेका थिए । संसदीय गतिविधिहरूको बारेमा प्रकाशन भएका तत्कालिन प्रकाशनहरू 'पार्लियामेन्टरी रजिस्टर' तथा 'पोलिटिकल रजिस्टर' महत्वपूर्ण प्रकाशनको रूपमा लिइन्छ । जसले संसदीय गतिविधिहरूको नागरिकसम्म सञ्चार गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका थिए । सन् १९०९ मा बेलायती संसदले बेलायत र कमनवेल्थ मुलुकमा संसदीय छलफललाई आधिकारिक रूपमा उतार गर्ने हानसार्डका नाममा प्रकाशन गर्न थाल्यो र त्यसले त्यही समय देखी संसदको दुबै सदनका गतिविधिहरू प्रकाशन गर्न थाल्यो र नागरिकहरू संसदीय काम कारवाही प्रति सुसूचित हुने अवसर बढ्दै गयो ।

क्यानाडामा पनि तल्लो सदनमा संसदीय गतिविधिहरू हानसार्ड जस्तै प्रकाशन मार्फत गर्न थालिएको थियो भने अष्ट्रेलियाको संसदमा पनि हानसार्डकै नाममा संसदीय छलफल, बहस र रेकर्डहरू राज्य कानुन प्रकाशनले प्रकाशन गर्ने परिपाटिको विकास भयो । फ्रान्समा १७/१८ औं शताब्दिमा त्रि-सदनात्मक व्यवस्था थियो । पहिलो धनाढ्यले प्रतिनिधित्व गर्ने, दोस्रो धर्मगुरु र तेस्रो सर्वसाधारणले प्रतिनिधित्व गर्ने । संसदीय गतिविधि राजाको नियन्त्रणमा भएता पनि समाचारपत्रहरू छ्यापछ्यापित प्रकाशनमा आउने हुँदा नागरिकको संसदीय गतिविधिसँगको सम्बन्ध बढ्दै गएको थियो । यस्तै समयमा समाचार लेख्ने पत्रकारदीर्घा सांसदहरूका लागि एक केन्द्रविन्दु नै बन्न थाल्यो । छिमेकी मुलुक गणतन्त्र भारतमासन् १९३५ मा संघीय र प्रान्तीय स्वायत्तता आए पछि केन्द्रमा र प्रान्तमा व्यवस्थापकीय शक्तिमा पनि तहगत विभाजन भयो । संविधान सभाबाट नयाँ संविधानमा व्यवस्था गरे अनुसार १९५२ मा द्वि-सदनात्मक व्यवस्थापिकाको गठन पछि व्यवस्थापकीय कार्यमा संसदको भूमिकामा क्रमिक सुधार हुँदै आएको छ । भारतको संसदमा लोक सभा र राज्य सभाका संसदीय गतिविधिहरू व्यवस्थित संचार माध्यम बाट आम नागरिकमा प्रवाह भइरहने प्रणालीको विकास भएको पाईन्छ । नेपालमा २००७ सालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलन पछि सञ्चार जगतले पनि स्थान पाउन थाल्यो । संसदीय मामिलामा विशेष गरि २०१६ साल देखि संसदीय गतिविधिले स्थानीय अखबारमा प्राथमिकता पाउन थाल्यो । वि.सं. २०१६-१७ को संसदमा सदस्यहरू पत्रकार दिर्घातिर हेरी हेरी सभामुखलाई सम्बोधन गर्थे । जसले गर्दा सञ्चार माध्यमले राम्रो स्थान पाउने हेक्का राख्न सकिन्छ । पञ्चायत कालमा वि.सं. २०३७ को जनमत संग्रह अगाडि संचार माध्यमकै लागि ध्यान दिएर त्यस समयको एक सदनात्मक राष्ट्रिय पञ्चायत सचिवालयबाट सदनमा भएका छलफल र सदनका अन्य गतिविधिवारे सामग्री तयार हुन्थ्यो । वि.सं. २०३८ सालदेखी अखबारहरूमा आफ्नै स्रोतबाट पनि व्यवस्थापिकाको समाचार संकलन हुन थाल्यो ।

विद्यमान नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्था

१. राष्ट्रिय स्तरमा भएका नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्था

लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थामा राजनैतिक स्वतन्त्रता सहितको शासन प्रणाली रहेको हुन्छ । शासन प्रणालीमा पनि संसदीय शासन प्रणालीलाई लोकतान्त्रिक शासनको एक मुख्य आधारको रूपमा लिइन्छ । संसदीय शासन प्रणालीमा प्रजातान्त्रिक प्रक्रियाको बढि अवलम्बन गरिन्छ भने नागरिकका अधिकारको संरक्षणमा राज्यले बढी जोड दिएको हुन्छ । संसदले नागरिकका इच्छा आकांक्षालाई सम्बोधन गर्ने गरी जनताका आवाजलाई सम्बन्धित निकायमा पुऱ्याउने र नागरिकको सुसूचित हुन पाउने अवस्थालाई सञ्चारले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ ।

नेपालको संविधानमा नागरिकको सूचना तथा सञ्चारको हकलाई प्रतिबिम्बित गर्ने मौलिक हक अन्तर्गत सञ्चारको हक धारा १९ को व्यवस्था गरी विद्युतीय प्रकाशन, प्रसारण तथा छाप लागायतका जुन सुकै माध्यमबाट कुनै समाचार, लेख, श्रव्यदृश्य सामग्रीको प्रसारण तथा प्रकाशन गर्न वा सूचना प्रवाह गर्न प्रतिबन्ध नलगाइने व्यवस्था गरेको छ । यसले संसदीय गतिविधिको बारेमा आवश्यक सूचना प्राप्त गर्न संचार माध्यमको प्रयोग गर्न सक्ने कुरालाई प्रष्ट पारेको छ । त्यस्तै धारा २७ मा सूचनाको हकको व्यवस्था गरी नागरिकले सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने पाउने हकको सुनिश्चित गरेको छ । संविधानको धारा ५१ मा राज्यका नीति अन्तर्गत आम संचारलाई स्वच्छ, स्वस्थ र निष्पक्ष, मर्यादित र व्यवसायिक बनाउन आवश्यक नीति लिइने व्यवस्था गरिएको छ । सूचना प्रविधि नीति, २०६७ मा सूचना प्रविधिको उपयोगद्वारा सामाजिक तथा आर्थिक विकासका लक्ष्य हासिल गर्दै गरिबी न्युनिकरण गर्ने लक्ष लिइएको छ ।

राष्ट्रिय आमसंचार नीति २०७३ मा प्रेस तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको निर्वाध प्रयोगका निम्ति आवश्यक पूर्वाधार निर्माण गर्ने, संचार प्रविधिको एकीकृत सेवा संचालन गर्ने, जनचेतना र सुशासनमुलक सामग्री प्रसारण गर्ने तथा पत्रकारिताको गुणस्तर विकास गर्ने, आमसञ्चार माध्यमलाई व्यवस्थित गर्न आवश्यक कानुनको निर्माण गर्ने, संचार माध्यमलाई विभिन्न प्रोत्साहन गर्ने, लगानी वातावरण बनाउने, अनलाइन छाप आदि माध्यमलाई व्यवस्थित गर्ने नीति लिइएको छ । यस नीतिको समग्र कार्यान्वयन बाट संसद र नागरिक बिच हुने सञ्चार सहज हुने देखिन्छ ।

नेपालको आवधिक योजना (१४औं) २०७३/७४-२०७५/७६ मा सूचना तथा संचार सम्बन्धमा नवीन प्रविधिहरुको अधिकतम उपयोग गर्दै सूचना तथा संचार सेवा मार्फत सामाजिक, साँस्कृतिक विकास तथा आर्थिक समृद्धि प्राप्त गर्ने सोचका साथै छाप तथा विद्युतिय माध्यमको विकास, विस्तार र सुदृढिकरण गर्ने कार्यक्रमहरु राखिएको छ । योजनामा रहेका सोच, नीति र कार्यक्रमले नागरिकको सूचना प्राप्त गर्ने हकलाई थप सुनिश्चित गरेको छ । संसदीय गतिविधिका सूचनाहरु सहज पहुँचयोग्य हुने देखिएको छ ।

संघीय संसदको प्रतिनिधि सभा तथा राष्ट्रिय सभाले आफ्नो कार्य सन्चालनका लागि बनाएको प्रतिनिधि सभा नियमावली, २०७५ राष्ट्रिय सभा नियमावली, २०७५ मा प्रस्तुत विधेयकहरुका सम्बन्धमा नागरिकको प्रतिक्रिया प्राप्त गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस प्रावधानले नागरिकलाई संसद सम्म जोड्न संचार क्षेत्रको भूमिका रहने कुरालाई इंगित गरेको छ ।

सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४ मा सूचनाको हक अन्तर्गत पर्ने कुराहरु सूचनाको हकको सीमा र वर्गीकरण, सार्वजनिक निकायको परिभाषा, सूचनाको अद्यावधिकता र स्वतः सार्वजनिकीकरण, सूचना माग प्रक्रिया, दण्ड सजाय आदि व्यवस्था गरिएको छ । यसबाट आम संचार माध्यमले पनि आवश्यक सूचना लिएर प्रसारण गरि नागरिकलाई संसद लगायत सार्वजनिक निकायका सूचनालाई संचारको रूपमा प्रसारण गर्न सहज बनाएको छ ।

२. अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय तहमा भएका कानुनी र नीतिगत व्यवस्था

अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय तहमा संसद र नागरिक बिचको सञ्चार प्रक्रियालाई सहज गराउन विभिन्न कानुनी र नीतिगत प्रावधानहरू राखिएको पाइन्छ। बेलायतको संसदमा सर्वसाधारणहरू बिच त्याहाँका बहस, प्रस्ताव, ऐन, कानून सम्बन्धी प्रसंग र प्रक्रियाहरूको जानकारी पुऱ्याउन तीन तहको सूचना प्रणालीको विकास गरिएको पाइन्छ। त्यहाँको संसद सचिवालयले नै सम्पूर्ण संसदीय गतिविधिको टिपोट गरी उपलब्ध गराउने नीति लिएको छ। त्याहाँ प्रेस ग्यालरीको व्यवस्था गरी सूचना सम्प्रेषण गर्ने व्यवस्था गरिएको हुन्छ।

अमेरिकामा राष्ट्रपति पद शक्तिशाली भएकोले बेलायतमा भन्दा फरक रहेको छ। अमेरिकाको संसदमा पनि प्रेस ग्यालरीको व्यवस्था गरी दैनिक, आवधिक र श्रव्य दृश्य भनेर तीन प्रकारका संचार माध्यमलाई तीन वर्गमा राखेर सूचना वर्गीकरण गरिन्छ। प्रवेशको लागि कडा नियमहरू राखिएका छन्। पोशाक नमिलेमा समेत प्रवेश गर्न पाइँदैन। राष्ट्रपतिको कार्यक्रम पछ्याउन खटिएका सबै संवाददाताले सधैं सबै ठाउँमा जान पाउँदैनन्। त्यस्तो बेलामा आलोपालो मिलाई एक वा दुई जना संगै जान्छन् र तिनले फर्केर आएपछि आफुसितको विवरण सबैलाई बाँड्नु पर्दछ। त्यसलाई Pool व्यवस्था भनिन्छ। सन् १८०० मा अमेरिकाको एक कोर्ट अफ भर्जिनियाले एक रिटमा फैसला गर्दै जान्न पाउने हक सुरक्षित रहेको नजीर कायम गऱ्यो। त्यस नजीर पछि अमेरिकामा सूचनाको स्वतन्त्रता सम्बन्धी कानून १९६६ पहिलो पटक आयो।

व्यवस्थापिकाका गतिविधि जनसमक्ष पुऱ्याउने संचार माध्यमहरूको प्राथमिकतामा हेरफेर भएको खल्लो अनुभव हुर्किदो लोकतन्त्र भनिने देश दक्षिण अफ्रिकामा भइरहेको पाइन्छ। अफ्रिकामा सहज पहुँच र समाचार प्रसारणमा यथोचित महत्व दिने गरेको पाइँदैन। त्याहाँ सुधारको आवश्यकता महसुस गरिएको छ। बेलायत, जर्मनी, फ्रान्स जस्ता स्थापित लोकतन्त्रमा पनि संसदीय समाचारको परिमाण बढाउन संवाददाताको पहुँच विस्तार गर्न जरुरी देखिन्छ भन्ने त्याहाँको अवधारणा रहेको छ।

स्वीडेनको संसदमा सन् १७६६ मा पहिलो पटक प्रेस कानूनको विधेयक प्रस्तुत भयो र ठूलो बहस पछि पारित भयो। यस कानूनले स्वीडेनका नागरिकलाई राज्यका काम कारवाही बारे सोध्ने र जानकारी प्राप्त गर्ने अधिकार प्राप्त भयो। यसले त्याहाँ संसद र नागरिक बिच हुने संचार प्रक्रियालाई पनि सहज बनाएको पाइन्छ।

संसद र नागरिक बिचको सञ्चार सम्बन्धी अभ्यास

प्रजातान्त्रिक व्यवस्थामा संसद आफैमा एक खुला र पारदर्शी रूपमा सार्वजनिक सरोकार र नीतिका बारेमा छलफल गर्ने र कानून बनाउने संवैधानिक थलो हो। संसदले प्रेसलाई आवश्यक सूचना प्रदान गर्दछ। त्याहाँ हुने छलफल, प्रश्नोत्तर, निर्णय र प्रस्ताव मिडियाका विषयवस्तु हुन्। सदनमा प्रस्तुत विधेयकको अध्ययन र विश्लेषण गरी तिनमा रहेका राम्रा र नराम्रा प्रावधान उजागर गर्ने काम संचार माध्यमको पनि हो। यो काम के हुँदछ भन्ने कुरा नागरिककोमा पुऱ्याउने र नागरिकले खबरदारी गर्ने कार्यमा यिनै सञ्चार माध्यमले खल्ले मुख्य भूमिकामा नै निर्भर हुन्छ। आवधिक रूपमा निर्वाचन हुने जनप्रतिनिधिहरूको कामको मुल्यांकन जनताले यिनै जिम्मेवारी निर्वाहको प्रभावकारीताको आधारमा गर्नु पर्दछ र नियमित रूपमा हुने निर्वाचनको समयमा उपयुक्त उम्मेदवारहरू लाई मतदान गर्नुपर्ने हुन्छ। त्यसैले जनप्रतिनिधि र विधायिकी संस्थाको कार्यसम्पादनका हरेक पक्षहरू सबै जनताले थाहा पाउने गरि सार्वजनिक रूपमा प्रचार प्रसार हुनु आवश्यक छ।

कानून निर्माण गर्ने मुख्य जिम्मेवारी पाएको संसदले कानून निर्माण प्रक्रियामा जनताले आफु पनि सहभागी भई बिचार व्यक्त गर्न पाउनु पर्ने मानिन्छ। संसदमा कस्तो कानून निर्माण हुँदछ, कानूनको मस्यौदामा के कस्ता प्रावधान छन्, सांसदहरूले के कस्ता संसोधन प्रस्ताव राखेका छन्, विधेयकको मस्यौदामा आफैले निर्वाचित गरेका प्रतिनिधिले के कस्तो बिचार व्यक्त गरे, उक्त बिचार आम जनताको हितमा छ वा छैन भनि

जनताले मूल्यांकन गर्नका लागि कानुनको मस्यौदा लगायत संसदको प्रक्रिया र छलफल समेत खुला हुनुपर्ने मान्यता रहन्छ। यहि मान्यताको सैद्धान्तिक अवधारणालाई समेत आत्मसात् गरी नेपालको प्रतिनिधि सभा तथा राष्ट्रिय सभा नियमावली, २०७५ मा विधेयकको सैद्धान्तिक छलफल सदनमा भए पछि जनताको प्रतिक्रिया प्राप्त गर्न प्रचार गरियोस भनी प्रस्ताव लान सक्ने व्यवस्था गरिएको छ। यसका लागि संचार माध्यमको प्रबल भूमिका रहन्छ।

संसदको सदनमा समयको मितव्ययिता, प्रभावकारिता र सहजताका लागि विषयगत समितिमा विभिन्न प्रतिवेदनमा छलफल गर्ने र सम्बन्धित निकायले वर्षभरि गरेका राम्रा कार्य र कमजोरी समेत उजागर गर्नु पर्छ र नागरिकको जानकारीका लागि समितिका त्यस्ता छलफल पनि खुला हुनु पर्ने मान्यता राखिन्छ। यस प्रक्रियाको लागि संचार माध्यमको महत्वपूर्ण भूमिका रहनूका साथै सरोकारवालाहरुलाई समितिको छलफलमा आवश्यक सूचना ग्रहण गर्न प्रत्यक्ष संलग्न गराउने व्यवस्था समेत गर्ने गरिएको छ।

संसदको गतिविधिको पारदर्शीता कायम गर्न विभिन्न देशमा संसद सचिवालयले संसद बैठकको प्रत्यक्ष प्रसारण गर्ने, नियमित बुलेटिन प्रकाशन गर्ने, मिडिया सेन्टरको स्थापना गर्ने, विद्युतिय डिस्प्ले प्रदर्शन गर्ने लगायतका उपायहरु अपनाउने गरेको पाईन्छ। यी सबै उपायहरु संसदीय कारवाहीको खुलापन र जनहितका लागि अपनाईएको प्रष्ट हुन्छ। जसले गर्दा नागरिकले प्रत्यक्ष रुपमा संसदको जानकारी प्राप्त गर्न सफल हुन्छन्।

संसदका सूचनाहरुमा खुलापन कायम गर्ने र सार्वजनिक पहुँचयोग्य बनाउने महत्वपूर्ण जिम्मेवारी संसद सचिवालयको हो। सदनमा हुने छलफल र यसको प्रक्रिया सदनको विशेषाधिकारको विषय हो। तर सांसदहरुले बोलेको कुरा सम्प्रेषण नगर्ने वा संसदीय गतिविधिलाई सार्वजनिक पहुँचबाट टाढा राख्नु पर्ने भन्ने कदापी होइन। संसद सचिवालयले संसदीय गतिविधिहरु अभिलेख व्यवस्थापन गर्ने, नियमित बुलेटिन गर्ने कार्य गर्दछ तर यति गर्दैमा वा सार्वजनिक पहुँच राख्दैमा नागरिकले जानकारी पाउँछन् नै भन्ने छैन। यसका लागि सञ्चारकर्मीहरुले विभिन्न माध्यमबाट जनता समक्ष सम्प्रेषण गर्नु पर्ने मान्यता राखिन्छ। नेपालको संघीय संसदमा “संसदीय मामिला पत्रकार समाज” नामका संस्थाद्वारा संसदका सूचना नागरिक समक्ष सम्प्रेषण गर्न व्यवस्थित प्रक्रियाको थालनी गरिएको छ। साथै संसद सचिवालयले वेबसाइट मार्फत संसदीय काम कारवाही प्रसारण गर्दै आएको छ।

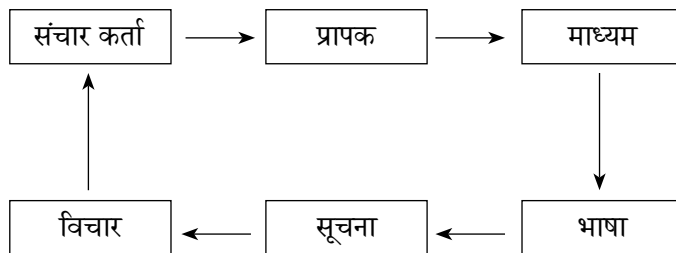
संसद र नागरिक बिचको संचार प्रक्रियामा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको तथा संस्थागत र व्यवसायिक विकास गरिसकेका सञ्चार क्षेत्रलाई हरेक राजनैतिक परिवर्तनको संघारमा विभिन्न प्रतिबन्ध र सीमा लगाउने घटनाहरु नेपालको सन्दर्भमा बढी नै देखिएका छन्। यस्ता गतिविधिहरुले नागरिक र संसद बिचको दूरी बढाई नागरिक अपेक्षालाई समेत कुण्ठित बनाउने आवस्था सिर्जना हुन्छ। नेपालको संसदीय इतिहासमा पुनर्स्थापित प्रतिनिधि सभा २०६३ पछि जेष्ठ ४, २०६३ मा आफ्नै घोषणा द्वारा आफै कानुन निर्माण गर्न आफै सक्षम रहेको घोषणा गरेको संसदले संवैधानिक र विधिशास्त्रिय रुपमा प्रतिनिधि सभाको घोषणालाई आलोचना गर्ने प्रशस्त आधार रहे पनि संचार माध्यमले निकै प्रशंसाका साथ म्याग्नाकार्टाको संज्ञा दिए। यसलाई संचार माध्यम संसद सँग सन्निकट छ भन्न सकिन्छ। तर संसदकै स्वेच्छाचारिता हुने खतरामा नागरिकका अपेक्षा सँग पनि संचार माध्यमले सन्निकटता राखी सन्तुलनमा ल्याउन सक्ने भूमिका समेत निर्वाह गर्नु पर्दछ भन्ने मान्यता राख्न सकिन्छ।

वहुलवादी राजनीतिक वातावरणमा दलहरुका अवधारणा पत्रका साथै सार्वजनिक वक्तव्य र विज्ञप्तिका साथ नेताहरुका भनाई र व्याख्या अनुसार संसदमा विभिन्न मुद्दाहरुबारे प्रतिबिम्बित भए नभएको जानकारी र विश्लेषण चौथो अंग प्रेसले पेश गर्नु पर्ने हुन्छ। चुनावी घोषणापत्रले पहिल्याएको बाटो र गरेको वाचा दलहरुले संसदमा कसरी लिए भन्ने कुरा समाचारको अर्को क्षेत्र हो। संसदीय प्रणाली, प्रक्रिया तथा दलहरुले अंगिकार गरेका प्राथमिकताका आधार, अवसर र सम्भावित असर बारे समाचार माध्यमबाट सम्प्रेषणको अपेक्षा राखिन्छ।

रेडियो, टेलिभिजन र अनलाइन समाचार माध्यमका व्यवसायिक मूल्य र मान्यता अनुरूप संसदीय संवाददाताले समाचार तयार पार्नु पर्ने हुन्छ । नेपालको सन्दर्भमा जनप्रतिनिधिहरु यस्ता पनि पाईएका छन् जो संसदीय छलफलमा भागै नलिने, उपस्थिति पनि अति कम राख्ने, प्रस्तावित विषय र विधेयक प्रति चासो र अध्ययनमा पर्याप्त समय दिन नसक्ने छन् । सतही टिप्पणी गर्ने, समर्थन वा विरोधका लागि मात्र प्रचार खोज्नेसँग समाचार संकलन गर्ने व्यक्तिले सचेत हुनु आवश्यक छ । संसदमा उठाइएको विषयको कार्यन्वयन पक्ष कस्तो रह्यो र लक्षित समूहलाई के असर पर्यो जस्ता पक्ष पनि संसदीय समाचारको क्षेत्र भित्र पर्दछन् । सूचना, जानकारी, सन्देशलाई जनसाधारण समक्ष लैजाने अर्को तहको काम संचार माध्यमका प्रतिनिधि ले गर्दछन् । तिनका लागि संसदमा प्रेश ग्यालरीको व्यवस्था हुन्छ । जहाँ बसेर तिनले बहसमा आएका विषयहरुमध्येबाट आफ्ना पाठकलाई काम लाग्ने विषयमा शब्द चित्र तयार पारी अखबारलाई दिन्छन् ।

बेलायतको संसदमा सर्वसाधारण विच त्यहाँका बहस, प्रस्ताव, ऐन, कानुन सम्बन्धी प्रसंग र प्रक्रियाको जानकारी पुऱ्याउन तीन तहको सूचना प्रणाली अपनाइएको छ । संसदीय इतिहासको लामो इतिहास भएको त्यस देशमा संसदका दुबै सदनका बहसहरुको जस्ताको तस्तै टिपी विवरण गर्ने दायित्व संसद सचिवालयको रहन्छ । भारतको संसदले संसद-प्रेस सम्बन्धलाई सदैव आपसी विश्वासमा राख्न प्रेश एडभाइजरी कमिटी बनाएको छ । प्रत्येक वर्ष समिति फेरिन्छ । नेपालको व्यवस्थापिका मुख्यतया बेलायत र भारतका संसदीय प्रणालीको ढाँचामा विकसित गरिदै आएको छ । नागरिक र संसद विचको सम्बन्ध र सञ्चार प्रक्रियामा पनि ब्रिटिस र भारतीय मूल्यमान्यतालाई अनुसरण गर्दै व्यवस्थित गर्ने प्रयास गरेको पाइन्छ ।

सामान्यतया सञ्चार प्रक्रिया निश्चित अवस्थाहरु पार गर्दै पुरा हुन्छ । सञ्चार प्रक्रियामा प्रेषक र प्रापक महत्वपूर्ण पक्ष हुन । तर यी दुई लाई जोड्ने मुख्य पक्ष सञ्चार माध्यम हो । यस प्रक्रियामा भाषा, सूचना र विचार पनि महत्वपूर्ण पक्षको रूपमा रहेका हुन्छन् ।

उपरोक्त संचार प्रक्रियालाई नागरिक र संसद विच हुने सञ्चारको प्रक्रियाको रूपमा पनि व्याख्या गर्न सकिन्छ । सूचना वा विचार समाचारको श्रोत हो, जो संसद वा नागरिक संग रहन्छ । संचारकर्ता भनेका विभिन्न सञ्चार बनाउने व्यक्ति हुन्, जो संसदीय पत्रकारिता गरेका व्यक्तिहरुले गर्ने गर्दछन् । माध्यम भनेको विभिन्न सञ्चार माध्यमहरु हुन र प्रापक भनेका नागरिक वा संसद हुन जसले सञ्चारको लागी सूचना उत्पादन वा प्राप्त गर्दछन् ।

समस्या तथा चुनौतीहरु

१. समस्याहरु

संसद र नागरिक विच हुने संचार प्रक्रिया वास्तवमा लोकतन्त्रलाई बलियो बनाउने आधारको रूपमा रहेको हुन्छ । संसद जननिर्वाचित थलो भएकोले नागरिकले चाहना गरेका विकास लगायतका क्रियाकलापमा नागरिकको आवाजलाई बोकेर सांसदहरुले प्रतिनिधित्व गरेको निकाय संसद र नागरिक विचको सम्पर्क र संचार प्रक्रियामा समाचार माध्यमको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । नेपालको सन्दर्भमा संसद र नागरिक विचमा हुने संचार सम्पर्कमा विभिन्न तत्वहरुले असर पारिरहेको हुन्छ ।

हालसम्मका संसदीय गतिविधि, नागरिक सम्बन्ध तथा संचार माध्यम र संसद सचिवालयका गतिविधिहरूलाई नियाल्दा संसद र नागरिक बिचको संचारमा निम्न समस्याहरू रहेका छन् ।

- ◆ निर्वाचित सांसद र नागरिक बिचमा नियमित सम्पर्क हुन नसक्नु ।
- ◆ संसदीय गतिविधिहरूमा नागरिकको संचार प्राप्त गर्ने पहुँच कमजोर हुनु ।
- ◆ संचार माध्यमहरूले दूर दराजसम्म संसदीय सूचना सम्प्रेषण गर्न नसक्नु ।
- ◆ नागरिकले जनचेतनाको अभावका कारण सूचना तथा संचार सम्पर्क प्रक्रियाका बारेमा अन्योलमा रहनु ।
- ◆ संसद सचिवालयले संसदीय गतिविधिहरू नियमित रूपमा वेवसाइट तथा बुलेटिनमा राख्न नसक्नु ।
- ◆ संचार माध्यमले संचार सम्प्रेषण गर्दा दलीय आधारमा पक्षपात भएर संचार गर्नु ।
- ◆ सांसदहरूले नागरिकले अपेक्षा गरेका माग र सम्बोधनहरू संसद समक्ष ठोस रूपमा प्रस्तुत गर्न नसक्नु ।
- ◆ सबै सांसदहरू आधुनिक प्रविधियुक्त संचार साधनहरूको प्रयोगमा सक्षम हुन नसक्नु ।
- ◆ संचार प्रक्रियामा विभिन्न राजनैतिक प्राविधिक र प्रशासनिक बाधाहरू उत्पन्न हुनु ।

२. चुनौतीहरू

- ◆ परिपक्व पत्रकारिताको व्यवसायिकता अभिवृद्धि गर्नु ।
- ◆ नागरिकलाई संसदीय सूचना तथा संचारहरू पहुँच योग्य बनाउनु ।
- ◆ राजनीतिमा लागेका व्यक्तिहरूको नागरिक प्रतिको जवाफदेहीतामा वृद्धि गर्नु ।
- ◆ सूचना सम्प्रेषणमा पत्रकारहरूलाई जिम्मेवार र तटस्थ बनाउनु ।
- ◆ नागरिक र निर्वाचित सांसद बिचको नियमित सम्पर्क र भेटघाटलाई निरन्तरता दिनु ।
- ◆ संसदकोमेडिया सेन्टर तथा प्रेस ग्यालरीलाई सबै प्रकारको पहुँचयोग्य बनाउनु ।

समस्या समाधानका उपायहरू

संसद र नागरिक बिचको संचार प्रक्रिया सामान्यतया संसदीय प्रजातन्त्रको चरित्र, नागरिक समाजको क्रियाशीलता तथा संचार माध्यमको भूमिका र नागरिक सचेतनाको अवस्थामा भर पर्दछ । लोकतान्त्रिक शासन प्रणालीमा नागरिकले प्रत्यक्ष अभिमत जाहेर गरी निर्वाचनद्वारा चुनिएका सांसदहरूले नागरिकका आवाजहरूलाई राज्यको माथिल्लो निकायमा पुऱ्याउने र संसदीय क्रियाकलापहरूको सम्बन्धमा के भइरहेको भन्ने सूचना नागरिकमा सहज रूपमा पुऱ्याउन संचारको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । संसद र नागरिकलाई सम्बन्ध स्थापित गर्ने संचार प्रक्रियामा विभिन्न समस्या र बाधा एवं चुनौतिहरू देखा परेका छन् । त्यस्ता समस्या समाधानका लागि निम्न उपायहरू अपनाउन सकिन्छ ।

- ◆ संसद नागरिक बिचको प्रत्यक्ष भेटघाट र संवादलाई कार्यतालिका बनाएर नियमित गर्ने ।
- ◆ संसदमा प्रस्तुत हुने विधेयक तथा नीतिहरूको सम्बन्धमा नागरिकको राय लिएर मात्र पारित गर्ने परिपाटिको विकास गर्ने ।
- ◆ नागरिकको मत र चाहना अनुसारका विधेयकमा सहभागितामुलक विधेयक ड्राफ्टिङ प्रक्रिया अवलम्बन गर्ने ।
- ◆ आम संचारका माध्यमहरूलाई संसदीय गतिविधिहरू प्रसारणको लागि निर्वाध रूपमा संसदमा पुग्ने व्यवस्था गर्ने
- ◆ संचार माध्यमहरू आधुनिक प्रविधि मैत्रि बनाउने ।
- ◆ संसद सचिवालयले समय समयमा समुदाय स्तरमा संसदीय सुनुवाई र बहस चलाउने ।
- ◆ संसदीय गतिविधि प्रसारणको लागि प्रेस ग्यालरीलाई व्यवस्थित गर्ने ।
- ◆ कुनै विधेयकका सम्बन्धमा नागरिकका अपेक्षाको बारेमा जानकारी लिन जनमत संकलन गरी संसदमा प्रतिवेदन गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।
- ◆ नागरिकलाई संसदीय समाचारको पहुँचमा वृद्धि गर्ने ।
- ◆ संचारका विभिन्न प्रक्रियाहरू जस्तै समाचार पत्र, पत्रकार सम्मेलन, सार्वजनिक मिटिङ आदि संचालन गर्ने ।

- ◆ संसदलाई नागरिक संग जोड्नुको लागी संचार प्रयोग गर्न श्रोतको प्रर्याप्त व्यवस्था गर्ने ।
- ◆ जनशक्ति विकास र संगठनात्मक चुस्तता र गतिशिलता कायम गर्ने ।
- ◆ संसद र नागरिक बिचको संचार प्रक्रियालाई सहज बनाउन शिक्षा र भाषाको विकास गर्ने ।
- ◆ तालिम तथा गोष्ठिहरुको नियमित संचालन गर्ने ।

निष्कर्ष

संचार आपसी विचार, सीप तथा ज्ञान एवं सूचना आदान प्रदान गर्ने माध्यम हो । यसैका माध्यमले संसद र नागरिकलाई जोड्ने काम गरेको हुन्छ । संचार सम्प्रेषण गर्ने कार्यमा संचारकर्मीको अग्रणी भूमिका रहन्छ । संसदको पारदर्शीता र खुलापनका कारण जनहितमा काम गर्न संसद सदस्यलाई दवाव परेको छ । निगरानी गर्ने जिम्मेवारी सहित स्थापित राज्यका निकायहरु भन्दा संचारकर्मीको निगरानी अझ बढी प्रभावकारी देखिएको छ । यसलाई संचार क्षेत्रले आफ्नो सबल पक्ष ठान्नुपर्छ । जनप्रतिनिधिमुलक संस्थाका गतिविधिहरुको सम्प्रेषणले राजनीति र जनता बिचको सम्बन्ध सुदृढ हुने कुरामा द्विविधा छैन । यो प्रक्रियालाई सहज र प्रभावकारी बनाउन देखिएका चुनौतिहरुको तत्काल सम्बोधन हुनु जरुरी छ । जनप्रतिनिधिहरुले मर्यादा अनुकूलको व्यवहार शैलीलाई आत्मसात् गर्नुपर्ने देखिन्छ । सदनमा पेस भएका विधेयकका विषयमा सार्वजनिक छलफलमा ल्याउन र सदनबाट के के कुरा परिमार्जन भए र त्यसको कारण के हो भन्ने कुरा किटानीका साथ जनसमक्ष ल्याउन सकेमा जनताको कानुन निर्माण प्रति अपनत्व बढ्न जाने हुन्छ र संसद र नागरिक बिचको संचार तथा आपसी सम्बन्ध सुदृढ हुन पुग्दछ ।

सन्दर्भ सामग्री

- नेपालको संविधान, कानुन किताब व्यवस्था समिति, काठमाडौं ।
- प्रतिनिधिसभा नियमावली, २०७५, संघीय संसद सचिवालय सिंहदरबार काठमाडौं ।
- राष्ट्रियसभा नियमावली, २०७५, संघीय संसद सचिवालय सिंहदरबार काठमाडौं ।
- चौधौं योजना (२०७३/०७४-२०७५/०७६), २०७३, राष्ट्रिय योजना आयोग काठमाडौं ।
- संदीय पत्रकारिता, २०७३, संसदिय मामिला पत्रकार समाज, सिंहदरबार काठमाडौं ।
- सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४, नेपाल कानुन आयोग ।
- सूचनाको सन्देश, २०७४, राष्ट्रिय सूचना आयोग नेपाल ।
- Aminu Fari, hamaaodo, 2016, Informing and interacting with citizen, Dartmouth publishing company.
- Laundry, Philip, 1989, Parliament in the modern world, Dartmouth publishing company.
- World E-parliament report, 2016, IPU, Zeneva Switzerland.
- Communicating Europe to its citizen, 2011, European union.
- Karl T. Kurtz, 1997 Legislatures & Citizens, Ncsl.
- दुण्डी प्र. निरौला, २०७२, शासन सञ्चालनका नवीन मान्यताहरु, सोपान मासीक ।

कर्मचारी समायोजनका सवालहरू

✍ भुवन पाण्डे

सारांश

नेपालको संविधानको धारा ३०२ को प्रावधान एवं कर्मचारी समायोजन ऐन, २०७५ बमोजिम सरकारी सेवा र अन्य सेवामा कार्यरत कर्मचारीहरूलाई संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा समायोजन गर्ने कार्य सम्पन्न भएको छ। संघीयताको सफल कार्यान्वयनको लागि राष्ट्रसेवक कर्मचारीहरूको समायोजन गर्नुपर्ने महत्वपूर्ण चुनौती रहेको सन्दर्भमा सरकारले समायोजनको कार्यलाई केही हदसम्म कुशलतापूर्वक सम्पन्न गरेको छ। यद्यपि कर्मचारी समायोजनका सन्दर्भमा केही सेवा, समूहका कर्मचारीहरू आन्दोलित समेत भएका थिए। राज्यले सीमित समयसीमामा राष्ट्रसेवक कर्मचारीहरूलाई माग एवं दरबन्दीका आधारमा समायोजन गरी सेवाप्रवाह एवं विकास निर्माणको कार्यलाई गतिशिल बनाउने प्रयत्न गरेको छ। यो लेख मुख्य गरी कर्मचारी समायोजनपश्चात् उब्जिएका जटिलता एवं सवालहरूमा केन्द्रित रहेको छ।

विषयप्रवेश

सरकारको नीति, योजना, कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने र नीति निर्माणमा सरकारलाई सल्लाह, सुझाव एवं सूचना प्रदान गरी राज्यको उद्देश्य हासिल गर्न महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने प्रशासकीय संयन्त्र नै निजामती सेवा हो। निजामती सेवाले सार्वजनिक सेवाप्रवाह मार्फत सरकार र जनताको पुलको रूपमा कार्य गर्दछ। नेपालको संविधान लागू भएपश्चात् नेपालको मूल संरचना संघ, प्रदेश र स्थानीय गरी तीन तहमा रुपान्तरित भएको छ। नेपालको संविधानको धारा २८५ मा नेपाल सरकारले देशको प्रशासन संचालन गर्न संघीय निजामती सेवा र आवश्यकता अनुसार अन्य संघीय सरकारी सेवाहरूको गठन गर्न सक्ने र त्यस्ता सेवाहरूको गठन, संचालन र सेवाका शर्तहरू संघीय ऐन बमोजिम हुनेछ भन्ने प्रावधान रहेको छ। सोही धाराको उपधारा (३) मा प्रदेश मन्त्रिपरिषद र नगर कार्यपालिकाले आफ्नो प्रशासन संचालन गर्न आवश्यकता अनुसार कानून बमोजिम विभिन्न सरकारी सेवाहरूको गठन र संचालन गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ। यसैगरी संविधानको धारा ३०२ बमोजिम यो संविधान प्रारम्भ हुँदाका बखत सरकारी सेवामा कार्यरत राष्ट्रसेवक कर्मचारीलाई नेपाल सरकारले कानून बमोजिम संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा समायोजन गरी सेवा प्रवाहको व्यवस्था मिलाउने स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ। संविधानको सोही मार्गदर्शन तथा कर्मचारी समायोजन ऐन, २०७५ को अधिनमा रही संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा कर्मचारी समायोजनको लागि मिति २०७५/०९/१२ गते सूचना प्रकाशन गरी मिति २०७५/०९/११ देखि २०७५/१०/०२ सम्म कर्मचारी समायोजनको लागि अनलाइन आवेदन लिएको थियो। यसरी कर्मचारी समायोजन ऐन, २०७५ ले तय गरेका आधार एवं प्राथमिकता तथा कर्मचारीले निवेदनमा माग गरेको तहका आधारमा कर्मचारीहरू संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा समायोजन भएका छन्।

कर्मचारी समायोजनको आधार

कर्मचारी समायोजन ऐन, २०७५ को दफा ८ ले कर्मचारी समायोजनका आधारको स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ। कार्यरत पदको ज्येष्ठता, कार्यरत पद भन्दा तल्लो श्रेणी वा तहको पदको ज्येष्ठता, कर्मचारी हाल कार्यरत रहेको प्रदेश वा स्थानीय तह, हालको स्थायी बसोबासको ठेगाना, नागरिकताको प्रमाणपत्रमा उल्लिखित ठेगाना, उमेरको ज्येष्ठता लगायतका प्राथमिकतामा रहेर प्रदेश एवं स्थानीय तहको पदमा समायोजन गर्ने र संघको पदमा समायोजन गर्दा कर्मचारीले दिएको निवेदनका आधारमा प्राथमिकताक्रम बमोजिम कार्यरत पदको ज्येष्ठता, कार्यरत पद भन्दा तल्लो श्रेणी वा तहको पदमा ज्येष्ठता र उमेरको ज्येष्ठतालाई आधार लिई समायोजन गर्ने कानूनी प्रावधान अनुरूप ज्येष्ठता सूचि समेत प्रकाशन गरी कर्मचारी समायोजन गरिएको छ।

✍ शाखा अधिकृत, संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय

वर्तमान समयमा स्वीकृत दरबन्दीको अवस्था

देश संघीयतामा रुपान्तरण भएसँगै कर्मचारी समायोजन ऐन, २०७५ बमोजिमको संगठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण समितिले नेपालको संविधानमा उल्लेखित एकल तथा साभा अधिकार सूचि, नेपाल सरकार (कार्य विभाजन) नियमावली, २०७४ एवं नेपाल सरकार (मन्त्रिपरिषद) बाट स्वीकृत कार्यविस्तृतीकरणमा आधारित रहेर संघ, प्रदेश एवं स्थानीय तहको दरबन्दी देहाय बमोजिम कायम गरेको छ ।

तह	स्वीकृत दरबन्दी	दरबन्दी प्रतिशत
संघ	४८,६०६	३५.३०%
प्रदेश	२२,२९७	१६.२०%
स्थानीय	६६,७१९	४८.५०%
जम्मा	१,३७,६२२	१००%

माथि उल्लिखित तालिका अनुसार संघमा ४८ हजार टण्ट, प्रदेशमा २२ हजार २९७ र स्थानीय तहमा ६६ हजार ७१९ गरी जम्मा १ लाख ३७ हजार ६२२ दरबन्दी स्वीकृत भएकोमा संघमा ३५.३०%, प्रदेशमा १६.२०% र स्थानीय तहमा ४८.५०% दरबन्दी स्वीकृत भएको छ ।

कर्मचारी समायोजन

यसरी स्वीकृत दरबन्दी अनुसार विश्लेषण गर्दा निजामती सेवामा कार्यरत कर्मचारीहरूमध्ये कर्मचारी समायोजन पश्चात् संघमा ३९ हजार ५३३, प्रदेशमा १३ हजार ७९० र स्थानीय तहका ३९ हजार ७०८, साविकका स्थानीय निकायका ११ हजार ७८१, अन्य समितिरप्रतिष्ठानका ३१७ एवं फाजिलमा रहेका २ हजार ४४३ गरी जम्मा स्थानीय तहमा ४६ हजार २४९ कर्मचारी समायोजन भएका छन् । यसरी विश्लेषण गर्दा हाल कार्यरत कर्मचारीहरूमध्ये संघमा ३९.७०% प्रदेशमा १३.८५% र स्थानीय तहमा ४६.४५% समायोजन भएको देखिन्छ । हाल कार्यरत कर्मचारीहरूको समायोजन पश्चात् संघ, प्रदेश र स्थानीय तह गरी कूल ३८ हजार ५० पद रिक्त रहेको देखिन्छ ।

तह	स्वीकृत दरबन्दी	समायोजन गरिएको संख्या	समायोजन प्रतिशत	तह	स्वीकृत दरबन्दी
संघ	४८,६०६	३९,५३३	३९.७०%	९,०७३	१८.६६%
प्रदेश	२२,२९७	१३,७९०	१३.८५%	८,५०७	३८.१५%
स्थानीय	६६,७१९	४६,२४९	४६.४५%	२०,४७०	३०.६८%
जम्मा	१,३७,६२२	९९,५७२	१००%	३८,०५०	

यसै गरी कर्मचारी समायोजन ऐन, २०७५ को दफा ८ को उपदफा (४) बमोजिम कडा रोग लागेको वा गम्भीर शारीरिक अशक्तता भएको भनि नेपाल सरकारले गठन गरेको मेडिकल बोर्डले प्रमाणित गरेका कर्मचारीलाई कर्मचारी समायोजनको लागि संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रीको अध्यक्षतामा गठित निर्देशन तथा समन्वय समितिको सिफारिसमा सेवा संचालन गर्ने निकायले उपयुक्त ठहर्‍याए बमोजिम समायोजन गर्नुपर्ने व्यवस्था बमोजिम करिब २५० कर्मचारी निजले मागेको ठाउँमा समायोजन भएका छन् ।

कर्मचारी समायोजनको सन्दर्भमा गुनासो

कर्मचारी समायोजन ऐन, २०७५ बमोजिम समायोजन भएका कर्मचारीहरूले समायोजनमा चित्त नबुझि गुनासोको निवेदन दर्ता गराएका थिए । स्वास्थ्य सेवाका १२ हजार घण्टा एवं निजामती सेवाका ६ हजार ९०५

गरी जम्मा १९ हजार २११ कर्मचारीले गुनासोको निवेदन दिएका थिए । धेरै कर्मचारीले दिएको निवेदनमा घरपायक, श्रीमान् श्रीमतीको सम्भव भएसम्म एकै ठाउँमा समायोजन गर्ने, पारिवारिक समस्याका विषय, मिलेसम्म हाल कार्यरत स्थानमै समायोजन हुनुपर्ने, लगायतका गुनासो पेश गरेका थिए । गुनासोको लागि दिएका निवेदनहरू मध्ये स्वास्थ्य सेवाका ३ हजार ७५४ र निजामती सेवाका करिब ६ हजार ७०९ गरी जम्मा १४ हजार ४६३ कर्मचारीको गुनासोको सम्बोधन भएको छ ।

गुनासोको सम्बोधनको तालिका

सेवा	गुनासोको निवेदन	सम्बोधन भएका गुनासोको संख्या	गुनासो सम्बोधनको प्रतिशत
स्वास्थ्य	१२,३०६	८,७५४	७१.१३%
निजामती	६,९०५	५,७०९	८२.६७%
जम्मा	१९,२११	१४,४६३	

कर्मचारी समायोजन पश्चात्का सवालहरू

नेपालको संविधान एवं कर्मचारी समायोजन ऐन, २०७५ बमोजिम एकात्मक र केन्द्रीकृत रूपमा रहेको कर्मचारी प्रशासनलाई संघीय प्रणाली अनुरूप तीन तहमा रुपान्तरण गर्ने क्रममा निजामती सेवामा केही सवालहरू उत्पन्न भएका छन् । कर्मचारी समायोजन पूर्व, संगठन तथा दरबन्दी सर्वेक्षणमा स्थानीय तहलाई संलग्न नगराई दरबन्दी तय गर्नु तथा स्थानीय तहमा समायोजनको विषयमा पर्याप्त छलफल नगरी कर्मचारी समायोजन गर्दा स्थानीय तहबाट कर्मचारीहरूलाई हाजिर नगराई फिर्ता पठाउनुले तीनै तहका सरकारको समन्वयको पाटो कमजोर रहेको स्पष्ट देख्न सकिन्छ । कर्मचारी समायोजन ऐन, दृष्टछ ले सेवा, समूह परिवर्तन गर्ने सम्बन्धमा केही प्रावधान राखे तापनि केही सेवा, समूह तथा उपसमूहहरू परिवर्तन गरी समायोजन गरिनु, कुनै कर्मचारीले आफूले उत्तीर्ण गरेको पदमा समायोजन नभई अर्कै सेवा, समूहमा समायोजन हुनु, विविध सेवाको कर्मचारीलाई प्रशासन, शिक्षा एवं राजस्व समूहमा, टा.ना.सु. लाई राजस्व समूहमा समेत समायोजन गर्दा नेपालको संविधानको धारा २४३ बमोजिम लोकसेवा आयोगको परामर्श समेत लिएको देखिदैन ।

कर्मचारी समायोजन हुनुपूर्व नै संघीय निजामती सेवा ऐन, प्रादेशिक निजामती सेवा ऐन तथा स्थानीय सेवा ऐन जारी गरेरमात्र समायोजनको काम सुरु गर्नुपर्नेमा पहिले समायोजनको कार्य सम्पन्न गरेर ऐन जारी गर्ने गरी कार्य अगाडि बढाईएको छ । जसले गर्दा समायोजनमा केही जटिलताहरू थपिन गएका छन् । कर्मचारीको रोजाईमा सेवा, सुविधा एवं शर्तका विषयले कर्मचारीलाई समस्या सिर्जना हुन पुग्यो । सेवा, शर्तका विषयमा स्पष्ट कानुनी व्यवस्था नहुँदै कर्मचारीहरू द्विविधामा परे । समायोजन भएर गएका कर्मचारी हाल सम्म पनि सेवा, सुविधा र शर्तका विषयमा कानुन नआउँदा वृत्ति विकासका विषयमा चिन्तित हुनु परेको अवस्था विद्यमान छ ।

यसै गरी कर्मचारी समायोजनको प्रक्रिया नटुडुगिदै स्थानीय तहबाट जनशक्ति माग गरी लोक सेवा आयोगबाट विज्ञापन गरिएको छ । तर हालसम्म पनि मन्त्रालयले स्थानीय तहमा कर्मचारीको माग अनुरूप स्थानीय तहमा कर्मचारी समायोजन गरी पठाउँदा दोहोरोपना गर्न सक्ने, सबै स्थानीय तहहरूले रिक्त जनशक्तिको विवरण नपठाएका एवं करारमा कर्मचारी समेत राखेकोले पछि आउने दिनहरूमा थप जटिलता उत्पन्न हुने देखिन्छ । समायोजनको उचित विषयहरू आँकलन नगर्दा धेरै स्थानीय तहमा कार्यरत कर्मचारीको रोजाई संघ परेकोले प्रदेश एवं धेरै स्थानीय तहहरूमा गत आर्थिक वर्षमा पूँजीगत खर्च, सेवाप्रवाह लगायतको कार्यसम्पादनमा समेत असर परेको छ । कर्मचारी अभावको कारणले लोक सेवा आयोगबाट विज्ञापित स्थानीय तहको नतिजा

नआउन्जेल सम्म धेरै स्थानीय तहहरूमा सेवाप्रवाह एवं विकास निर्माणमा सुस्तता छाएको अवस्था विद्यमान छ । प्रदेश तहमा समेत राजपत्रांकित पद एवं अन्य केही पदहरू रिक्त रहेका छन् तर प्रदेश तहमा पदपूर्तिको लागि समन्वय एवं कानुनी अडचनको कारणले पदपूर्तिको कार्य प्रारम्भ भएको अवस्था देखिँदैन । यसै गरी समायोजित भएका कर्मचारीहरूको कार्यसम्पादन मूल्यांकनका सन्दर्भमा समेत समस्याहरू रहेका छन् । कुन ऐनलाई आधार लिएर कार्य सम्पादन मूल्यांकन गर्ने पुनरावलोकनकर्ता एवं पुनरावलोकन समिति को हुने अन्यौलता रहेको छ । कर्मचारी समायोजनको कार्य सम्पन्न भएपश्चात् संविधानको अनुसूचिमा उल्लिखित अधिकारको सूचि, कार्य प्रकृति र कार्यबोझ समेतको आधारमा नेपाल सरकारले संघ अन्तर्गतका निकायहरूको संगठन संरचना र दरबन्दी पुनरावलोकनको कार्य गर्नुपर्ने भनिए तापनि हालसम्म सो कार्य सम्पन्न भएको छैन ।

कर्मचारी समायोजनको प्रक्रिया अगाडि बढाउने सिलसिलामा संघबाट पदपूर्ति गर्ने पदहरूमध्ये केही सेवा समूहको मात्र पदपूर्ति भए तापनि उल्लेख्य संख्या रिक्त भएको प्रशासन सेवा लगायतका अन्य सेवा तथा समूहमा लोक सेवा आयोगबाट लिइने पदपूर्तिको प्रक्रिया गत आर्थिक वर्ष देखिनै अगाडि बढ्न सकेको छैन, जसको कारणले संघमा समायोजन भएका निजामती कर्मचारीको वृत्ति विकासमा समस्या आएको छ । यसै गरी संघमा समायोजन भएका सबै कर्मचारीको पदस्थापन भईनसकेकोले जनशक्ति व्यवस्थापनमा समेत जटिलता उत्पन्न भएको छ । यसै गरी विभिन्न तहमा समायोजन भएर गएका कर्मचारी एवं साविकमा स्थानीय तहमा कार्यरत कर्मचारीहरूबिच कार्यालयको कार्यवातावरण, आपसी सौहार्दता, कार्यालयभित्रको समन्वय एवं अन्तर तहको समन्वयतथा सहकार्यमा समेत केही जटिलताहरू रहेका छन् ।

जटिलता अन्त्यको लागि सुझाव

कर्मचारी समायोजन पश्चात् देखिएका जटिलताहरूलाई सम्बोधन गर्नको लागि मुख्यगरी समायोजन भएको प्रदेश तथा स्थानीय तहसँग छलफल गरी कर्मचारीलाई हाजिर गराउने विषयमा आवश्यक निर्णय लिनुपर्ने देखिन्छ । साविकको निजामती सेवा ऐन अनुसार नियुक्ति भएका कर्मचारीको हकमा सेवा, शर्त एवं वृत्ति विकासमा प्रतिकूल असर नपर्ने गरी कानून बनाउनुपर्ने, कर्मचारीको सेवा, समूह परिवर्तन गर्दा लोक सेवा आयोगको अनिवार्य परामर्श लिएर मात्र सेवा, समूह परिवर्तन गर्नुपर्ने, संविधानमा उल्लेख भएको अधिकार सूचिमा आधारित रहेर संगठन तथा कर्मचारी दरबन्दी तय गर्ने साथै संघ, प्रदेश एवं स्थानीय तहको रिक्त दरबन्दीको यथाशीघ्र पदपूर्ति गर्ने गरी अगाडि बढ्नु अपरिहार्य देखिन्छ । कर्मचारी समायोजनमा गुनासोका सम्बन्धमा दर्ता गरेका निवेदन उपर निश्चित समयसीमा तोकी सोही समयवाधिमा प्राप्त निवेदनको मात्रै कारवाही गरी कर्मचारी समायोजनको बाँकी कार्य तुरुन्त सक्ने गरी संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय अगाडि बढ्नुपर्ने देखिन्छ ।

निष्कर्ष

नेपालको संविधानले सार्वजनिक प्रशासनलाई स्वच्छ, सक्षम, निष्पक्ष, पारदर्शी, भ्रष्टाचारमुक्त, जनउत्तरदायी र सहभागितामूलक बनाउँदै राज्यबाट प्राप्त हुने सेवा सुविधामा जनताको समान र सहज पहुँच सुनिश्चित गरी सुशासनको प्रत्याभूति गर्ने लक्ष्य राखेको छ । यस सन्दर्भमा संघीयताको मर्म अनुरूप निजामती सेवाका राष्ट्रसेवक कर्मचारीहरू संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा समायोजन समेत भईसकेको परिस्थितिमा समायोजन पछिका जटिलताहरूलाई समेत सम्बोधन एवं विश्लेषण गरी संघीय निजामती सेवा ऐन, प्रादेशिक निजामती सेवा ऐन तथा स्थानीय सेवा ऐन जारी गरी कर्मचारीहरूको सेवा र शर्तका सम्बन्धमा रहेका द्विविधाहरूलाई हटाई समग्र निजामती प्रशासनलाई योग्यतामा आधारित, निष्पक्ष, प्रतिस्पर्धी, नतिजामुखि, सार्वजनिक सेवाप्रति समर्पित, राजनीतिप्रति तटस्थ, जनमुखी, सेवामुखी एवं परिणाममुखी बनाई राष्ट्रलाई समृद्धि हासिल गर्नेतर्फ अगाडि बढाउनु जरुरी देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- नेपालको संविधान, २०७२, कानून किताब व्यवस्था समिति ।
- कर्मचारी समायोजन ऐन, २०७५, कानून किताब व्यवस्था समिति ।
- संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयबाट समायोजनका सन्दर्भमा जारी गरेका सूचना, प्रेस विज्ञप्तिहरु ।
- आचार्य मधुरमण, संघीयता कार्यान्वयनका सम्बन्धमा प्रशासनिक पुनसंरचना, कर्मचारी समायोजन र जनशक्ति व्यवस्थापन विषयक कार्यपत्र ।

स्थानीय सरकारको खर्च व्यवस्थापन व्यावसायिक सरकारको अवधारणा र भूमि क्षेत्रमा यसको प्रयोग

✍ द्धारिकानाथ धिताल

सारांश

सरकारको काम जनताको निःशुल्क सेवा गर्ने हो, व्यवसाय गरेर नाफा कमाउने हैन । सरकारले राज्य संचालनका लागि विभिन्न क्षेत्रबाट राजस्व, कर उठाउने र सो रकम जनहितमा खर्च गर्ने गर्दछ । विश्वका प्राय देशमा यहि अवधारणा रहि आएको छ । आजको युगमा विज्ञान र प्रविधिको विकास सँगसँगै जनताका ईच्छा र आकांक्षा दिन प्रतिदिन बढिरहेका छन् । नेपालमा पनि पछिल्ला वर्षहरूमा शिक्षा क्षेत्रमा भएको विस्तार र साक्षारता प्रतिशत बढनु, स्वतन्त्र प्रेसको व्यवस्थाले जनता सू-सूचित हुँदै जानु, जनतालाई चेतनशिल बनाउन चालिएका सरकारी कदमहरू, राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाहरूको सकृयता, दूरसंचार र सूचना प्रविधिको विकासको कारण जनताको चेतनाको स्तर धेरै माथी उठिसकेको छ । जसले गर्दा जनताका आवश्यकताहरू पुरा गर्न विकास निर्माणका कामहरू तिव्र रूपमा अगाडि बढाउन सरकारलाई चुनौती थपिएको छ । सँगसँगै विपन्न वर्ग, महिला, बालबालीका, अपांग, अशक्त, निमुखा, पिछडिएका क्षेत्रका जनता, सिमान्तकृत लगायतका जनताहरूलाई विकासको मुल प्रवाहमा ल्याउन ती क्षेत्रमा पर्याप्त लगानी गर्नु परिरहेको छ । सरकारले अन्य थप आमदानीका स्रोत नखोज्ने, पुरै सेवाभावले मात्र काम गरिरहने हो भने अबको केही वर्षमा नेपालको अर्थतन्त्रमा गम्भिर परिस्थिती नआउला भन्न सकिन्न । वि.सं. २०७२ को संविधानले नेपाललाई संघीय गणतन्त्रात्मक राज्यको रूपमा स्वीकार गरिसकेको र संघीय व्यवस्था कार्यान्वयनको चरणमा तिनै वटा तहको चुनाव सम्पन्न भै स्थानीय सरकार समेत गठन भैसकेको अवस्थामा जनताले राज्यबाट पाउने सेवा सुविधा सरल र सहज तरिकाले स्थानीय तहबाटै पाउने आशा गर्नु अस्वभाविक हैन जुन कार्य केन्द्रकृत शासन व्यवस्था भन्दा केही खर्चिलो हुन जान्छ नै । त्यसमा पनि ७५३ वटा स्थानीय तहहरू मध्ये अधिकांश तहहरू आर्थिक हिसाबले अत्यन्तै नाजुक अवस्थामा छन् । विकसित राष्ट्रहरूले समेत सेवा प्रवाह गर्दा जनतालाई मर्का नपर्ने गरी स-सानो रकम दस्तुरको रूपमा संकलन गर्ने प्रचलन छ । तसर्थ सेवाभावका साथसाथै राज्यले आय आर्जनको दायरालाई बढाउन (व्यावसायिक प्रतिष्ठानले भैँ पुरै नाफामुखी नभै) थोरै व्यावसायिकता अपनाउने हो भने राज्य संचालनमा सहज हुने कुरा विश्वजगतले पुष्टि गरिसकेको छ । संघीयता कार्यान्वयनको सिलसिलामा सरकारले खर्च व्यवस्थापनको लागि चाल्न सक्ने कदमहरूको परिप्रेक्ष्यमा भूमि क्षेत्रमा सेवाको भावनाका साथसाथै अपनाउन सकिने व्यावसायिकताका सम्बन्धमा यस लेखमा चर्चा गरिन्छ ।

ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

इतिहासलाई नियाल्ने हो भने सरकारको काम नाफामुखी नभै सेवामुखी हुने गरेको छ । तर सन् १९३० को आर्थिक मन्दी, दोस्रो विश्वयुद्धले तहसनहस अर्थतन्त्रका कारण सरकार सेवामुखी भएर मात्रसंचालन गर्न गाह्रो हुन्छ भन्ने कुरा प्रमाणित गरिदियो । त्यस अघिनै प्रथम विश्वयुद्धले नै विश्वका धेरै सरकारहरू कमजोर भैसकेका थिए । दोस्रो विश्व युद्धको खर्चले कतिपय देशहरूको अवस्था भन नाजुक भयो । अझ बेलाबखत आउने बाढी पहिरो, समुन्द्री आँधी, खडेरी, भूकम्प जस्ता विपत्तीहरूसंग जुध्न परम्परागत तरिकाले उठाउने राजस्वले मात्र नसकिने परिस्थिती आयो । त्यसैले सरकारले जनतालाई मर्का नपर्ने गरी थोरै नाफामुखी दृष्टिकोण राख्नु पर्छ भन्ने धारणा दोस्रो विश्वयुद्ध पछि बेलायत, अष्ट्रेलिया, क्यानाडा, अमेरिका, चीन लगायतका देशले राखे । सरकारले दिने सेवामा जनतालाई मर्का नपर्ने गरी थोरै व्यावसायिकपन अपनाउँदा सरकारसंग खर्च गर्न ठूलो धनराशी जम्मा हुन्छ भन्ने प्रमाण बेलायत, अष्ट्रेलिया, क्यानाडा, अमेरिका, चीन आदि राष्ट्र नै हुन् ।

✍ नापी अधिकृत, नापी विभाग, मिनभवन ।

नेपालमा व्यावसायिक सरकारको अवधारणाको आवश्यकता :- आफुलाई चाहिने खर्च आफै जुटाउन नसक्दा सरकार कमजोर हुनजान्छ । दातृ निकाय र संस्थाहरूको मात्र भर पर्दा देश विकास हुँदैन भन्ने कुरा विगतको इतिहास हेर्दा छर्लङ्ग हुन्छ । वि.सं.२०७२ सालको संविधानले नेपालमा संघीयता स्वीकार गरी संघ, प्रदेश र स्थानीय निकायको निर्वाचन समेत सम्पन्न भैसकेको छ । संघीय व्यवस्था केही खर्चिलो व्यवस्था भएकोले अबका दिनमा खर्च कसरी जुटाउने भन्ने चिन्तन गर्नुपर्ने बेला आईसकेको छ । वस्तु तथा सेवा प्रवाहमा जनतालाई मर्का नपर्ने गरी उचित शुल्क निर्धारण गरी व्यावसायिक रुपमा सरकार अगाडि बढ्न हिला भैसकेको छ । व्यावसायिक सरकारको अवधारणा राजस्वको वृद्धिको साथसाथै सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा सुव्यवस्था कायम गर्नु पनि हो । जस्तो कि सरकारले जनतालाई उपलब्ध गराउने कुनै फारामहरु सितै पाईने अवस्थामा छ भने हामीलाई एक वा दुईवटा फारामले पुग्ने ठाँउमा एउटा सिंगै प्याड बोकेर हिंड्न पनि पछि पर्दैनौं र बढी भएका फाराम फोहर फ्याल्ने भाँडामा मिल्काउन बेर लाउँदैनौं । त्यही ठाँउमा प्रति फारामको रु. ५/- मात्र लिने हो भने पनि हामीलाई आवश्यक जति मात्र फाराम लैजान्छौं र फाराम भर्दा पनि बिग्रन्छ कि भनि सचेत हुन्छौं । यसले के देखाउँछ भने हरेक काममा सरकारले निःशुल्क सेवा दिँदैंमा त्यो प्रभावकारी भैहाल्छ भन्ने होईन । बरु स-सानो शुल्क लिँदा आवश्यक अनुसारको मात्र उपभोग गर्ने बानीको विकास हुन्छ । सेवा प्रवाह गर्दा हरेक कार्यमा स-सानो शुल्क लगाउँदा कति प्रभावकारी हुन्छ भन्ने कुरा बैङ्किग क्षेत्रलाई हेरे पुग्छ । ABBS सेवा, मोबाईल बैङ्किग सेवा, SMS Banking, खाता बन्द गर्दा, ATM सेवा लिँदा त्यहाँ हरेक काममा केही शुल्क तिर्नु पर्छ । ATM Card हराएर अर्को लिनुपर्दा वा नविकरण गर्दा बैङ्कले सेवा शुल्क लिन्छ तर नागरिकताको प्रमाण पत्र हराएर प्रतिलिपी लिन जिल्ला प्रशासन कार्यालय जाँदा शुल्क तिर्नु पर्दैन । मालपोत कार्यालयमा जग्गाधनी प्रमाण पूर्जाको प्रतिलिपी लिनजाँदा लालपूर्जा वापतको रु. २५/- मात्र तिरे पुग्छ । सुरुमा नागरिकताको प्रमाणपत्र वा जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा लगायतका कागजात उपलब्ध गराउँदा निःशुल्क उपलब्ध गराउने र यस्ता कागजातको प्रतिलिपी लिनुपर्दा भने रु. १०००/- जरिवाना दस्तुर लाग्ने व्यवस्था हुने हो भने हामीमा एकातिर यस्ता महत्वपूर्ण कागजातको जतन गर्ने बानीको विकास हुन्छ र अर्कातिर राजस्व संकलनमा पनि टेवा पुग्न जान्छ । अबका दिनमा निम्न कारणहरूले गर्दा नेपालले पनि व्यावसायिक सरकारको अवधारणा कार्यान्वयन गर्नु जरुरी छ ।

- ◆ अबको जनताको माग सम्बोधन गर्न पुरानै पाराको भाषण, आश्वासन र टालटुले विकासले सम्भव छैन । काम गरेर देखाउनु पर्ने बेला आएको छ ।
- ◆ केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागद्वारा गरिएको नेपाल जिवनस्तर सर्भेक्षणमा अभै २३% जनता गरिवीको रेखा मुनी छन् । यो सरकारी आँकडा हो । व्यवहारमा यो तथ्याङ्क अभै बढी हुनसक्छ । यसका अलावा सरकारले आगामी दिनमा महिला, बालबालीका, अपाङ्ग, असक्त, सिमान्तकृत, आदीवासी, जनजाती, मधेसी, मुस्लिम, पिछडिएको क्षेत्र, वर्ग आदी सबैको मुद्दालाई सम्बोधन गर्नुछ । नेपालले सन् २०२२ सम्ममा अल्पविकसित बाट विकासशिल राष्ट्रको सूचीमा र सन् २०३० सम्ममा मध्यम स्तरको आय भएको मुलुकमा आफुलाई उभ्याउने प्रयत्न गरिरहेको छ । तर यसका लागि गर्नुपर्ने काम धेरै छन् र ठूलो मात्रामा पूँजिको पनि आवश्यकता पर्दछ ।
- ◆ वैदेशिक संघ संस्था/दातृ निकायहरूले अफेरो अवस्थामा सहयोग गर्दा पनि सर्तहरू तेर्स्याउने र उनिहरूको निगाहमा चल्न बाध्य पर्ने अवस्था छ । देशमा आईपर्ने विपत्तीमा उनिहरूको सहयोग भरपर्दो नहुने रहेछ भन्नेकुरा २०७२ साल वैशाख १२ र २९ गतेको विनासकारी भूकम्पबाट पिडित नेपालका जनतालाई संयुक्त राष्ट्र संघ अन्तर्गतको एक प्रतिष्ठित निकायले कुहिएको र म्याद गुज्रिएको खाद्यपदार्थ वितरण गर्नु र यस बारेमा नेपाल सरकारले जिज्ञासा मात्र राख्दा पनि अन्य अनुदान समेत रोक्का गरिदिने चेतावनी दिएको उदाहरण ताजै छ । आफ्नै खुट्टामा उभिन नसक्नुको पिडा यसरी पटक पटक नेपालले भोग्दै आएको छ ।

- ◆ वैदेशिक संघसंस्था/दातृ निकायहरूले सहयोग गर्ने नाममा आन्तरिक मामिलामा हस्तक्षेप गर्ने, सरकारी गोप्य सूचनाहरू तर्फ छड्के नजर लगाउने, गरिब र निमुखा जनतालाई विभिन्न प्रलोभनमा पारेर धर्म परिवर्तन सम्म गराउने हर्कत गरेको समेत देखिन आएको छ ।
- ◆ नेपाल संघीय प्रणालीमा गैसकेको छ, जसबाट प्रशासनिक लगायत खर्च अझ बढेर जाने हुँदा त्यस्ता खर्च धान्न पनि सरकारले थप आम्दानीका स्रोतहरूको पहिचान गर्नुपर्ने हुन्छ, जसको एउटा विकल्प व्यावसायिक सरकारको अवधारणा कार्यान्वयनमा ल्याउनु पनि हुनसक्छ ।

भूमिको क्षेत्रबाट हाल सरकारले घर जग्गाको रजिस्ट्रेशन वापतको दस्तुर, घर/जग्गा वहाल कर, जग्गा रेखांकन वापतको दस्तुर, नक्शा ट्रेस उतार/नक्शा प्रिन्ट उतार/फिल्ड बुक उतार (नाम मात्रको राजस्व लिने गरिएको), जग्गाको मालपोत (नाम मात्रको राजस्व लिने गरिएको), एकीकृत सम्पत्ति कर लगायतबाट आम्दानी गरिरहेको छ ।

सरकारको व्यावसायिकतामा भूमि क्षेत्रका कदम

वि.सं. २००८ सालमा नेपालको पहिलो बजेट प्रस्तुत हुँदा राजस्वको आधा भन्दा बढी हिस्सा भूमिस्रोतबाट जुटाईएको थियो । हालैका बजेटमा भूमिक्षेत्रको राजस्वको योगदान ज्यादै न्यून छ । संघीय व्यवस्था केही खर्चिलो भएकोले भूमि क्षेत्रबाट आम्दानी बढाउनु पर्ने अवस्था छ । तसर्थ सरकारले अबका दिनमा सेवा भावका साथसाथै व्यावसायिक सरकारको रूपमा भूमि क्षेत्रमा निम्न कदमहरू चाल्न जरुरी छ ।

- ▲ **व्यावसायिक रूपमा सम्पत्तिको प्रयोग गरेर** : सरकारको नाममा रहेका व्यावसायिक प्रयोजनमा ल्याउन सकिने सम्पत्तिलाई सरकारले सही सदुपयोग गर्न सक्नु पर्छ । तर त्यस्तो भै रहेको छैन, जस्तै : काठमाडौंको सुन्धारा जस्तो व्यावसायिक क्षेत्रमा कर्मचारी संचयकोषले भव्य भवन बनाएर महिनाकै करोडौं आम्दानी गर्दा संगैको गोश्वारा हुलाक कार्यालयको हालत विजोग छ । त्यहाँ पनि त त्यस्तै भवन बनाएर आम्दानी गर्न सकिन्छ । कर्मचारी संचयकोषको जस्तै भवन बनाएर गोश्वारा हुलाक कार्यालयलाई पनि कुनै एक तल्लामा राख्न सकिन्छ । यस्तै गरी सरकारी जग्गाको सडकतर्फ जोडिएको क्षेत्रमा सटरहरू निर्माण गरि भाडामा लगाउन सकिन्छ । जस्तो कि मिनभवन स्थित निजामती अस्पतालको नेपाल कमर्श क्याम्पस तर्फको भागमा सटर बनाउने हो भने पचासौं सटरहरू बन्नेछन् र त्यसले निजामती अस्पतालको सौन्दर्यतामा कुनै कमी पनि हुने छैन जसको आम्दानीले अस्पतालको संचालन खर्च सजिलै निकाल्न सकिन्छ र सरकारले निजामती अस्पताललाई दिदै आएको संचालन खर्चले दूर्गम जिल्लामा थप पचासौं स्वास्थ्य केन्द्रहरू संचालन हुनेछन् । यस्ता व्यावसायिक रूपमा प्रयोग गर्न सकिने सरकारी सम्पत्तीहरू देशैभरी छन्, तिनको उचित प्रयोग गर्न सक्नु पर्दछ ।
- ▲ **सरकारी जग्गाहरू लिजमा दिने** : सरकारी जग्गाहरू लिजमा दिएर पनि सरकारको आम्दानी बढाउन सकिन्छ । नेपाल सरकारले “सरकारी जग्गा दर्ता तथा लिजमा उपलब्ध गराउने सम्बन्धी कार्यनीति २०७१” कार्यान्वयनमा ल्याएको छ जुन सहानिय कार्य हो तर यसमा तोकिएको लिजको रकम ज्यादै न्यून छ । रजिष्ट्रेशन दस्तुरको के कति प्रतिशत वार्षिक लिज रकम तोकने भन्ने जिम्मा सम्बन्धित जिल्लाको सिफारिस समितिलाई नै दिँदा राम्रो हुन्थ्यो । उक्त जग्गाको मूल्य र महत्व सम्बन्धित जिल्लाका अधिकारीहरूलाई जति अरुलाई नहुन सक्छ ।
- ▲ **जग्गा विकास कार्यक्रम लागू गर्ने** : शहरीकरणलाई मानव विकासको एक प्रमुख सूचकांक मानिन्छ । अव्यवस्थित शहरीकरण हुन नदिन सरकार आफैले देशका विभिन्न स्थानहरूमा जग्गा विकास कार्यक्रम लागू गर्न सक्छ । यसबाट व्यवस्थित शहरीकरण गर्नमा टेवा पुग्नुको साथै सरकारले कर लगाउने क्षेत्रहरू निर्धारण गर्न सजिलो पर्छ । यसैगरी कृषियोग्य जग्गाको चक्काबन्दी गरी उत्पादकत्व बढाउने र उर्वर कृषि योग्य जग्गा बाँझै राख्ने लाई जरिवाना गर्ने व्यवस्था गर्न सकिन्छ ।

- ▲ **उचित घर/जग्गा बहाल कर निर्धारण गर्ने** : घर/जग्गा बहाल कर असूली गर्दा वर्तमान अवस्थामा सरकारले १२% असूली गर्ने व्यवस्था छ त्यो त्यत्ती उपयुक्त छैन । किनभने घर बनाउँदा लिईएको ऋणमा एकातिर चर्को ब्याज तिर्नु छ अर्को तर्फ १२% घरभाडा कर पनि तिर्नुपर्दा जनता मारमा पर्छन् । त्यसैले सबै घर/जग्गाधनिहरूलाई सरकारले करको दायरामा ल्याउन सकेको छैन र करको दायरामा आएका जनताले पनि वास्तविक घर बहाल सरकारलाई बताउन चाहदैन । तसर्थ सरकारले सबै नगर क्षेत्रमा घर/जग्गा बहालको रकममा २ देखी ३ प्रतिशत मात्र कर लगाउने, तिर्न अटेर गर्नेलाई कडा कारबाही गर्ने हो भने सबैजना करको दायरामा आउने छन् र हाल सरकारले उठाउँदै आएको घर/जग्गा बहाल कर भन्दा कयौं गुना बढी राजस्व उठने हुन्छ ।
- ▲ **फास्ट ट्रायाकको अवधारणा ल्याएर** : काम छिटो चाहिने र बढी राजस्व तिर्न तत्पर हुने सेवाग्राहीलाई अन्य सेवाग्राहीलाई भन्दा बढी राजस्व लिई फास्ट ट्रायकबाट किताकाट, अंशबण्डा, नामसारी, फिल्ड रेखांकन आदी काम गरिदिन सकिन्छ । जस्तो कि परराष्ट्र मन्त्रालयले सोही दिन राहदानी प्राप्त गर्नको लागि रु. १५,०००/- सात दिन भित्र राहदानी प्राप्त गर्न रु.१०,०००/- र एक महिना भित्र राहदानी प्राप्त गर्नकोलागि रु. ५,०००/- राजस्व निर्धारण गरेको छ ।
- ▲ वनजङ्गल क्षेत्रका पुराना रुखहरू भिक्री बिक्री गरेर सरकारले आम्दानी बढाउन सक्छ र त्यस्ता स्थानमा थप नयाँ विरुवा रोपी वन क्षेत्रलाई यथावत राख्न सकिन्छ । साथै हैसियत विग्रेको वनक्षेत्र र प्रयोगमा नआई त्यत्तिकै रहेको सरकारी सार्वजनिक जग्गामा सुधार गरी बगैँचा, उद्यानहरू, पार्क, मनोरञ्जन स्थल, खेलकुद स्थल, पर्यटकिय क्षेत्र आदी निर्माण गरी सरकारले आम्दानी गर्न सक्छ ।
- ▲ धेरै क्षेत्रफल भएको सरकारी जग्गामा फलफूल खेती, जडिबुटी खेती गर्न सकिन्छ । यसै गरी हावापानी, स्थान र अवस्था हेरी रेशम खेती, माछा पालन, चिया खेती आदी कार्य गरी आय आर्जन बढाउन सकिन्छ । एकाध जिल्लामा हाल सरकारले संचालन गरेका यस्ता योजना घाटामा गएको देखिन्छन्, यिनलाई निजी क्षेत्रलाई भाडामा दिन सकिन्छ ।
- ▲ बढी चल्तीका व्यापारिक, व्यावसायिक ठाँउका सरकारी जग्गामा होर्डिङ बोर्ड राख्न दिएर भाडा उठाउन सकिन्छ । त्यस्तै सार्वजनिक पार्किङ शुल्क लगाउन सकिन्छ ।
- ▲ जग्गाको रजिस्ट्रेशन प्रयोजनको मूल्य भन्दा चलनचलितको मूल्य धेरै माथी छ । चलनचलितको मूल्यमै किनबेच गर्न दिने र रजिस्ट्रेशन शुल्क २% को हाराहारीमा निर्धारण गर्ने हो भने अहिलेको भन्दा बढी राजस्व उठने देखिन्छ ।
- ▲ जग्गा हक हस्तान्तरण गर्दा रजिस्ट्रेशन दस्तुर लगाए जस्तै जग्गा किताकाट गर्दा समेत सरकारले दस्तुर लगाउन सक्छ । यसको लागि स्थान अनुसार शुल्क निर्धारण गर्न सकिन्छ । जस्तै:- महानगरपालिका क्षेत्रको लागि किताकाट गर्दा प्रति किता रु. ३००/- उप-महानगरपालिका क्षेत्रको लागि किताकाट गर्दा प्रति किता रु. २००/- नगरपालिका क्षेत्रको लागि किताकाट गर्दा प्रति किता रु. १००/- गाँउ पालिका क्षेत्रको लागि किताकाट गर्दा प्रति किता रु. ५०/-
- ▲ **फिल्ड रेखांकन दस्तुरको पुनर्मूल्यांकन** : हालको फिल्ड रेखांकन दस्तुर दूरीको आधारमा निर्धारण गरिएको छ, जुन पटकै व्यवहारिक छैन । सदरमुकाममा रु. १ करोड मूल्य पर्ने जग्गा रेखांकन गर्दा रु. १ हजार भन्दा कम राजस्व तिरे पुग्छ जबकी दूर्गम क्षेत्रको प्रति रोपनी रु.१०,०००/- नपर्ने पाखो जग्गाको रेखांकन दस्तुर रु. २५,०००/- सम्म तिर्नु पर्छ । तसर्थ सदरमुकाम र शहरी क्षेत्र जहाँ जग्गाको मूल्य र महत्व बढी छ त्यस्ता जग्गाको रेखांकन दस्तुर बढी निर्धारण गरिनु पर्छ । यसको लागि मालपोत कार्यालयले जग्गाको रजिस्ट्रेशन प्रयोजनको लागि निर्धारण गरिएको मुल्यांकनलाई आधार लिन सकिन्छ ।

- ▲ **(BOOT system (Build, Operate, Ownership and Transfer) अपनाएर** : सरकारले आफुले लगानी नगरिकनै निजी क्षेत्रलाई सरकारी जग्गामा ठूला ठूला परियोजनाहरु संचालन गर्न दिई निश्चित समयको प्रयोग पछि ति परियोजना आफुले फिर्ता लिनसक्छ । निजी क्षेत्रले ति परियोजना उपयोग गरिरहँदा उल्टै सरकारलाई कर समेत तिर्नु पर्ने हुन्छ । जस्तै: त्रिभुवन विश्वविद्यालयको त्रिपुरेश्वरस्थित जग्गामा युनाईटेड वर्ल्ड ट्रेड सेन्टरले आफ्नो लगानीमा विशाल भवन बनाएर व्यापार गरिरहेको छ । त्रि.वि.वि. को लगानी नै नरहेको सो परियोजनाबाट युनाईटेड वर्ल्ड ट्रेड सेन्टरले वार्षिक रुपमा त्रि.वि.वि.लाई भाडा, नेपाल सरकारलाई कर बुझाउँदै आएको छ भने करार सम्झौताको म्याद सकिएपछि उक्त भवन सहित जग्गा त्रि.वि.वि. लाई फिर्ता गर्नेछ । विमानस्थल, सडक, सुरुडमार्ग, जलविद्युत आयोजना आदि निर्माण गर्दा सरकारले BOOT system अपनाउन सक्छ ।
- ▲ मनासिव कारण बाहेक कृषियोग्य जग्गा लगातार ३ वर्ष बाँझो राखेमा जरिवाना गर्ने, एक भन्दा बढी व्यावसायिक घर घडेरी हुने व्यक्तिलाई प्रगतीशिल कर लगाउन सकिन्छ ।

व्यावसायिक सरकारको अवधारणाको सकारात्मक पक्षहरु

- ◆ राजस्व संकलन कार्य कुनै एक निकायको मात्र होईन सबै निकायको हो भन्ने भावनाको विकास हुन जान्छ ।
- ◆ सरकार माथीको आर्थिक व्ययभार बिस्तारै कम गर्दै जान सकिन्छ ।
- ◆ दातृ निकायहरुको आसमा बस्नु पर्दैन ।
- ◆ आत्मनिर्भर र स्वाभिमानी बन्न प्रेरित गर्छ ।
- ◆ देश विकासमा निजी क्षेत्रसंग सहकार्य गर्न सकिन्छ ।
- ◆ आय आर्जनको नयाँ स्रोतहरुको खोजी गर्न र उत्पादनशिलतातर्फ लाग्न प्रेरणा जाग्दछ ।
- ◆ राष्ट्रको ढुकुटी बलियो बन्न गै समग्र देशको उन्नती भएर राष्ट्रिय एकता बलियो हुनजान्छ ।
- ◆ सेवामा थोरैमात्रामा शुल्क लगाउँदा पनि अनावश्यक उपभोग गर्ने बानीमा कमी आउँछ ।

व्यावसायिक सरकारको अवधारणाको नकारात्मक पक्षहरु

- ◆ सरकारको काम जनतालाई सेवा दिने हो नाफा कमाउने हैन । २१ औं शताब्दीको आजको युगमा good governance, e-governance का कुराहरु आईरहँदा सरकार कसरी व्यावसायिक बन्न मिल्छ ? भन्नेहरुले आलोचना गर्ने मौका पाउँदछन् ।
- ◆ कसैलाई बढी राजस्व लिई फास्ट ट्रयाकबाट काम गरिदिँदा सरकारले नागरिक बिच विभेद गरेको, सरकार धनिहरुको लागि मात्र रहेछ भन्ने सन्देश जानसक्छ ।
- ◆ सबै कुरामा सरकार व्यवसायिक बन्दै जाँदा कहिलेकाँही गरिब तथा निमुखा जनता मर्कामा समेत पर्न सक्छन् ।

चुनौतीहरु

- ◆ राजनैतिक ईच्छाशक्तिको कमी रहेको छ ।
- ◆ चुनावी नारा, घोषण पत्र र प्रतिवद्धता अनुरूप कार्य हुन नसक्नु ।
- ◆ परम्परागत कर्मचारीतन्त्र ।
- ◆ कर्मचारीतन्त्र र राजनीतितन्त्रको बिच कार्यक्षेत्र एवं सीमाको अस्पष्टता ।
- ◆ परम्परागत रुपमा चलि आएका कर प्रणालीलाई एक्कासी परिवर्तन गर्न खोज्दा जनमानसमा नकारात्मक प्रभाव पर्न सक्ने ।
- ◆ नागरिक समाज र सञ्चार क्षेत्रको निष्क्रिय भूमिका ।
- ◆ जनतामा चेतनाको कमी ।

अवसरहरू

- ◆ भूमि क्षेत्रको एकीकृत विकास गरी जमिनको उत्पादन एवं उत्पादकत्व बढाउँदै खाद्यान्न उत्पादनमा आत्मनिर्भर बन्न सकिने ।
- ◆ स्थानीय तहमा बढ्दो खर्च धान्न सहज हुन जाने ।
- ◆ राजनीति, कर्मचारीतन्त्र र जनता बिच आपसी सम्बन्ध सुदृढ गरी “हामी र हाम्रो” भन्ने भावना जागृत गराउँदै देश विकासमा एकजुट हुने अवसर प्राप्त हुनजान्छ ।

निष्कर्ष

नेपालको संविधानले संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबिचको कार्य एक आपसको सहकारिता, सह-अस्तित्व र समन्वयका आधारमा मात्र हुने परिकल्पना गरेको छ । यस आधारमा भूमिको दीगो व्यवस्थापन र भूमि क्षेत्रबाट आम्दानीको भरपर्दो स्रोत जुटाउन तिनवटै तहको समन्वयकारी भूमिका आवश्यक छ । संविधानले स्थानीय तहलाई अधिकार सम्पन्न बनाईसकेकोले आवश्यक कानूनको निर्माण गरी भूमि क्षेत्रबाट आम्दानीको भरपर्दो स्रोत जुटाउँदै ७५३ वटै स्थानीय तहहरू आत्मनिर्भर बन्नेतर्फ अगाडिबढ्न अब ढिला गर्नु हुँदैन ।

सन्दर्भ सामग्री

- David Osborne and Ted Gaebler, Reinventing government १९९२ ।
- पौडेल, प्रेम प्रसाद, व्यावसायिक सरकारको अवधारणा र नेपालमा यसको प्रयोग ।
- सरकारी जग्गा दर्ता तथा लिजमा उपलब्ध गराउने सम्बन्धी कार्यनीति २०७१, भूमि सुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय ।
- दोस्रो पुस्ता सुधार मार्गचित्र २०७१, भूमि सुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय ।
- राष्ट्रिय भू-उपयोग नीति २०७२, भूमि सुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय ।
- धिताल द्वारिकानाथ, व्यावसायिक सरकारको अवधारणा र भूमि क्षेत्रमा यसको प्रयोग, भूमि सन्देश वर्ष ७ अंक ७

निजामती सेवामा समावेशीताको अवस्था र यसका विविध आयामहरू

✍ केदार सत्याल

सारांश

सरकारले तय गरेका सार्वजनिक नीति तथा कार्यक्रमहरू जनतासमक्ष पुर्याउने स्थायी सरकार र संयन्त्रको रूपमा रहेको निजामती सेवामा आधुनिक समाजमा लोकतान्त्रिक पद्धतीको विकाससँगै समावेशीताका सवालहरू उठान हुँदै आएको र त्यसलाई कानुनी व्यवस्था मार्फत कार्यान्वयन गरिँदै आएको पाइन्छ । नेपालमा दोस्रो जनआन्दोलनको उपलब्धीलाई संस्थागत गर्ने क्रममा समावेशीता अन्तर्गत आरक्षण तथा सकारात्मक विभेदको नीति अख्तियार गरिएको पाइन्छ । छुट, सहूलियत, सशक्तिकरण आदिका माध्यमबाट सेवामा क्षेत्रगत प्रतिस्पर्धा बढाएको पाइन्छ । समावेशी व्यवस्था लागू भएपछिका आर्थिक वर्षमा अत्यधिक प्रतिस्पर्धा हुँदाहुँदै पनि ०७०/०७१ मा मात्र कुल ५२१९ पद माग हुँदा ४३२५ मात्र सिफारिस हुनुले पनि यस भित्रका कमीकमजोरीहरूलाई केलाउन घचघच्याएको महसुस हुन्छ । नीतिले गरेको सामाजिक आर्थिक अवस्थालाई तथ्यगत आधारबाट स्थापित गर्न पुनरावलोकनका आवाजहरूको वस्तुगत तथ्यका आधारमा सम्बोधन नै कार्यान्वयनमा रहेका कमीकमजोरीहरू सुधारने कोषेढुङ्गा हुन सक्छन् । तथ्यगत आधारमा समावेशीता र आरक्षणका आयामहरूका सम्बन्धमा चर्चा गर्ने उद्देश्यकासाथ प्रकाशित प्रतिवेदन तथा लेखहरू जस्ता माध्यमिक स्रोतहरूमा आधारित सिमामा रहेर लेखको स्वरूप प्रदान गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

परिचय

सार्वजनिक सेवाको मार्गदर्शक सेवाको रूपमा लिइने निजामती सेवाको इतिहास लामो रहेको पाइन्छ । शाब्दिक उत्पत्तिका हिसाबले हेर्ने हो भने उर्दु भाषाको 'nizam' शब्दबाट आएको मानिने यसको अर्थ 'साम्राज्यको शासक' 'ruler of the realm' भन्ने हुन्छ । सेवागत उत्पत्तिका हिसाबले हेर्ने हो भने प्रारम्भिक समयमा राजाको घरको एक भागको रूपमा निजामती सेवाका सेवकहरूलाई लिने धारणा रहेको समेत पाइन्छ । व्यापक दृष्टिकोणबाट हेर्दा प्राचिन भारतमा समेत फरक फरक पद्धती रहेको पाइन्छ । यही दृष्टिकोण अनुसार दुई खेमामा विभाजित भारतको स्वतन्त्रताका समयमा सातौँ निजामबाट शासित हैदराबाद राज्यमा ब्रिटिश भारतीय भन्दा राजकुमारीय पद्धतीको प्रभाव रहेको पाइन्छ । यसबाट पनि एकातिर निजाम र निजामती शब्दको उत्पत्ति भएको मान्न सकिन्छ भने अर्कातर्फ शासन पद्धतीको रूपमा पनि लिइएको पाइन्छ । राजनीतिक पद्धतीका आधारमा फरक प्रकृति र प्रवृत्ति समेत रहेको निजामती सेवा राज्यको एक स्थायी संयन्त्र रहेको कुरालाई नकार्न सकिन्न ।

पेण्ड्लेटन ऐनबाट (USA को Pendleton Civil Service Act 1883) आधारस्तम्भ खडा भएको मानिने निजामती सेवा नेपालमा भने सन् १९५० को दशकबाट (विशेषगरि वि.सं.२००९ देखि २०१३ सम्ममा) संस्थागत तथा नीतिगतरूपमा विकास भएको पाइन्छ । निजामती सेवाको करिब ७० वर्षे इतिहासमा विभिन्न कानुनी र संस्थागत रूपमा नै सुधार र सुदृढ बनाउने पहलहरू भइरहेका पाइन्छन् । वि.सं. २०१३ मा आएको पहिलो निजामती कानूनलाई २०४९ सालको निजामती सेवा ऐनले बढी प्रजातान्त्रिक र सुदृढ बनाउन योगदान गरेको पाइन्छ । यती हुँदा पनि समावेशीता अभै पछाडि रहेकोले २०६४ सालको संशोधनले थप समावेशीतामा पहलकदमी राखेको पाइन्छ । सुशासन, लैङ्गिक समता, समानता र मूलप्रवाहिकरण, समावेशीता, सेवाग्राहीको हकहितको संरक्षण, नयाँ सार्वजनिक व्यवस्थापन र सक्षम सरकार, सुदृढ प्रशासन आदि निजामती सेवाका नविनतम विषयहरू हुन् ।

निजामती सेवालार्इ परिभाषित गर्दा विशिष्ट प्रकृतिको सीप, ज्ञान र क्षमता भएको स्थायी प्रकृतिको राज्यकोषबाट तलब भत्ता पाउने, गैर सैनिक र व्यवसायीक समूहको रूपमा लिइन्छ । अर्को अर्थमा निजामती

सेवा वैतनिक, स्थायी र सीपयुक्त कर्मचारीहरूको संगठन र संयन्त्र हो जसले सरकार र नागरिकबीच सेतुको रूपमा रहेर कार्य गर्दछ भनि परिभाषित गरिएको पाइन्छ । निजामती सेवा सरकारको नीति तथा कार्यक्रमहरू जनतासमक्ष लग्ने, कार्यान्वयन गर्ने र सर्वसाधारणको गुनासो, आवश्यकता र चाहनाका सम्बन्धमा सरकारलाई सुभाष दिने महत्वपूर्ण संयन्त्र हो ।

परिवार, समाज र राज्यका विविध व्यक्तित्व सहितका नागरिकहरूले चाहेको र क्षमता अनुसारको सहज र सम्मानजनक सहभागितालाई समावेशी भनेर बुझ्न सकिन्छ । तर वास्तविक रूपमा समावेशीता त्यति सरल नभई हम्मेली अर्थ्याउन जटिल हुने विषय हो । जटिल हुनुको प्रमुख कारणमा निजामती सेवाले योग्यतामा आधारित पद्धतीलाई पक्कै पनि तिलाञ्जली नदिनु नै हो । यसैका आधारमा समावेशीको प्रयोग गर्दा यसका विविध पाटाहरू जस्तै भौगोलिक, कानुनी, राजनैतिक, शैक्षिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आदिलाई ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ । Booth & Ainscow ले समावेशीताका आयामहरूमा समावेशी नीति निर्माण गर्ने, समावेशी अभ्यासको उद्विकास गर्ने र समावेशी संस्कृतिको रचना गर्ने कुरालाई समावेश गरेको पाइन्छ । समावेशीताका तत्वहरूमा सामाजिक, आर्थिक र राजनैतिक समावेशीतालाई उल्लेख गरिएको पाइन्छ । Richard Bailey ले सामाजिक समावेशीताका तत्वहरूमा क्षेत्रगत, सम्बन्धजनक, कार्यात्मक र शक्तिलाई प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । नेपालमा लैङ्गिक रूपले पछाडि रहेका तथा मूलप्रवाह भन्दा टाढा रहेका जाति, वर्ग र क्षेत्र आदि मानिसलाई समावेशीताले सम्बोधन गर्ने यथेष्ट प्रयास गरेको पाइन्छ ।

समाजका हरेक वर्ग, जाति र तप्काका नागरिकहरूको अधिकतम कल्याणका लागि राज्यका नीति योजना र कार्यक्रमहरू निर्देशित हुनुपर्ने र यसका लागि उचित नीतिको अनुशरण गर्नुपर्ने हुन्छ । सामाजिक बनावट, जातिगत संरचना, लिङ्ग, धर्म, वर्ग, आर्थिक स्थिति, सांस्कृतिक परिवेशले गर्दा समाजमा असमानताहरू सिर्जना हुन्छन् । यसबाट निम्छरो वर्गको क्षमता भन् खस्कदै र शिथिल हुँदै जान्छ । राज्यको संरचना र रोजगारीमा उनीहरूको समावेशीताको सम्भावना अझ न्यून हुनजान्छ । यस्तो परिस्थितिमा लोककल्याणको लागि प्रभावकारी ढंगले सकारात्मक विभेद र यस अन्तर्गतका नीतिगत उपकरणहरू तय गरी अगाडि बढ्नु र बढाउनु आवश्यक हुन्छ ।

सैद्धान्तिक र तथ्यगत आधारहरू

अमेरिकाजस्तो शक्तिशाली राष्ट्रमा गोरारुले उच्च ओहोदाको दम्भ राखि काला जातिलाई दासत्वको व्यवहार गर्दा रंगभेदजन्य आन्दोलनको उठान (सन् १८९६) भयो । यसले नै समानता र समावेशीताका लागि आन्दोलनको जग खडा गर्न पुग्यो । समान कानुनको घोषणा र रंगभेदको अन्त्य गरी समान अधिकार प्रदान नगरिएसम्म आन्दोलन नरोकिनु र राष्ट्रपति जोन अफ केनेडीले मार्च ६, १९६१ मासकारात्मक विभेदको नीति ल्याउनु नै समावेशीताको तथ्यगत आधारको रूपमा लिइन्छ । सैद्धान्तिक रूपमा भने समावेशीकरणका आधारहरूलाई क) क्षतिपुर्तिको सिद्धान्त, ख) संरक्षणको सिद्धान्त, ग) समानुपातिक समानताको सिद्धान्त तथा घ) सामाजिक न्यायको सिद्धान्तका रूपमा पस्कने गरिएको पाइन्छ ।

नेपालमा समावेशीताको कार्यान्वयन गर्न वि.सं. २०४६ सालको जनआन्दोलन पश्चात् निर्माण गरिएको २०४७ सालको संविधानबाट मात्र थालनी भएको पाइन्छ । जसमा महिला लगायत कमजोर वर्गको हित संरक्षण गर्न कानुनद्वारा विशेष व्यवस्था गर्न सकिनेछ भन्ने कानुनी आधारमा टेकेर शासकिय सुधार कार्यक्रम २०५६ मार्फत सम्बोधन गर्ने प्रयास गरिएको पाइन्छ । यस पश्चात् २०६३ वैशाख ११ मा राज्यका हरेक निकायमा ३३ प्रतिशत महिला सहभागिता सम्बन्धी सङ्कल्प प्रस्ताव पारित हुनुका साथै नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३, मा भएको समावेशी व्यवस्था अनुरूप निजामती सेवा (दोस्रो संशोधन) ऐन, २०६४ मा कार्यान्वयनमा आए पश्चात् अन्य सेवामा समेत सकारात्मक विभेदको व्यवस्था मार्गदर्शक कानुनको रूपमा स्थापित भएको पाइन्छ । विशेषगरी सकारात्मक विभेदले आरक्षण, प्राथमिकता, सशक्तिकरण, वातावरण निर्माण, सहूलियत, सुविधा छुट

आदि स्वरूपमा कमजोर वर्गको उत्थानको प्रयास गरेको हुन्छ । अर्कातर्फ राजनीतिमा समेत समानुपातिक प्रतिनिधित्वलाई स्वीकार गरि महिलाहरूको ३३ प्रतिशत प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गरिएको तथ्य संविधानसभामा समेत देखिएको थियो ।

निजामती सेवा ऐन, २०४९ मा भएको दोस्रो संशोधनबाट निजामती सेवाको पदपूर्ति र बहुवासम्बन्धी प्रावधानमा आधारभूत परिवर्तन गरिएको हो । निजामती सेवालार्ई समावेशी बनाउनका लागि खुला प्रतियो गिताका माध्यमबाट पूर्ति हुने पदहरूमध्ये ४५% पद छुट्याई सो छुट्टिएको पदमध्ये आर्थिक र सामाजिक रूपले पछाडि परेका महिला, आदिवासी/जनजाति, मधेसी र दलित वर्गलाई क्रमशः ३३%, २७%, २२% र ९% पद विभाजन गरी एवम् अपाङ्ग र पिछडिएको क्षेत्रका बासिन्दालाई क्रमशः ५% र ४% पद विभाजन गरी छुट्टाछुट्टै प्रतियोगिताको माध्यमबाट पदपूर्ति गर्ने प्रावधान राखिएको छ ।

क्र.सं.	जाति/समुदाय	मानव विकास सूचकाङ्क
१	नेवार	०.४५७
२	ब्राह्मण	०.४४१
३	क्षेत्री	०.३४८
४	राजवंशी, थारु, यादव, अहिर	०.३१३
५	गुरुङ, मगर, शेर्पा, राई/किरात, लिम्बू	०.२९९
६	अन्य	०.२९५
७	मुस्लिम	०.२३९
८	दलित	०.२३९
	नेपाल	०.३२५

Source: Nepal Human Development Report 1998

तालिकामा उल्लेख भए अनुसार नेवार, ब्राह्मण र क्षेत्री जातिको मानव विकास सूचकाङ्क नेपालको औषत सूचकाङ्क भन्दा कम रहेको र अन्य जात जातिहरूको मानव विकास सूचकाङ्क कम भएको कारण निजामती सेवा ऐनले गरेको व्यवस्थाको औचित्य पुष्टि हुने आधार देखिनुका साथै समावेशीताको नीति अन्य क्षेत्रमा पनि अवलम्बन गर्न मार्गदर्शन प्रदान गरेको पाइन्छ ।

निजामती सेवामा समावेशीताको नीति अवलम्बन गर्नु अगाडि आर्थिक वर्ष (आ.व.) ०६२/०६३ को माग, दरखास्त र सिफारिसको तथ्यलाई केलाएर हेर्ने हो भने आ.व. ०६२/०६३ मा माग भएका कुल १८०३ प्राविधिक र १००९ अप्राविधिक पदहरूको आवेदन सङ्ख्यालाई केलाउँदा १,१३,९८५ दरखास्त आवेदकहरू मध्ये करिब ६०.५ प्रतिशत ब्राह्मण, २०.५ प्रतिशत क्षेत्री तथा उल्लेखित जातिबाहेक अन्य जातजातिहरू ९.३ प्रतिशत तथा सबैभन्दा कम ०.०६ प्रतिशत शेर्पा जाति आवेदक रहेको देखिन्छ । आवेदकहरूमा विविधता रहेको देखिए तापनि अनुपातिक रूपमा असमान जस्तो देखिनाले यस्ता आवेदकहरू मध्येबाट छानिने उमेदवारहरू पनि सोही अनुसार हुने हुनाले सकारात्मक विभेदमा आरक्षणको उपकरण उपयोग गर्नु तर्कसंगत देखिन्छ । यस आ.व. मा सिफारिस भएका उम्मेदवारहरू अधिल्लो आ.व. को विज्ञापनको प्रक्रियागत रूपमा बाँकी रहेका समेत भएका कारण माग र पूर्तिबिच आकारमा फरक रहेको देखिन्छ तथापि सिफारिस भएकाहरू मध्ये १८.७३ प्रतिशत महिला र बाँकी ८१.२७ प्रतिशत भने पुरुष नै रहेको देखिन्छ ।

आ.व. २०६२/०६३ को दरखास्त र सिफारिसको जातिगत अवस्था

क्र.सं.	जाति/समुदाय	दरखास्त सङ्ख्या	सिफारिस
१	ब्राह्मण (पहाड र तराई)	६९०००	१८०५ सिफारिस जसमा १८.७३ प्रतिशत (३३८)
२	क्षेत्री	२३४००	महिला र ८१.२७ प्रतिशत (१४६७) पुरुष ।
३	नेवार	७३००	राजपत्राङ्कित प्रथम/एघारौँ ३२
४	राई/किरात	१८००	राजपत्राङ्कित द्वितीय ८५
५	गुरुङ	५१२	राजपत्राङ्कित तृतीय/सातौँ/छैठौँ ४६०
६	शेर्पा	७३	रा.प.अनङ्कित प्रथम/पाचौँ ५०६
७	दलित	१२००	रा.प.अनङ्कित द्वितीय/चौथो ६३२
८	अन्य	१०७००	रा.प.अनङ्कित तृतीय ९३

स्रोत : लोक सेवाको ४७ औँ वार्षिक प्रतिवेदन

निजामती सेवा (दोस्रो संशोधन) ऐन, २०६४, कार्यान्वयनमा आए पश्चात्को यस १० वर्षको अवधिमा माग, दरखास्त र सिफारिसको स्तर र प्रवृत्तिलाई केलाउने हो भने यसमा पक्कै पनि परिवर्तन भएको पाउन सकिन्छ । निजामती सेवामा समावेशी नियमको सकारात्मक विभेदका आधारमा विगत दश वर्षमा विभिन्न समूहमा गरी जम्मा १४८९४ कर्मचारीले यस सेवामा प्रवेश गर्ने मौका पाएको देखिन्छ । यसमा ५१२७ महिला समूहबाट, ४००४ कर्मचारी आदिवासी/जनजाति समूहबाट, ३२२६ कर्मचारी मधेसी समूहबाट, १३४७ दलित समूहबाट, ६६८ अपाङ्ग समूहबाट र ५२२ कर्मचारी पिछडिएको क्षेत्रका समूहबाट छन् । यसले समावेशीताको पक्षमा केही ईट्टाहरु थपेको कुरालाई मनन गर्न सकिन्छ ।

खुला र समावेशी समूहको दरखास्त र सिफारिसको स्थिती

क्र.सं.	समूह	०६५/०६६		०७०/०७१			०७४/०७५		
		माग	सिफारिस	माग	दरखास्त	सिफारिस	माग	दरखास्त	सिफारिस
१	खुल्ला	८४०	राजापत्राङ्कित	२८४५		२४७१	२१५१	३०७६१५	४००७
२	महिला	११७	पदहरुमा ३२७	७७१	१०३०३३	६२६	५८५	११९६२२	१०८८
३	आदिवासी जनजाती	९७	र राजपत्र अनङ्कित	६३१	५६३४३	५०९	४७९	५३९३६	८५८
४	मधेसी	९१	पदहरुमा २,३०८ जना	५४५	४४८९७	३८४	४०१	५३१३९	७११
५	दलित	३६	सिफारिस । (प्राविधिक १८५०,	२१६	१२०१५	१७३	१७७	१२३१४	२९२
६	अपाङ्ग	१५	अप्राविधिक	१२०	४९४१	९१	९२	४५८०	१६३
७	पिछडिएको क्षेत्र	१२	(७४० जना)	९१	८४२०	७१	७३	९९९८	१३२
जम्मा		१२०५	२५९०	५२१९		४३२५	३९५८		७२५१

स्रोत : लोक सेवा आयोगको ५०, ५५ तथा ५९ औँ वार्षिक प्रतिवेदनहरु

आ.व. ०६५/०६६, ०७०/०७१ र ०७४/०७५ का माग, दरखास्त र सिफारिसलाई केलाउन सकिन्छ । निजामती सेवा ऐनले व्यवस्था गरेको सकारात्मक विभेदको कानूनका आधारमा दरखास्त तथा सिफारिसमा मात्र नभई मागमा समेत आवेदनको प्रवृत्ति र स्तरमा फेरबदल भइरहेको पाइन्छ । बढ्दो मागका आधारमा आवेदकहरु समेत बढ्दै गएको कुरालाई नकार्न पनि सकिन्न । यसले समूहक्षेत्रगत रुपमा प्रतिस्पर्धा बढाउने कुरा महसुस गर्न सकिन्छ । आ.व. ०६५/०६६ समावेशी समूहको क्षेत्रगत रुपमा विवरण पाउन नसकिए तापनि अधिल्लो आ.व. का विज्ञापनमा समेत सिफारिस हुन बाँकी रहेको तथा ०७४/०७५ मा पनि अधिल्लो आ.व. को विज्ञापनका पदमा सिफारिसहरु बाँकी रहेकोले माग भन्दा सिफारिस अधिक देखाउँछ । तर आ.व. ०७०/०७१ को विवरणलाई विश्लेषण गर्दा कुनै पनि समूहको विज्ञापनमा सिफारिस भएकाहरु माग भन्दा कम नै देखिन्छ ।

प्रा.डा. भट्टको नै भाषामा भन्ने हो भने समावेशी नीतिका दुई महत्वपूर्ण उद्देश्य रहेका हुन्छन्, पहिलो कर्मचारीतन्त्र जस्तो राज्यको स्थायी अङ्गमा समाजको विविधता झल्काउँदै सबै समुदायको प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्नु तथा अर्को हिजो राज्यले गरेको दमन, विभेद, अन्याय, अत्याचार र संरचनागत हिंसाको कारणबाट पछाडि पारिएका समुदायलाई मूलधारमा ल्याउनु । यी दुवै आधारहरुमा पछाडि पारिएका र मूलधार बाटबाहिर रहेका सयौं नेपाली नागरिकहरुको सुरक्षित रोजगारीको केन्द्रको रुपमा निजामती सेवा रहेको तथ्य सबैसामु छर्लङ्ग रहेको छ ।

जातिगत रुपमा दरखास्तको तुलनात्मक अवस्था

क्र.सं.	जाति/समुदाय	दरखास्त खड्क्या र प्रतिशत					
		०६५/०६६		०७०/०७१		०७४/०७५	
		संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत
१	ब्राह्मण (पहाड र तराई)	४१६४३	४८.३३	१५२१०३	२७.४०	१५०३३४	२६.४७
२	क्षेत्री	१५६९९	१८.२२	१०३४३५	१८.६४	९८६३१	१७.३७
३	मगर	३२२९	३.७५	३६३७८	६.५५	३९९१२	७.०३
४	थारु	२५३६	२.९४	३८२३५	६.८९	३५५२२	६.२६
५	तामाङ	१३५२	१.५७	११९३४	२.१५	११७८५	२.०८
६	नेवार	४४२०	५.१३	२३२१३	४.१८	२३३०७	४.१०
७	मुस्लिम	३२२	०.३७	३९४२	०.७१	५२६४	०.९३
८	यादव			२९७४७	५.३६	३४९६६	६.१६
९	राई/किरात	२४३५	२.८३	२०९९६	३.७८	१७४२७	३.०७
१०	गुरुङ	१०४९	१.२२	६७४२	१.२२	६५५७	१.१५
११	ठकुरी			७३८०	१.३३	१००८३	१.७८
१२	लिम्बू			८७५८	१.५८	६९३३	१.२२
१३	तेली			१२३४१	२.२२	१४१६४	२.४९
१४	कोइरी			७७९३	१.४०	१०९१९	१.९२
१५	शेर्पा	१०९	०.१२			९२२	०.१६

क्र.सं.	जाति/समुदाय	दरखास्त खड्ख्या र प्रतिशत					
		०६५/०६६		०७०/०७१		०७४/०७५	
		संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत
१६	दलित	१९९४	२.३१				
१७	कामी			१०८९८	१.९६	१२७७२	२.२५
१८	दमाई/ढोली			४८००	०.८६	५५४२	०.९८
१९	सार्की			४१९३	०.७६	७७३७	१.३६
२०	अन्य	११३८०	१३.२१	७२१९०	१३.०१	७५०७६	१३.२२
	जम्मा	८६१६८	१००	५५५०७८	१००	५६७८५३	१००

स्रोत: लोक सेवा आयोगको ५०, ५५ तथा ५९ औं वार्षिक प्रतिवेदन

आ.व. ०६५/०६६, ०७०/०७१ र ०७४/०७५ का आवेदकहरूको जातिगत अवस्थालाई हेर्दा समूहगत रूपमा आवेदन दिने व्यवस्था बमोजिम विज्ञापित पदहरूमा (अघिल्लो आ.व. को बाँकीको हकमा सो पनि) आवेदन दिनेहरूको जातिगत विवरणलाई चर्चा गर्दा अग्र स्थानका आवेदकहरूमा ब्राह्मण (पहाड र तराई) जाति नै रहेको देखिन्छ। यी तिनवटै आ.व. का विज्ञापनहरूमा क्षेत्रीहरूको आवेदन दोस्रोमा रहेको पाइन्छ। अघिल्ला आ.व. मा भन्दा पछिल्ला आ.व. मा तथ्यहरूको प्रस्तुतीकरणमा पनि सुधार आएकोले अन्य जातिहरूको आवेदनको विवरण तर्फ सबैभन्दा कम आवेदक रहेका जातजातिहरूका सन्दर्भमा चर्चा गर्दा आ.व. ०६५/०६६ मा शोर्पा ०.१२ प्रतिशत र यस भन्दा अघि मुस्लिम ०.३७ प्रतिशत र गुरुङ १.२२ प्रतिशत रहेको देखिन्छ। यसैगरी ०७०/०७१ मा एक प्रतिशतभन्दा कम आवेदन गर्नेहरू क्रमशः मुस्लिम (०.७१), सार्की (०.७६) तथा दमाई/ढोली (०.८६) रहेका देखिन्छन्। अर्कातर्फ ०७४/०७५ को आ.व. मा समेत एक प्रतिशत भन्दा कम आवेदन गर्ने जातिहरूमा क्रमशः शोर्पा (०.१६), मुस्लिम (०.९३), तथा दमाई (०.९८) रहेको देखिन्छ।

निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ७ को उपदफा ७ को स्पष्टिकरण २ मा समावेशी पाटोको सकारात्मक विभेद गर्ने आधारहरूमा महिला, आदिवासी/जनजाति, मधेसी र दलित भन्नाले आर्थिक र सामाजिक रूपमा पछाडि परेका महिला, आदिवासी/जनजाति, मधेसी र दलितलाई बुझाउँछ भन्ने उल्लेख छ भने स्पष्टिकरण १ मा “पिछडिएको क्षेत्र” भन्नाले अछाम, कालिकोट, जाजरकोट, जुम्ला, डोल्पा, बझाङ, बाजुरा, मुगु र हुम्ला जिल्ला सम्भन्नुपर्छ भनि उल्लेख छ। यही दफाको उपदफा ८ मा पनि समावेशी समूहको अपाङ्ग सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। यसै अनुसार सकारात्मक विभेद मार्फत पहिलोपटक सिफारिस हुने समयअघि सम्म कुल मध्ये महिला ११.०३ प्रतिशत रहेकोमा २०६५ फागुनमा ११.२९ प्रतिशत तथा २०७० मा १५.३० प्रतिशत पुगेको देखिन्छ। यतिकै अवस्थामा निजामती सेवामा समावेशीताले मूर्तरूप लियो र यसलाई अघि छिमेकी सार्क मुलुक बङ्गलादेशले भैं आरक्षणको व्यवस्था खारेज गर्नु पक्कै पनि अपरिपक्व धारणाको रूपमा लिन सकिन्छ। तर सोही ऐनको दफा ७, उपदफा ७ को स्पष्टिकरण ११ मा भनिए बमोजिम निर्धारण गरिएको प्रतिशतद्वारा पदपूर्ति गर्ने व्यवस्था प्रत्येक दश वर्षमा पुनरावलोकन गर्नुपर्नेछ भन्ने व्यवस्थाको कार्यान्वयन नै अग्र स्थानमा आउने देखिन्छ।

संविधानले गरेको समानताको हकको संरक्षण गर्ने पृष्ठभूमिमा होस् वा छुवाछुत र भेदभाव विरुद्धको हकको कार्यान्वयनको क्रममा सकारात्मक विभेदका अन्य उपकरणको प्रयोगमा जोड दिँदै आरक्षणको व्यवस्थालाई ऐनको व्यवस्था बमोजिम कार्यान्वयन गर्न आवाजहरू उठ्ने गरेका छन्। अर्कातर्फ विद्यमान व्यवस्था अनुसार छुट्याइएको प्रतिशतको वृद्धि गर्ने पहलकदमी पनि अन्तिममा आएर रोकिएको इतिहास पनि हाम्रा सामु रहेको छ।

ऐनको व्यवस्था कार्यान्वयन गर्ने नै हो भने सर्वप्रथम यसले समावेश गरेको सामाजिक आर्थिक पक्षका सम्बन्धमा तथ्यगत रूपमा स्पष्ट हुनु अपरिहार्य हुन्छ। पुनरावलोकन गर्दा कोही कसैको अधिकार र सामुहिक अहित हुने कुरालाई पनि निम्त्याउनु हुँदैन।

मानव विकासको अवस्था

जातजाती	गरिबीको रेखामुनी रहेको प्रतिशत	जातजाती	मानव विकास सूचकाङ्क	जातजाती	प्रतिव्यक्ति आय © (डलरमा)
पहाडी ब्राह्मण	१०.३४	नेवार	०.५६५	थकाली	१५६१
पहाडी क्षेत्री	२३.४०	सबै जनजाती	०.५६४	नेवार	१५२२
तराई ब्राह्मण	१८.६१	पहाडी ब्राह्मण	०.५५७	पहाडी ब्राह्मण	१२४७
तराई मध्यम जाती	२८.६९	सबै ब्राह्मण क्षेत्री	०.५३८	क्षेत्री	१०१६
पहाडी दलित	४३.६३	थकाली	०.५३६	पहाडी जनजाती	८४४
तराई दलित	३८.१६	क्षेत्री	०.५०७	तराई दलित	७४४
नेवार	१०.२५	यादव	०.४५५		
पहाडी जनजाती	२८.२५	सबै दलित	०.४३४		
तराई जनजाती	२५.९३	मधेसी दलित	०.४२२		
मुस्लिम	२०.१८	मुस्लिम	०.४२२		
अन्य	१२.३४				
नेपाल	२५.१६		०.४९०		११६०

Nepal Human Development Report 2014, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, (२०६८) purchasing power parity

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको नेपाल मानव विकास प्रतिवेदनको विवरणलाई अध्ययन गर्दा आर्थिक सामाजिक पक्षबारे स्पष्ट हुन सकिन्छ। जातिगत रूपमा औषत प्रतिव्यक्ति आयलाई तुलना गर्दा सबैभन्दा अग्र स्थानमा थकालीको १५६१ डलर रहेको छ भने दोस्रोमा नेवारको १५२२ डलर रहेको देखिन्छ। नेपालीको औषत प्रतिव्यक्ति आय ११६० डलर हुँदा पहाडी ब्राह्मणको १२४७ डलर, क्षेत्रीको १०१६ डलर पहाडी दलितको ८४४ डलर तथा सबैभन्दा कम तराई दलितको ७४४ डलर रहेको देखिन्छ। गरिबीको रेखामुनी रहेको जनसङ्ख्यालाई प्रस्तुत गर्दा नेपालका २५.१६ प्रतिशत मानिसहरु गरिबीको रेखामुनी हुँदा सबैभन्दा बढी गरिव पहाडी दलित (४३.६३ प्रतिशत) रहेको छ भने यस पछि तराई दलित ३८.१६ प्रतिशत, तराई मध्यम जाति २८.६९ प्रतिशत रहेको देखिन्छ भने सबैभन्दा कम गरिबीको रेखामुनी नेवार जातिको जनसङ्ख्या (१०.२५ प्रतिशत) रहेको देखिन्छ। नेवार पश्चात पहाडी ब्राह्मण (१०.३४ प्रतिशत), गरिबीको रेखामुनी रहने जातिको दोस्रो स्थानमा रहेको समेत स्पष्ट हुन्छ। पाकिस्तानी अर्थशास्त्री महवुव उल हक र भारतीय अर्थशास्त्री अमर्त्य सेनले प्रतिपादन गरेको मानव विकास सम्बन्धी अवधारणाले स्वास्थ्यको सारांशको रूपमा औषत आय, औषत साक्षरता दर र विद्यालय भर्ना दरको औषत तथा जीवन यापनको स्तर मापन गर्ने प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको एकीकृत सूचक वा सारांशलाई सापेक्ष रूपमा जनाउने हुन्छ। यसै सूचकको आधारमा हेर्ने हो भने अग्र स्थानमा नेवार (०.५६५) जाति रहेको देखिन्छ। नेपालको मानव विकास सूचक ०.४९० रहदा सबैभन्दा कमजोर स्थानमा मधेसी दलित (०.४२२), मुस्लिम (०.४२२) तथा केही सुधारिएको अवस्थामा सबै दलित (०.४३४) रहेको देखिन्छ।

आधुनिक समाजको समावेशीताको सन्दर्भलाई हेर्ने हो भने सन् १९४८ मा स्वीटजरल्याण्डबाट समावेशी कार्यक्रम प्रारम्भ गरिए पनि सन् १९८० पछि मात्र यस विषयले व्यापक चर्चा पायो। देशको विकास र समृद्धिमा सबै नागरिकले उचित अवसर पाउन भन्ने हेतुले यस विषयलाई प्राथमिकतामा राखिएको हो। नीतिगत व्यवस्था सही हुँदाहुँदै पनि कार्यान्वयनमा सावधानी नअपनाउनाले समावेशीताले मूर्तरूप नपाएको स्पष्टै हुन्छ। यसै पृष्ठभूमिमा आरक्षणका नीतिगत व्यवस्थालाई तथ्यगत आधारमा विकल्प सहित पुनरावलोकनका चर्चा र विषयको उठान हुन थालेको छ। निजामती सेवामा सेवा प्रवेशको उमेरहदमा केही समावेशी समूहलाई छुट प्रदान हुनु, परीक्षण कालमा सकारात्मक रूपले विभेद गरिनु, प्रसुती र यसको स्याहार सम्बन्धी व्यवस्था गरिनु, आन्तरिक प्रतिस्पर्धाको उम्मेदवार हुन अनुभव वर्षमा सहूलियत हुनु आदि समावेशीताको मर्म र कार्यान्वयनलाई मलजल गर्ने रासायनिक पक्षहरु नै हुन्। यति हुँदाहुँदै पनि सम्भ्रान्त वर्गको हालीमुहाली हुनबाट रोकन समावेशीमा समेटिन नसकेका वर्गहरुलाई समेट्न जरुरी हुन्छ। यो नीति कार्यान्वयनमा आए पश्चात् जनताले अनुभूति गर्ने गरि के कस्ता सुधारहरु भए, मात्रात्मक उपस्थितिले गुणात्मक सेवा प्रवाहमा कतिको मलजल गरेको छ भन्ने जस्ता सवालहरुको विश्लेषण तथ्यपरक रूपमा गरि कार्यान्वयनमा सुधार वा पुनरावलोकनमा टेवा पुऱ्याउन तथ्यमा नै आधारित विश्लेषणको टड्कारो आवश्यकता देखिन्छ, र यसका लागि यहाँ प्रस्तुत विवरणहरु पक्का पनि सहयोगि सावित हुने देखिन्छ।

निष्कर्ष

सरकार र जनताबिचको सम्बन्ध सेतुको रूपमा निजामती सेवा रहेको र यसले क्षतिपूर्ति, संरक्षण जस्ता सैद्धान्तिक आधारको अवलम्बन गरेर आधुनिक समाजको विविधतालाई समेत इङ्गित गर्ने अवस्था देखिनु नै समावेशीताको अर्थ हुन सक्छ। करिब एक दशक अगाडि देखि कार्यान्वयनमा आएको समावेशीताको कानुनले कार्यान्वयनको सहज मार्ग निर्माण गरेको तथ्यहरुबाट पनि स्पष्ट हुन्छ। नेपालमा समावेशीताका उपलब्धीहरु क्रमशः सकारात्मक सूचकतर्फ लम्किरहेको तथ्यहरुका आधारमा कानुनमा उल्लेख गरिएका प्रावधानहरुलाई वस्तुगत रूपमा कार्यान्वयन गर्न आर्थिक सामाजिक रूपमा कमजोर पक्षको वास्तविक पहिचान र यस किसिमको पहिचानको निश्चित मापदण्ड निर्माण गर्ने तथा यसैका आधारमा समावेशीताका प्रावधानहरुलाई समयानुकूल बनाउन नीति निर्माताहरुले समयमै उचित ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ। साथै प्रसवको सङ्घारमा रहेको सङ्घीय निजामती कानुनमा समेत यस्ता तथ्यगत आधारहरुलाई हृदयङ्गम गरि कानुन र नीति निर्माण तथ्यपरक बनाउनुपर्ने उपयुक्त अवसर आएको छ भन्नु सबैको हितकारी हुन जाने आशा गर्न सकिन्छ। यसैले वास्तविक अर्थमा समावेशीतालाई राष्ट्र निर्माणको आधार मानिएको छ। यसले 'म' बाट 'हामी' प्रचलनलाई जोड दिन्छ। यथार्थमा समावेशीताले व्यक्ति एवं समुदायको हक, पहुँच, पहिचान, प्रतिनिधित्व स्वामित्व, सहभागिता, अधिकारको स्थान सुरक्षित गर्दै उनीहरुको सवलीकरणका लागि मार्गनिर्देश गर्नुका साथै अपनत्व विकास गर्दछ।

सन्दर्भ सामग्री

- Chapman, B., Bridges, E., Bridges, 1st B. and Page, E. C. (n.a.). Civil service. Encyclopaedia Britannica. Retrived from <https://www.britannica.com/topic/civil-service>.
- Dutta, P. K. (2018). Beyond Yogi-Owaisi debate: The story of Nizam and Hyderabad.
- National Planning Commission,(2014). Nepal Human Development Report 2014. Kathmandu: Government of Nepal, National Planning Commission.
- केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, (२०६८), नेपालमा गरिवी, काठमाडौं, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग।
- पन्त, सुनिलवावु, (२०७४), विविधतामा समावेशीता, घटना र बिचार, न्युज डेस्क।
- भट्ट, भीमदेव, (२०७४), आरक्षण कार्यान्वयनको एक दशक।
- लोक सेवा आयोगका प्रतिवेदनहरु

संगठनमा तनाव व्यवस्थापन समृद्धि प्राप्तीको एक आधार

✍ भविश्वर घिमिरे

सारांश

आजकल सबैले आफूमा धेरै महसुस गर्ने विषय नै तनाव हो । काम तथा कार्य समूह प्रति नकारात्मक, कमजोर कार्य सम्पादन, नकारात्मक सोच, अरु प्रति आलोचनात्मक बन्ने, एकलकाटे व्यवहार देखाउने, काल्पनिक उद्देश्य तथा ठुला ठुला मागहरु राख्ने आदि तनावका लक्षणहरु हुन् । सही तरिकाले उपलब्धि हासिल हुनेगरी तनावको व्यवस्थापन गर्नु महत्वपूर्ण हुन्छ । तनाव व्यवस्थापनमा मानिसको तनावलाई कम गर्ने विभिन्न उपायहरुको अवलम्बन गरिन्छ । व्यक्तिगत तहमा तनाव व्यवस्थापन र संगठनात्मक रुपमा तनाव व्यवस्थापन गर्दा अलग अलग प्रक्रियाहरु प्रयोग गर्नुपर्दछ । भरसक तनाव हुने वातावरण श्रृजना नगर्ने तर्फ व्यवस्थापनको ध्यान जानु समेत तनाव व्यवस्थापन हो । धेरै थोरै तनाव सबैमा हुन्छ भनिन्छ । आफ्नो समग्र विकासका लागि पनि तनाव आवश्यक छ । हामीले हाम्रो सोचद्वारा नै तनाव निम्त्याउँछौं, यो आवश्यक ठान्दछौं र त यो आउँछ । अन्यथा तनाव नभएको मानिस पनि बन्न सक्छौं त्यसको लागि आफूलाई, आफ्नो मनलाई, आफ्नो स्वभावलाई, बानीव्यवहारलाई, आचरणलाई व्यवस्थापन गर्नुपर्छ । तनाव व्यवस्थापनको माध्यमबाटसंगठनात्मक लक्ष्य पूर्तिको माध्यमबाट सरकारको दीर्घकालीन सोच अनुसारको समृद्ध नेपाल र सुखी नेपालीको लक्ष्यको एउटा आधार प्राप्त हुन्छ ।

परिचय

जब कुनै व्यक्तिले आफ्नो आन्तरिक तथा बाह्य माग तथा त्यसको आपूर्ति बिच खाडल पाउँदछ, त्यसबेला उसले आफूमा विचलनको अवस्था महसुस गर्दछ । यस्तो विचलनको अवस्थामा मानिसले तनावको महसुस गर्दछ । तनावले मानसिक तथा शारीरिक वा दुवै किसिमबाट व्यक्तिलाई असर पारेको हुन्छ । तनाव भनेको 'मानसिक असन्तुलनता' नै हो । तनावले हरेक मानिसको दिमागी हालत विच्छिन्न बनाइदिन्छ । अन्तमा त्यही मानसिकताले गर्दा मानिसलाई आफ्नो जीवन नरक जस्तो लाग्न थाल्छ । यो भयले आत्महत्या सम्म गर्न बाध्य तुल्याउँछ । मानिस एक सामाजिक प्राणी हो । उसले हरेक क्षण समाज तथा व्यक्ति सँग विभिन्न माध्यमबाट अन्तरक्रिया गरिरहेको हुन्छ, यस्ता अन्तरक्रियामा उसले आफ्नो हानी नोक्सानी मा विशेष ध्यान दिएको हुन्छ, यस्तै किसिमले व्यक्तिगत, सामाजिक तथा सांगठनिक जिवनमा जब मानिसले आफूलाई नोक्सान, कमजोर तथा पाउनु पर्ने केही नपाएको महसुस गर्दछ वा जिम्मेवारी गुमाएको वा व्यवस्थापन गर्न नसकेको महसुस गर्दछ त्यतिबेला मानिस तनावको वातावरणमा रहन्छ ।

अझ सरल भाषामा भन्ने हो भने आफ्नो जीवनप्रति भएका र गरेका कुनै पनि काम, कुरा र सफलता, असफलताप्रति सहमत नहुनु तनाव हो । कर्म गरेपछि परिणाम आइसक्यो र पनि स्वीकार छैन । कुनै घटना घटिसक्यो जसलाई रोक्ने सामर्थ्य हाम्रो हातमा छैन र पनि अस्वीकार छ, त्यो नै तनाव हो ।

संगठनमा तनाव

प्रभावकारी संगठन व्यवस्थापनमा तनाव आजको प्रमुख चासोको विषय भएको छ । संगठनात्मक श्रोतहरु मध्ये मानिस एक सचेत तथा अरु श्रोतको पनि परिचालक भएको हुँदा मानिसमा हुने तनावलाई बढी चासोको साथ हेर्नु पर्ने अवस्था आएको छ । संगठनका सबै अंगको परिचालनकर्ता मानिस भएकोले पनि तनाव व्यवस्थापनक ज्यादै प्राथमिकताले हेरिनुपर्दछ । अहिले संगठनात्मक वातावरणमा मानिसलाई तनाव विभिन्न कारणले उत्पन्न हुने गर्दछ ।

✍ तथ्याङ्क अधिकृत, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

तनाव उत्पन्न हुने कारणहरू :

- ◆ प्रतिकूल कार्य वातावरण परिवर्तन ऐन, नियम तथा कानूनहरू
- ◆ आन्तरिक तथा बाह्य सम्बन्ध
- ◆ अनावश्यक हस्तक्षेप (आन्तरिक तथा बाह्य)
- ◆ संगठनात्मक पुरस्कार प्रणाली
- ◆ संगठनात्मक मूल्याङ्कन प्रणाली
- ◆ दोहोरो तथा अस्पष्ट भूमिका
- ◆ चुनौती र कठिनाईको सामना गर्न नसक्नु
- ◆ अवसरको असन्तुलित वितरण
- ◆ व्यक्तिगत मनोवृत्ति र संकुचित धारणा ।

कार्यसम्पादन र तनावको सम्बन्ध

संगठनमा कार्यसम्पादन गर्ने सन्दर्भमा तनाव श्रृजना भइरहने गर्दछ । यि दुई विचको असर सकारात्मक तथा नकारात्मक दुबै हुने गर्दछन् । कहिलेकाँही तनावले पनि सकारात्मक नतिजा दिन सक्दछ । तनावको सकारात्मक असरलाई "Estruses" भनिन्छ, भने नकारात्मक असरलाई "Distress" भनिन्छ, तर प्राय गरेर तनावले Dysfunctional परिणाम निम्त्याउने गर्दछ ।

संगठनात्मक तनाव व्यवस्थापन

संगठनले आफ्नो कर्मचारीहरूको तनावको स्तरलाई कम गर्नको लागि सधैं चनाखो र सतर्क बन्नु पर्ने हुन्छ । संगठनले संगठनात्मक कारण तथा अन्य कारणबाट उत्पन्न हुने तनावको पनि व्यवस्थापन गरी कम गर्नमा सहयोग गर्न सक्दछ । संगठनको लक्ष्य र अपेक्षित उद्देश्य पुरा गर्न निरन्तर देखा पर्ने व्यक्तिगत वा संस्थागत तनाव तथा अवरोधहरूको समयमै निरुपण गर्न नसकेमा त्यसको परिणाम नकारात्मक हुन जान्छ । यसर्थ सक्भर तनावका श्रोतहरू नै बन्द गर्ने तर्फ लाग्नु पर्दछ, अन्यथा उचित व्यवस्थापन समयमै गर्नुपर्दछ ।

तनावलाई उचित रूपमा व्यवस्थापन गर्नसके त्यसले कार्य वातावरणमा सकारात्मक ऊर्जा प्रदान गर्छ । यद्यपि यो त्यति सजिलो भने छैन । तनावलाई गतिशील बनाउँदै उचित परिणामतर्फ लैजानु नै तनाव व्यवस्थापन हो । तनाव व्यवस्थापन आफैमा चुनौतिपूर्ण कार्य पनि हो । तथापी, तनावलाई विभिन्न उपायद्वारा व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ । लक्ष्य स्पष्ट बनाउने, गुनासो व्यवस्थापन गर्ने, सूचना प्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउने, सक्षम नेतृत्वको विकास गर्ने, समानता, समता र निष्पक्षता अपनाउने, समस्या सुनेर ध्यान दिने, आत्मविश्वासको विकास गराउने, तनावको स्रोत पहिचान गरेर समाधान गर्ने, सहभागितामूलक व्यवस्थापनलाई अङ्गीकार गर्ने, दण्ड र पुरस्कारको न्यायोचित व्यवस्थापन गर्ने आदि तनाव व्यवस्थापनका प्रभावकारी उपाय हुन सक्दछन् । संगठनात्मक तनाव व्यवस्थापनका केही उपायहरू देहायअनुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

संगठनात्मक पुनसंरचना : संगठनात्मक संरचनाको कारण विभिन्न व्यक्तिहरूमा मनमुटाव भइरहेको हुन्छ । कोही कसैको अन्तर्गत भएर कार्य गर्न नचाहने हुन्छ । कोही कुनै शाखामा काम गर्न नचाहने हुन्छ । तर उसले बाध्य भएर कार्य गर्न परेको हुनसक्छ, यस्तो अवस्थामा उ तनाव र दबावबाट कार्य गर्ने गरेको हुनसक्दछ । यस्तो अवस्थामा सामान्य संरचना परिवर्तनबाट पनि तनाव कम गर्न सकिन्छ ।

भूमिका परिवर्तन : व्यक्तिहरूले हाल निर्वाह गरीरहेको भूमिकामा परिवर्तन गरेर पनि तनावको स्तर केही कम गर्न सकिन्छ । कुनै कार्य कसले गर्ने भनि स्पष्ट नभएर पनि द्वन्द्व भएको हुन सक्दछ भने भूमिका नमिल्दो हुँदा पनि तनाव जन्मन सक्ने हुन्छ । त्यसैले कार्य विभाजन स्पष्ट गरेर पनि तनावलाई कम गर्न सकिन्छ ।

समूह फेरबदल : संगठनले बेलाबेलामा स्टाफ मिटिङ्ग गरी आफ्ना गुनासोहरू राख्ने वातावरण श्रृजना गर्नु पर्दछ। कार्य गर्न समूह वा सहयोगीहरूमा राम्रो सम्बन्ध कायम गर्ने प्रयास गर्नु पर्दछ। अझ एउटै शाखा वा समूहमा काम गर्ने कर्मचारी बिचमा सुमधुर र विश्वासिलो वातावरण श्रृजना हुनु अनिवार्य हुन्छ। यदी बिचमा त्यस्तो द्वन्द्वको अवस्था छ भने Co-worker परिवर्तन गरेर पनि तनाव कम गर्न सकिन्छ।

आफुले सम्पादन गर्ने कार्यको बारेमा यथेष्ट जानकारी नभएर पनि मानिस तनाव उत्पन्न हुन सक्दछ। यस्तो अवस्था आउन नदिन संगठनात्मक कार्यको कार्य प्रक्रियाबुझिने स्पष्ट हुनु पर्दछ। बेलाबेलामा कार्य संग सम्बन्धित अध्ययन तथा तालिमहरू प्रदान गर्ने गर्नु पर्दछ। यसका अलावा देहायका उपायहरू अवलम्बन गरि संगठनमा तनाव व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ।

- ◆ गुनासो सुनुवाई संयन्त्रको निर्माण
- ◆ न्यायपूर्ण संगठनात्मक पुरस्कार प्रणाली
- ◆ Right man in Right Place
- ◆ सहभागितात्मक तथा अर्न्तक्रियात्मक कार्य वातावरणको व्यवस्थापन
- ◆ पिरमर्का र गुनासो तथा असन्तुष्टिको यथेष्ट सम्बोधन
- ◆ सबैको अपनत्व हुने वातावरण
- ◆ कार्य सम्पादनमा खुसी हुने वातावरणश्रृजना गर्ने
- ◆ सकारात्मक दृष्टिकोण युक्त मूल्याङ्कन प्रणालीको प्रयोग
- ◆ प्रतिसोधको भावना छोड्ने

कुनै माग पुरा गर्ने सन्दर्भमा हाम्रो मानसिक, शारीरिक, भावनात्मक, र व्यवहारमा देखिने असन्तुलन भनि तनावलाई परिभाषित गर्न सकिन्छ, माथिका अतिरिक्त तनाव व्यवस्थापनका केही सांगठनिक उपायहरू

- ◆ सहभागितात्मक सहमतिय प्रणाली को विकास गर्ने ।
- ◆ आ-आफ्नो मनोवृत्ति परिवर्तन गर्ने : तनावको उत्पन्न गर्न हाम्रो जीवनको १० प्रतिशत मात्र आफै संचालित हुने गर्दछ भने बाँकी ९० प्रतिशत हाम्रो कार्य र व्यवहारले निर्धारण गर्दछ।
- ◆ यथार्थवादी हुने : सधैं यथार्थवादी आशा र व्यवहारको विकास गर्नुपर्दछ।
- ◆ व्यवस्थित र संगठित हुने : सधैं समय योजना बनाउने, तालिका बनाउने, आफ्नो प्राथमिकताहरू निर्धारण गर्ने जस्ता कार्यमा बढी लाग्ने गर्नुपर्दछ।
- ◆ आफैलाई प्रयाप्त समय दिने : व्यस्त दिनको समय समयमा आराम लिने बानीको विकास गर्ने।
- ◆ आफैलाई राम्रो हेरचाह ख्याल गर्ने : तनाव आउन सक्ने समय र परिस्थिति पूर्व नै आराम र बिदा लिने गर्नुपर्दछ। परिस्थितिको मूल्यांकन गर्ने र काम गर्ने।
- ◆ कुन काम गर्न सकिन्छ, कुन सकिदैन स्पष्ट रुपमा हुन्छ र हुँदैन भन्ने गर्नुपर्दछ।
- ◆ नियमित व्यायामको लागि समय दिने।
- ◆ सन्तुलित जिवनयापनका लागि विभिन्न गतिविधीहरूमा सहभागी हुने।
- ◆ विस्तारै गर्ने प्रत्येक दिन कति कार्य प्रभावकारी ढंगले गर्न सकिन्छ त्यसको प्रक्षेपण गर्ने र सो अनुसारको यथार्थ कार्य योजना बनाउने तथा सम्पादित कार्यको गुणस्तर कायम राख्न पर्याप्त समय लगाएर कार्य गर्नुपर्दछ। आत्तिने र हतार गर्ने बानीले नकारात्मक नतिजा दिन सक्दछ।
- ◆ प्रफुल्लित हुने।
- ◆ विश्राम प्रविधिहरू मार्फत आनन्द लिने, रमाउने आदि।

समृद्ध नेपाल सुखी नेपाली

आजको बदलिंदो समय सन्दर्भ र परिवेशमा तनावलाई रचनात्मक तरिकाबाट व्यवस्थापन गरिनु पर्दछ। समृद्ध नेपाल सुखी नेपालीको सपनालाई पनि व्यक्तिगत तथा सांगठनिक तनावले प्रभाव पार्ने हुन्छ, नै। राजनीतिक स्थायित्वसँगै 'समृद्ध नेपाल सुखी नेपाली' विकासको भिजन बोकेर सरकार हिँडेकाले आर्थिक समृद्धिको एजेन्डा नेपालको चाहना र जनताको आशा बनेको छ। जनताबिच आर्थिक, सामाजिक समानता, सेवाप्रवाहमा समान पहुँच, जनताबिच सुमधुर सम्बन्ध र नागरिक अपेक्षाको पूर्णता र गुनासो रहित अवस्थाको श्रृजना नै ह्यापिनेस हो। उच्च दरको आर्थिक वृद्धि, सम्मानित रोजगारीको सिर्जना, व्यापार सन्तुलन, पर्यावरणीय सन्तुलनलाई केन्द्रविन्दुमा राखी नागरिकलाई शान्ति, पूर्ण स्वतन्त्र, स्वशासित, समतामूलक तथा स्वाभिमानको प्रत्याभूतिसहित सम्पूर्ण विशेषताको उपलब्धता भएको समृद्ध समाजको निर्माण गर्नु नै वास्तविक रूपमा समृद्धि हो भनिन्छ।

व्यक्ति वा संगठनको लक्ष्य वा अपेक्षा अनुसारको कार्यसम्पादन हुनु खुसीको प्रारम्भ हो भने सो अनुसार हुन नसक्नु तनावको प्रारम्भ हो भन्न सकिन्छ। यसर्थ व्यक्ति स्वयं, घर परिवार, समाज, संगठनहरूमा जताततै खुसीहुने वातावरण र परिवेशको श्रृजना गर्न सकेमा तनाव हट्दै र खुसी बढ्दै जानेमा निश्चिन्त हुन सकिन्छ। यदि संगठनमा तनाव मुक्त वातावरणको श्रृजना गर्न सकेमा त्यसको प्रभाव सबैभन्दा प्रभावकारी र व्यक्तिगत तह सम्म पुग्दछ। संगठनले कार्य वातावरण सहज, सहभागितात्मक, सबैको अपनत्व हुने खालको, समन्यायिक, स्वतः स्फुट, पारदर्शी तथा सन्तुलित वातावरणको व्यवस्थापन गर्ने तर्फ सधैं सचेत र सजक रहनुपर्दछ। कर्मचारीहरूलाई प्रदान गर्ने विभिन्न अध्ययन, तालिमका अवसरहरूमा तथा पुरस्कारको विवरणका आधार पनि पारदर्शी, स्पष्ट आधारहरूमा आधारित हुनुपर्दछ। कसैले किन पायो र कसैले किन पाएन भन्ने बारेमा सबैले स्पष्ट जानकारी पाउने व्यवस्था हुनुपर्दछ। United Nations Sustainable Development Solutions Network ले गरेको सन् २०१९ को विश्व खुसी सर्वेक्षणका अनुसार दक्षिण एसियामा मुलुकहरू मध्ये सबै भन्दा धेरै खुसी जनता भएको मुलुक पाकिस्तान र भुटान देखिएका छन् भने नेपाल तेश्रो स्थानमा रहेको छ। बंगलादेश १२५ श्रेणीमा, श्रीलंका १३०, भारत १४० र अन्तमा अफगानिस्तान १५४ श्रेणीमा रहेको पाइन्छ। नेपालको सन् २०१३ देखि २०१९ सम्मको खुसी श्रेणी र सूचक मान तलको तालिकाबाट प्रस्तुत गरिएको छ। जसमा सन् २०१३ देखि हेर्दा सन् २०१७ मा सबैभन्दा धेरै नेपाली खुसी भएको देखिन्छ।

साल (सन्मा)	नेपालको श्रेणी (औं)	खुस सूचक मान
२०१३	१३५	४.१५६
२०१५	१२१	४.५१४
२०१६	१०७	४.७९३
२०१७	९९	४.९६२
२०१८	१०१	४.८८०
२०१९	१००	४.९१३

त्यसैगरी विश्वको तथ्यांक हेर्ने हो भने सबैभन्दा धेरै खुसी फिनल्यान्ड र दोस्रोमा डेनमार्क रहेको देखिन्छ। यस सर्वेक्षणले तलका निम्न आधारबाट खुसी सर्वेक्षण गरेको थियो।

- ◆ भ्रष्टाचार
- ◆ स्वतन्त्रता
- ◆ कुल ग्राहस्थ उत्पादन
- ◆ गुणात्मकता तथा उदारता (Generosity)
- ◆ स्वास्थ्य

राष्ट्रिय योजना आयोगले पन्ध्रौं योजना मार्फत समृद्धिका ४ वटा सुखी जीवनका ६ वटा सूचक तयार गरेको छ। समृद्धिका सूचक अन्तर्गत उच्च र समतामूलक राष्ट्रिय आय, मानव पूँजी निर्माण तथा सम्भावनाको पूर्ण उपयोग, सर्वसुलभ र आधुनिक पूर्वाधार तथा सघन आवद्धता, उच्च र दिगो उत्पादन तथा उत्पादकत्व समावेश छन्। खुसी कहाँबाट कसरी प्राप्त हुन्छ, भन्ने कुरा परिवार, समाज, संस्कार र मुलुकको अवस्थाबाट निर्भर हुन्छ। सुख र समृद्धी प्राप्तीको लागि एउटा पक्ष तनावको रचनात्मक व्यवस्थापन पनि हो। व्यक्तिगत होस वा सांगठनिक दुवै परिवेशमा श्रृजना हुने तनावको प्रभावकारी व्यवस्थापनले मात्र सुख र समृद्धीको लक्ष्य पुरा गर्न सहज बनाउँछ। १५ औं योजनामा २५ वर्षे (वि.सं. २१००) सम्म प्राप्त गर्ने गरी दीर्घकालिन सोचको घोषणा गरिएको छ। जसमा समुन्नत, स्वाधिन, समाजवाद उन्मुख अर्थतन्त्र सहितको समान अवसर प्राप्त स्वस्थ, मर्यादित, शिक्षित र उच्च जीवनस्तर भएका नागरिक बसोबास गर्ने मुलुकको रूपमा विकास गर्ने दीर्घकालीन सोच रहेको छ। यसमा समावेश भएको सुख अन्तर्गतका क्षेत्रहरु निम्न छन्।

- ◆ परिस्कृत र मर्यादित जीवन
- ◆ सुरक्षित, सभ्य र न्यायपूर्ण समाज
- ◆ स्वस्थ र सन्तुलित पर्यावरण
- ◆ सुशासन
- ◆ सवल लोकतन्त्र
- ◆ राष्ट्रिय एकता सुरक्षा र सम्मान

योजना आयोगले समृद्ध नेपाल सुखी नेपालीको मूल लक्ष्यभित्र १० वटा क्षेत्र वर्गीकरण गरेको छ। समृद्धि र सुख प्राप्तिसँगै दिगो विकासको लक्ष्य हासिल गर्ने कार्यक्रम पन्ध्रौं योजनाको आधार पत्रमा उल्लेख भएकोले लक्ष्य प्राप्तिका विभिन्न सूचकहरु मध्ये बढ्दै गएको सांगठनिक तनाव व्यवस्थापन लाई पनि उत्तिकै महत्वका साथ हेरिनु पर्दछ। विविध कारणले उत्पन्न हुँदै गएको तनावले उत्पादकत्व र नतिजामा नकारात्मक प्रभाव पार्ने भएको हुँदा यसलाई सबै तह र अवस्थामा महत्वका साथ हेरिनु पर्दछ। शुन्य तनाव आफै सुखीको एउटा महत्वपूर्ण सूचक नै हो भने सुख प्राप्तिका अन्य सूचकहरु यस सँग जोडिएर आउँदछन्।

नेपालमा निजामती सेवामा कर्मचारीको हकमा तनाव व्यवस्थापनको कुनै औपचारिक संयन्त्र स्थापना भएको छैन। बहुवामा चित्त नबुझेकोले लोक सेवा आयोगमा उजुरी गर्न पाउने कानुनी प्रावधान छ। प्रशासकीय अदालतको गठन जस्ता व्यवस्था भएपनि कर्मचारीको तनावको अवस्था र त्यसको निदान लाई संगठनात्मक प्रतिफल सँग जोडेर हेर्न सकिएको अवस्था छैन। जनताले पनि कर्मचारीको सेवा उपर चित्त नबुझे उजुरी गर्न विभिन्न संयन्त्रको व्यवस्था गरिएतापनि कर्मचारीले आफ्ना कार्यवातावरण संगठनात्मक कारणबाट उत्पन्न तनावको लागि तनाव व्यवस्थापन लाई खासै प्राथमिकता नदिएको स्पष्ट हुन आउँछ। यसरी संगठनात्मक तथा व्यक्तिगत स्तरमा समेत तनावले व्यक्तिको कार्य सम्पादनमा प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको हुन्छ। यस्तो तनावको स्तर बढ्दै गएमा संगठनात्मक प्रतिफलमा समेत नकारात्मक असर पर्न सक्दछ।

निष्कर्ष

तनाव आउन सक्ने तत्वहरुमा संगठनले ध्यान पुऱ्याई भरसक तनाव उत्पन्न नहुने वातावरण श्रृजना गर्न सकेको खण्डमा तनावबाट उत्पन्न हुने नकारात्मक असरबाट व्यक्ति तथा संगठनलाई बचाउन सकिन्छ। जतीजती तनाव बढ्दै जान्छ मान्छे त्यत्तिकै निरासाजनक परिस्थितिमा पुग्दछ। तसर्थ, तनाव व्यवस्थापनको लागि समयमै कर्मचारिको समस्यालाई बुझ्न सक्नुपर्दछ। तनाव व्यक्तिमा अनुभूत हुने मानसिक दबावको अवस्था भएकोले यो स्वभावैले शुन्य हुँदैन। तनाव व्यवस्थापन मानवीय जीवनमा अपरिहार्य छ, अनिवार्य छ। एक तहसम्मको तनावले व्यक्ति वा सङ्गठनलाई फाइदा गरे पनि सीमाभन्दा माथिको तनाव भने व्यवस्थापन गर्नुपर्छ। तनाव व्यवस्थापनको उचित उपाय भनेको तनाव श्रृजनाको पहिचान र त्यसको सही सम्बोधन हो। यसका लागि तनाव आउन नदिने, घटाउने, व्यवस्थापन गर्ने तथा सामना गर्ने रणनीति अवलम्बन गर्नुपर्छ।

सन्दर्भ सामग्री

- Pant, P. 2003, Principles of Management, Buddha Academy Enterprises Pvt. Ltd., Katmandu.
- Fillippo, B.E. (1984) Personnel Management, Sixth Mc GRAW, Hill Book Company, Singapore.
- Handout, इन्दु घिमिरे, सहसचिव, नेपाल सरकार ।
- विभिन्न पत्र पत्रिकाका तथा प्रकाशनहरु ।

Role of Agricultural Products on Foreign Trade of Nepal

✍ Udaya Rana Magar

Abstract

Nepalese economy is mainly based on Agricultural sector. Ironically some districts are suffering from food deficit and a huge amount of food items are imported from neighboring as well as other countries. Similarly Nepalese export-import trade is unbalanced to a great extent. In this scenario, this paper is trying to identify the role of the agriculture sector in the foreign trade of Nepal. Secondary data collection and descriptive research methods have been used. The analysis showed that imports of agricultural products from the neighboring country increasing. Two third amounts of agricultural products are imported from India and the remaining portion from the other countries. Due to a large amount of imported agricultural products, Nepalese foreign trade is unbalanced. So, policy makers should focus on the development of agriculture sector. Revised interventions are expected for changing the pattern of foreign trade including diversification, modernization and instrument-focused agriculture system, this could help in the reduction of trade deficit and maintaining the trade balance.

Introduction

Nepal is a Himalayan, landlocked and agricultural country. Agricultural work is taken as the main occupation from the ancient days. According to the National Agriculture Survey 2068, about 3,831,000 people rely on agriculture. Although agriculture is taken as the main occupation of Nepalese people out of 75 districts 33 are still facing a scarcity of food (Bhattarai, Bhavkrishna and Dr. Subedi, Madhu, 2070). The contribution of the agriculture sector to GDP is decreasing. The tendency of importation of agricultural products is rising day by day because of the decreasing volume of the product inside the country resulting trade deficit increasing intensively. This shows that there is an imbalance in foreign trade. Nepal is a developing country so there is no sufficient development in many sectors one of them is agriculture. However, we have 57% of human resource is economically active (CBS, 2068) and Agriculture, tourism, trade, industry and hydropower sectors are the potential sector for the Nepalese economy. Therefore, the agricultural sector should be made more efficient, productive and attractive by making a modernized and well-equipped mechanism to reduce this trade deficit. Commerce policy should also be reformed and exportation should be prioritized by giving subsidies rather importing.

Nepal is at 58th position securing 22.5 marks according to International food policy research institute's report (Global Hunger Index, 2014). The youth, who had worked on this field abroad, are doing on this particular sector, gives rays of hope and creating employment to others. So the nation should make such policies to engage youth in the agricultural sector with well equipped modern facilities. This sector has a lot of potentialities to strengthen the country economically and to balance foreign trade.

The government of Nepal has introduced many policies and other initiatives to reduce the trade deficit. In this context geographical scenario, available technology, resources, tools, local agricultural workers' necessity, comparative benefit and Nepal's international treaties, sustainable development goals, WTO, SAARC's sectoral development goals, National Agricultural Policy, sustainable agricultural policy and projects; these are the commitment of nation and also has to be the main goal while replacing and filling gap of trade deficit.

Trade is the main engine of the economic development of the nation. It helps to reduce poverty and raise the livelihood of people everywhere. Till 1950, Nepal's foreign trade used to be only with China (then Tibet) and India. After 1990, Nepal took a liberal economic policy and she entered into the global market. Then, Nepal had become economically globalized and got a chance to be varied, WTO membership and got into the International web of trade as well. Recent data shows that Nepal has traded with 181 countries. From 127 countries goods are imported and with 42 countries both importation and exportation are done. In fiscal year 2074/075, 85% were imported (Trade Promotion Centre, 2074). The quantity of importation is less, with only 28 countries. India and China are the two countries that Nepal does importation and has a trade deficit. The trade deficit with India is about 764 billion because exportation is only 46 billion and importation is 810 billion. Likewise, the Trade deficit with China is 157 billion and exportation is 2.43 billion and importation is 159 billion (Trade Amplification Centre, 2074). Therefore, foreign trade is not favorable to Nepal.

Being a landlocked country, Nepal face hindrances while dealing with foreign trade. But International treaties, bilateral agreement, and foreign affairs make easy to deal with such hindrances. Indo-Nepal Trade and Transportation treaties of 1950 A.D also depict the importance of it. Though failed, while signing bilateral agreements, and couldn't raise it that's why lack to use the ocean for trade. Nepal also has to put much on investment to get amount of benefit. In "Capital in the 21st Century" Piketty says there will be a monopoly in investment and an ordinary country will not get a benefit as they deserve and there will be the gap of elite and non-elite. So there will be an imbalance. Even this theory has been the current situation in Nepal. Nepal doesn't have much investment in the trade. So exportation lacks and the importation of goods is increasing.

Objective and Research Methods of Study

Nepal's trade deficit has been increasing in recent years. There are various reasons for the trade deficit. Among them, the increase in importation could be one of them. Recent studies show less production and high import of agricultural production have increased the trade deficit. In this research paper focused on the role of agricultural products in the foreign trade of Nepal.

This study is totally based on secondary data. Secondary data have been collected from published sources such as the central statistical bureau of Nepal, Nepal Rastra Bank, National Planning Commission, World Bank reports and Department of Customs, Trade Promotion Center, Ministry of Industry and commerce and the review of other pertinent literature has also been used.

In this study, exploratory and descriptive research design has been used. It makes an attempt to describe and assemble the necessary data for documenting the nature, factor, and consequences of the study. The emphasis of the study is on the qualitative aspect of the phenomena. This research design may fulfill the objectives of the study.

The Review of the Related Literature

Current status of agriculture product in the world trade is ever increasing in terms of volume and value. The major reason for this situation is to increase the world population and the diverse choice of food items from the consumer, an increase in the income and rapid urbanization world over. Many studies have been conducted on the foreign trade of agriculture products.

Imports of grain globally increased more than fivefold between 1960 and 2013 as more nations turned to international markets to help meet domestic food demand (Gardner 2015).

James E. Ross (1961) studied the trends in Philippine agricultural trade and found that agricultural production has played a significant role in reversing the balance of trade and increasing the country's foreign exchange holdings. Export earnings from agricultural crops in the past decade had risen to a relatively high level, while increased production of food crops had alleviated expenditures for imports.

Panchamukhi (1986) examines the behavior of trade in agricultural commodities and its relation to other important macroeconomic variables. The study showed that trade in agriculture in India is subject to vast fluctuations as compared to the trade in non-agricultural sectors in India. On drawing the relationship between exports/imports of agriculture with select macro variables like GDP, total exports, agricultural production, and total imports, it is seen there is a significant negative correlation between agricultural exports and imports, but there was no significant relationship of trade with any other variable.

Prakash, et, al (1995) examined the impact of new economic policy on agricultural exports. They looked at the current trends in foreign trade of India, contribution of agricultural exports in total exports, the share of India in the global production and export of agricultural commodities, the changing compositions of major exportable commodities over time, major steps of liberalization in agricultural export-import policy, to identify the newly emerging agricultural commodities having vast potential for steady exports and to suggest a strategy for realizing full export potential of agricultural commodities.

Datta, et, al (2001) examined the changes in the composition and direction of India's agricultural trade in the reforms period classifying the time period 1986 to 1991 as pre-reform and 1992-97 as post-reform years. It is seen that India has achieved a sharp change in the composition of her exports but India has been able to achieve an only marginal increase in the share of exportable, whose relative unit value is increasing or remaining constant during the post-reform period. India has significantly increased the share of items whose relative unit value is less than unity and that too is declining in the post-reforms period. Similarly, in the case of imports, India has stopped importing a large number of primary commodities while moving in the direction of value-added and processed agricultural products. But this study has the limitation of considering the time period from 1991 onwards as the liberalization period for agriculture. Since it is also seen through the review of policies that liberalization policies have not directly been directly applicable to agricultural commodities, attributing the changes in trade to the policies would be misleading. We do not come across any studies trying to examine the determinants of trade in agriculture.

Edwards (1998) studied the relationship between foreign trade and total factor productivity in 93 countries and concluded that TFP growth is faster in more open economies. The empirical results provided by the study of Vohara (2001) revealed that exports have a positive and significant impact on economic growth when a country achieved some level of economic development. Related with this point, Subasat (2002) found that export-oriented middle-income countries grow faster relative to less export-oriented countries, and exports do not have a significant impact on the economic growth of low and high-income countries.

Lewer and Van den Berg (2003) examined the size of the relationship between international trade and growth by not just considering its statistical significance but also regarding its

economic significance, and revealed that a one percentage point increase in growth of exports leads to a one-fifth percentage point increase in economic growth.

Kehar and Inder (2003) studied the prospects of agricultural exports of India using a composite index approach. The study is based on the analysis time series data of export value and export quantum from 1980 to 2001. The study reveals that – coffee green, coffee extract, groundnuts, shelled milled paddy, rice, pepper, potatoes have bright prospects, bananas, beef and veal, buffalo meat, cake of rapeseed, cotton waste, ghee from cow milk, hen eggs, infant food, lentils, oil of castor beans, oranges, sesame seed, tobacco leaves and walnuts shelled have also been visualized to have positive prospects.

Mustafa (2011) had studied the relationship between foreign trade and economic growth in Turkey taking the three decades' data, particularly observing a distinctive feature of the last decade in terms of the economic growth-foreign trade relationship. The study has adopted two main methodological approaches. The first approach includes two econometric analyses based on VAR and VEC models regarding periods 1987:1-2007:3 and 2000:1-2007:3 for investigating the dynamic relationship between GDP, exports and imports. The second approach includes the analysis of composition change in the foreign trade of Turkey in the period 1980-2009 based on descriptive statistics. The results of analyses suggest that imports were one of the significant determinants of the economic growth in Turkey during the periods 1987:1-2007:3 and 2000:1-2007:3 whereas exports did not have important impacts on it. The study found that the export growth was significantly affected by the GDP growth, which indicates a growth-led export pattern in Turkey during these periods. Also, there is found no significant relationship between exports and imports. Even though the distinctive characteristic of the foreign trade pattern of the last decade is observed, the results do not support that the last decade distinct from the previous decades in terms of foreign trade and economic growth relationship.

Shameek and Sahana (2012) studied the Overview of India' Export Performance: Trends and Drivers. Exports have played an increasingly important role in India's economic growth in the last two decades. They analyzed the performance of India's exports and the various economic factors which have contributed to its growth. Since manufactured exports comprise a significant share of India's aggregate (merchandise) exports, the paper also provides an overview of the export performance of three important commodities; namely, gems and jewelry, cotton and electronic goods and concludes with key policy changes which could have a bearing on the current trends seen in these sectors.

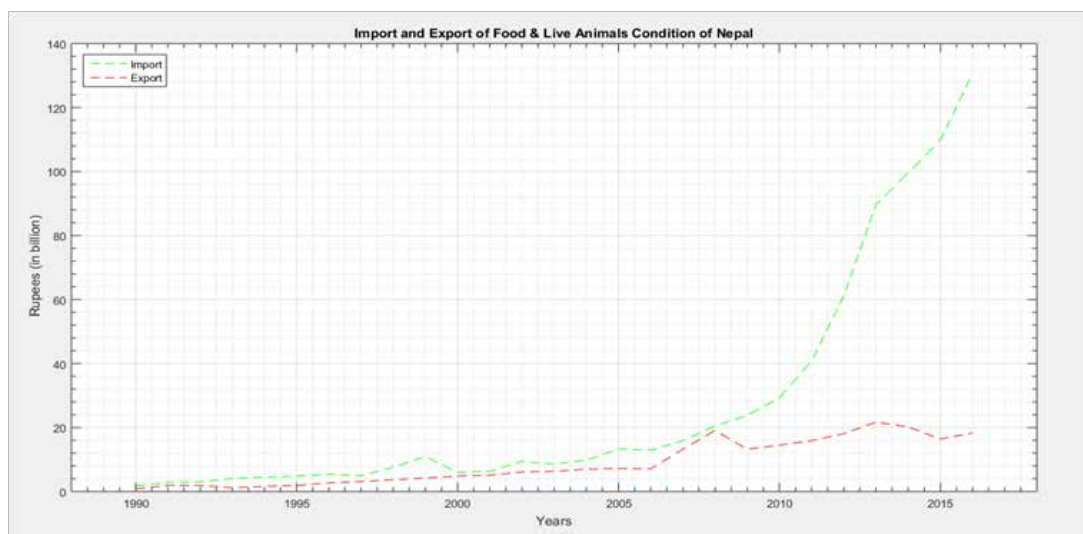
Rajkumar and Varsha (2013) studied the Growth and Performance of India's Agriculture Exports from 1991-92 to 2010- 11, and the contribution of percentage share in total export of India as well as Gross Domestic Product by using secondary sources of data collection. They also examined the changing behavior of the contribution of an individual group of commodities in the basket of total agricultural export. It includes the major agriculture products/crops that contribute to the maximum share in the total agriculture export in different periods (2000-2011).

Nepal's Foreign Trade Tendency and Present Situation

Trade is one of the most important components of the Nepalese economy. Currently, the total foreign trade ratio to GDP is around 37%. However, Nepal's foreign trade is not a satisfactory level. One of the major problems facing by the Nepalese economy is the trade deficit since a

decade of years. Foreign trade is considered as an essential factor for accelerating the path of economic development. The growing and continued mismatch between imports and exports has resulted in an alarming level of trade deficit. Nepal imports primary and industrial raw materials (due to declining domestic raw material production), and processed agriculture products (due to limited investment and competitiveness in high-quality, high-value agro-processing). The range of exports is concentrated in a narrow set of manufactured and agricultural products, such as carpets, readymade garments, pashmina, handicrafts, pulses, jute goods, and vegetable ghee. Export market concentration has increased and most of the exports are destined to few markets such as India, the United States of America and Europe.

Nepal, an agro-based economy, has more than two third of its people engaged in the agriculture profession and the contribution of the agriculture sector to the total GDP constitutes 28.8 percent (MoF 2018). In spite of agriculture playing a strong role in livelihoods and the economy, Nepal's agricultural trade is in deficit. The imports of food and live animals were NRS 1.8 billion in 1990, which has become NRS 130.6 billion in 2016. Likewise, the exports of food and live animals were nearly NRS 1 billion in 1990 and became NRS 18.3 billion in 2016. The import of agricultural products has increased by more than 72 times but the growth of export since 1990 to 2016 is only 20 times. The figure below shows the trade deficit on agriculture products is NRS 112.3 billion.

Source : MoF, Economic Surveys

Nepal is still the net importer of agricultural products, despite being an agricultural economy. The above graph indicates that the volume of agriculture product import has been increased every year. Along with the increasing volume of agriculture products import the trade deficit of Nepal has also been increased.

From the past experience, foreign trade has not been a cup of tea to Nepal. Below Table: 1 also tells about it since 1975 trade favors India. Of the total, 67% of trade held with India. By 2005/06 there was an up and down but by 2017/18 the situation was the same, 66% trade with India and rest with the other countries. This shows that relying on India still hold the trade deficit with India too.

Table no. 1: Foreign Trade Tendency and Evolution Phase

Particular	1975-76	1985-86	1995-96	2005-06	2017-18
Share of Total Trade to India	67	42	30	63	66
Share of Total Trade to other Countries	33	58	70	37	34
Total	100	100	100	100	100

Sources : TEPC, 2017

Likewise, in the past 35 years, the international trade of Nepal increased quantitatively. The data has indicated that the international trade of Nepal has grown up in both aspects: import and export. It has pointed out that the existing export of Nepal in 1975/76 was Rs. 1185.5 million, and it reached Rs 77350.7 million in 2012/13. Similarly, regarding the import, Rs. 1981.7 million has reached at Rs 601207.2 million in 2012/13. That condition has pointed out a huge gap between export and import.

Out of the total trade, a share of trade to India stands 65%. Of the total trade, a share of trade was 28% in Fiscal Year 2051/52, and it has reached 65 % in Fiscal Year 2069/70. It shows that the dependent with India has been increasing. The trade dependency ratio of Nepal with India has turned into two third trade deficit ratio. In total, the shares of foreign trade with China and India have been 77%.

According to data of Trade and Export Promotion Center (TEPC) in the first nine months of the Fiscal Year 2074/75, the total foreign trade of Nepal has been increased by 19.5% and reached Rs. 934.50 billion. Of the total trade, the shares of export and import have been 6.4% and 93.6% respectively. In the review period, the total export grew up 7.4% and turned into Rs. 59.62 billion and total imports increased by 20.4% and signed into Rs. 874.88 billion. In the first nine months of the Fiscal year 2074, export and import ratio was 1:13.1, but during the same period of Fiscal year 2074/75 export and import, trade has been 1:14.7.

At that period, the exported main goods were woolen carpets, readymade garments, red beans, polyesters and threads, textiles, iron and steel and their productions, handicrafts, noodles, toothpaste, cardamom, tea, ginger, Nepali hand paper, skins, Pashmina, herbs, etc. At review time, the export of woolen carpets has decreased by 10% and appeared Rs. 5.09 billion with a comparison of the same period of the previous year. Regarding readymade garments, it increased by 10.2% and became Rs. 4.38 billion.

Likewise, the export of iron, steels and their production have declined by 4.4% and turned into Rs. 4.08 billion, whereas the polyesters and threads rose by 22.5% and appeared into Rs. 5.89 billion. Red bean increased by 13.0% and reached 73 million. In a review period, the export of skin, cardamom, tea, ginger, noodles, herbs, toothpaste, textile, pashmina, and handicrafts had Rs 66 million, Rs. 3.88 billion, Rs. 2.35 billion, Rs. 51 million, Rs. 54 million, Rs. 78 million, Rs. 62 million, Rs. 2.36 billion Rs, 16.7 billion, and Rs. 47 million respectively.

Nepal has been exporting the goods mainly in India, the United State of America, Turkey, United Kingdom, China, Italy, France, UAE, Bangladesh, Japan, Canada, Vietnam, and Australia. Regarding import, with the comparison of the same period of the previous year, in the first nine months of FY 2074/75, petroleum oil has been Rs. 117.29 billion and that was expended by 34.2%. Iron-steels and their productions were imported increasingly by 26.4% and seen Rs. 97.21 billion. Reversely, the import of transport instruments dropped by 1.5% and that was Rs. 62.34 billion. In addition, Rs. 31.62 billion was spent to import

things belong to electricity increasing by 8.4%. Furthermore, Rs. 20.32 billion was used for Medicine, and its growing percentage was 16.6%. Parts of machinery items, Polythin, and instruments for telecom have been imported in increasing manner such as 54.2%, 20.4%, and 9.8% respectively. In detail, these mentioned items had taken the cost like Rs. 94.18, 14.32, 3.46 and 25.47 in billion correspondingly. In contrast, the import of raw Pam oil was decreasing by 2.6% and became Rs. 3.46 billion. In a review period, concerning import, Rs. 23.05 billion has been spent for Gold, Rs. 9.43 million for Silver, Rs. 11.51 billion for raw soybean oil. At that time, a large amount has been used for importing cement and cereals. The main imported trade countries of Nepal are India, China, Vietnam, Indonesia, Thailand, Argentina, South Korea, the United States of America, Malaysia, UAE, France, Germany, and Japan. According to data given by the Trade Promotion Center, even there was a reform in import, the trade deficit of Nepal in FY 2074/75 has been 21.5% and that was Rs. 815.26 billion.

Results and Discussions

Nepal is known as an Agricultural country; however, lacking a proper system in the agriculture sector makes it dependent on other countries' products. According to Census 2068, out of the 56.5% of the active population, 66.5% are engaged in the agriculture sector as their profession. In Nepal, 3.831 million families are farmer and among them, 116 thousand do not have cultivable land. Comparatively, such a situation has been increasing by 0.467 million in a decade. It is assumed that the families of farmers have only 2.525 million hector land areas which seems less by 129 thousand hectors in a decade. Although the contribution of the agriculture sector in total GDP was 32.12% in FY 071/72 and 31.69% in FY 072/73, it is always unheeded. It is assumed due to the negligence, the annual growth rate of agriculture of this year will be only 1.14%.

Agriculture productivity of Nepal is very less than a neighboring country, India. Nepal has been importing a huge quantity of agricultural production to meet her needs. Regarding foreign trade of Nepal, the government data also noted that the ratio of import is 5 times higher than export. In the past six months, the trade deficit was Rs. 45.81 billion. Out of that, Rs. 12 billion went out for importing food production. Decreasing agricultural grants seems like a prominent cause of less production in the Agriculture sector. That situation also causes not to be independent. We have to realize one thing is that agricultural production of India has been increasing because of the grants and concession to the farmers.

It seems that not only the government but also the socio-cultural concept of Nepal does not show regard to the agricultural profession. The state has given less priority to this sector in its policy and programs. The budgetary allocation of government has proved that a share of the agricultural budget is limited within 3-4%. Nowadays, firstly, the agriculture sector seems a sector to hide unemployment of Nepal and secondly, 71% of populations are depending on this sector. One miserable issue is that, out of the total dependent population, 83% have accepted it as a main profession, whereas 60% seem unable to fulfill their basic needs by their production. Because of foreign employment, the number of male workers has been declining in this sector. As a result, the involvement of women is raising and it has reached 19%, which was only 8% in the last decade.

**Table 2. Annual Growth Rate of GDP by Economic Activities
(at constant prices)**

	Industrial Classification	2058/59	2067/68	2068/69	2069/70	2070/71	2071/72	2072/73R	2073/74P
		2001/02	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16	2016/17
A	Agriculture and Forestry	3.01	4.49	4.58	1.07	4.54	1.00	-0.19	5.25
B	Fishing	8.71	5.88	7.53	2.71	4.90	7.09	11.76	6.86
C	Mining and Quarrying	8.79	2.01	5.03	1.98	11.85	2.34	-2.78	8.19
D	Manufacturing	-5.32	4.05	3.63	3.72	6.28	0.37	-8.00	9.70
E	Electricity Gas and Water	11.37	4.43	8.30	0.28	3.27	0.78	-7.40	12.97
F	Construction	6.41	4.79	0.22	2.45	9.08	2.85	-4.36	11.66
G	Wholesale and Retail Trade	-11.57	1.41	3.50	7.25	10.89	2.42	-2.54	9.76
H	Hotels and Restaurants	-18.23	6.20	7.38	5.50	6.77	3.33	-9.68	7.09
I	Transport, Storage and Communications	8.37	5.21	8.10	7.65	5.24	6.23	2.02	6.50
J	Financial Intermediation	3.82	3.30	3.47	-0.91	3.70	2.91	8.55	6.72
K	Real Estate, Renting and Business Activities	-4.89	2.25	2.97	5.19	3.64	0.77	3.72	5.27
L	Public Administration and Defense	36.85	3.85	3.67	5.53	5.04	8.84	2.52	9.64
M	Education	21.05	3.01	5.58	5.92	4.81	5.09	7.04	4.21
N	Health and Social Work	7.38	5.02	6.43	4.48	4.50	11.37	3.25	6.58
O	Other Community, Social and Personal Service Activities	-8.62	7.11	6.36	4.79	4.77	12.52	3.67	5.88
P	Agriculture, Forestry, and Fishing	3.08	4.51	4.63	1.10	4.55	1.10	0.03	5.29
Q	Non-agriculture	-1.06	3.64	4.53	5.01	6.41	3.89	0.16	7.74
R	Total GVA Including FISIM	0.46	3.94	4.57	3.64	5.77	2.95	0.11	6.93

	Industrial Classification	2058/59	2067/68	2068/69	2069/70	2070/71	2071/72	2072/73R	2073/74P
		2001/02	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16	2016/17
S	Financial Intermediation Services Indirectly Measured (FISIM)	10.66	6.14	3.50	0.72	7.10	2.41	2.55	6.62
T	Gross Domestic Product (GDP) at Basic Prices	0.16	3.85	4.61	3.76	5.72	2.97	0.01	6.94
U	Taxes Less Subsidies on Products	-0.47	-1.16	6.68	8.16	8.88	6.93	4.40	12.80
V	Gross Domestic Product (GDP)	0.12	3.42	4.78	4.13	5.99	3.32	0.41	7.50

Source: Ministry of Agriculture and Livestock Development (MOALD)

R = Revised/P = Preliminary

NSIC categories P and Q are included in category O.

Due to low investment by the government in the agriculture sector, Nepal is being backward not only in poverty alleviation, employment generation, food and nutrition security, and trade balance but also entirely in the economic transformation of a nation. Although there are price inflation and less import of foods, and impacts of climate change, Nepal needs to focus on the agriculture sector to make it competitive, professional and employment-oriented for poverty alleviation and food and nutrition security. One main thing is that Nepal has to take benefit from the existing active population in this sector. But a huge mass of the active population has been leaving the country every day, and as a result, it has affected on availability of labor for agricultural activities.

A reality in front of us is that uncultivated land and declining interest of the young generation towards agricultural-profession affect in its productions. It also harms and causes a situation of food scarcity. The contribution of the agriculture and forest sectors in GDP has been increasing. The contribution in a decade has been 4.58% in FY 2068/69 whereas it was 3.01% in FY 2058/59. After that, its result seems quite different. The share in percentage has been 1.07, 4.54, 1.00, -0.19 and 5.25 in FY 2069/70, 2070/71, 2071/72, 2072/73 and 2073/74 respectively. The real scenario regarding the contribution of agriculture and forest sector has been improved in the last Fiscal year. The food is in saving condition entire the country, however, it looks deficit in 33 districts. Based on the last agricultural census, 41 districts are facing the food deficit problem. It is mostly in hilly and Himalayan areas. In detail, 10 Himalayan districts, 15 hilly districts and 8 Terai districts have food deficit whereas rest 42 districts are in food saving.

The internal problem of Nepal related to the commercial field also causes ineffectiveness in foreign trade. Nepal has adopted a policy such as the first one is to extend industrial development and another is to focus on the agricultural sector. But these prioritized sectors' contribution to GDP is declining. It is assumed that the economic activities of Nepal would get stepped along with the establishment of Democracy (Loktantra). But the expectation and hopes do not appear as a thought of people.

Table no: 3: Export/Import Situation of Nepal

- Rs. in billion

Fiscal Years	GDP	Agriculture Production	Contribution of Agriculture on GDP	Export	Import	Total Trade	Trade Deficit	Export/Import
2065/66	988.27	409.987	32.54	68.6	291	359.6	222.4	1:4.2
2066/67	1192.27	514.871	35.00	60.9	375.6	436.6	314.6	1:6.2
2067/68	1366.95	623.303	36.68	64.5	397.5	462.1	332.9	1:6.3
2068/69	1527.34	665.747	34.82	74.1	498.2	572.3	424.1	1:6.7
2069/70	1695.01	702.132	33.40	77.1	595.6	672.7	518.5	1:7.7
2070/71	1964.54	782.868	32.16	90	709	799	631.42	1:7.9
2071/72	2130.15	822.811	31.27	86	784	871	697	1:9.1
2072/73	2247.43	858.600	31.13	71.15	781.15	852.3	710	1:11
2073/74	2599.94	924.720	28.89	73.1	990.15	1063.1	970	1:13

Source: Ministry of Agriculture and Livestock Development (MOALD)

In a decade of 1960/70, somehow, the export and import of Nepal looked in a balanced condition. After that, import has taken its steps rapidly whereas export did not extend itself like import. As a result, the trade deficit has been increasing. Table 3 has depicted the condition of GDP, the contribution of the agricultural sector in GDP, import and export below. If we analyzed the data given in Table 3, it could clearly show that a declining situation of agricultural production and a scenario of trade deficit.

In FY 2065/66, the GDP of Nepal was Rs. 988 billion. Likewise, the contribution of the agriculture sector was 32.5%. At that period, export and import were 68 billion and Rs. 291 billion respectively. It pointed out that the trade deficit was Rs. 359 billion whereas a ratio between export and import was 1:4. In FY 2069/70, GDP was Rs. 1695 billion in which the contribution of agriculture was 33.4%. At that time, the trade deficit was Rs. 518.5 billion. It means that the export and import ratio has been 1:7. Similarly, in FY 2070/71, GDP was Rs. 1964.5 billion in which agriculture contributed 32.16%. In that year, the trade deficit was Rs. 631.4 billion or export and import ratio was 1:7.9.

Likewise, in FY 2071/72, GDP was Rs. 2130.15 billion in which agriculture contributed 31.27%. In that year, the trade deficit was Rs. 697.0 billion. It indicated that the export and import ratio reached 1:9. Fiscal Year 2072/73 pointed out that the GDP of that year was Rs. 2247.43 billion in which the contribution of the agriculture sector limited by 31.13%. At that period, the total amount of foreign trade was Rs. 843.72 billion were as a share of export was Rs.70.1 billion or 8.3% and share of import was Rs. 773.6 billion or 91.7%. The trade deficit of that year was Rs. 703.5 billion and the ratio of export and import was 1:11.

Similarly, in FY 3073/74, GDP was Rs. 2599.94 billion in which the contribution of the agriculture sector limited by 28.89%. In that year, export was Rs. 73.1 billion and import was Rs. 990.15 billion. As a result, the trade deficit became 631.4 billion. It means that the trade deficit ratio turned into 1:13. The fiscal year 2074/75 pointed out that total foreign trade was Rs. 1324 billion in which a share of export was 81.19 billion or 6.1% and the share of import was Rs. 1243 billion or 93.9%. Such a situation showed that trade deficit became Rs. 1161.6 billion and the ratio of trade deficit was 1:16. That amount of trade deficit was quite higher than the budgetary expenditure of the development sector spent by the government.

Analyzing the data concerned to the last decade, it is found that the contribution of agriculture in GDP has been decreasing as well as the trade deficit has been increasing. It notices that due to the decreasing condition of the agriculture sector, food items have been imported from other countries. Of the total population, 40% of people are facing the problem of food lacking, and they are spending their lives having an inadequate quantity of food every day. Consequently, 39% of children below 5 years are in malnutrition. 13% of inhabitants of Terai areas are facing a problem of food inadequacy whereas 16% in hilly areas and 30% in Himalayan people have the same problem. Real farmers of Nepal do not have plenty of lands. In other words, 54% of farmers have only 0.5 hector land or them very less land ownership. It means that those who accept their profession as a farmer do not have land ownership. In a reverse manner, those who owned the land do not cultivate the land and turn it into barren or unproductive land.

Similarly, the distribution of development infrastructure pointed that each 100 Sq. km. of Terai areas has 11.6 km road whereas hilly areas have 10.5 km. and Himalayan has 2.4 km. Such a pattern of development has also generated barriers in agricultural production to make them accessible with markets. In 1997 AD, after the serious food deficit, the long-run plan regarding the agriculture sector was taken in execution. After that, in FY 2003.04, food saving was increased and it was 213 thousand metric tons. But, lacking seriousness in implementation causes instability in food saving. To overcome such a food deficit, more than one thousand million rupees have been annually spent to import foods, vegetables, and fruits from foreign countries including India.

District wise analysis indicated that 33 districts are unable to fulfill their needs by their own production. Such a situation seems more in those districts belong to hilly and Himalayan areas than the districts of Terai areas. Although some districts of Terai areas have food deficit, it looks very less sensitive and shorter than the deficit having in the districts of hilly and Himalayan areas. In a Comparative way, Himalayan and hilly districts are, geographically, weak in nutritious food whereas Mid-western and Far-western regions are very weak in nutritious food regarding their development evolution. Concerning nutrition, out of the children below 5 years, 41.5% is shorter than their age and 31.1 have less weight than their age. Although the agriculture profession has a prominent role in food security, the existing cultural perception does not respect it. But 71% population depends on agriculture. However, of the total depending population, 83% has taken it as their main profession, 60% does not have adequate foods. In addition, due to the lack of modernization and instruments in the agriculture sector, food dependency has been raising and as a result, it uplifted trade deficit. It points out that Nepal has to learn from other countries' stand to overcome from food deficit.

Recommendations

The foreign trade of Nepal seems deficit because of the imported revenue system and the private sector which only enjoyed in trade. The contribution of the agriculture sector is remarkable in it. That's why it is very necessary to manage imports by increasing agricultural production within a country. For that, the following ways are very useful to adopt:

- ◆ To replace the import of food by increasing agricultural production and making foreign trade effective.
- ◆ Fundamental elements of trade are production and productivity. When the trade-based goods and services are not produced, trade facilitation and other efforts do not keep its

meaning. That's why; agriculture plays an important role in the trade balance. In addition, enhancing competency and expertise about comparatively benefited goods and services, an effort for agricultural production and for its value chain should be adopted to replace import.

- ◆ According to the Ministry of Agriculture and Livestock Development (MOALD), in Nepal, consumption of rice is 122 kg per person per year but in Europe, it is only 14 kg per person. That situation depicts that portion of rice is more in our consumption pattern. It has generated a dependency situation for rice. For replacing import, the food habits of Nepali people should be changed. As well, need to focus on agricultural production by increasing investment and providing a concessional loan.
- ◆ To mitigate the impacts of climate change by developing and exploring agricultural technology along with the activities of concerned to bio-diversity. If the active population attracted towards this profession by introducing modernization in the agriculture sector, it could increase agricultural production and replace food imports.
- ◆ It needs investment for commercialization, increasing agricultural production to replace import.

Conclusion

The trade deficit of Nepal is growing intensively every year. To make balance on foreign trade, Nepal must increase export trade and reduce the import trade. Agricultural field is one of the key fields for reducing the trade imbalance. The political scenario should be stable, the power shortage problem should be resolved and infrastructure development should be developed. The investment policy should be made easy and attractive to bring domestic and foreign investment. To keep balance, agricultural production plays a vital role. That's why, for the development of the agriculture field, concerning policy and programs of this sector and pattern of foreign trade should be revised and reformed by the diversification, modernization, instrument-focused agriculture system, which could help to reduce the trade deficit and keep it in certain limitation.

References

- Adhikari, C. (2071). Federal Nepal Economy, Rastriya Economic and Development Council Nepal.
- Basyal, T. R. 2011. Nepal's Economic Growth Rate in the Context of Absorption, Trade Imbalances, and the Fixed Exchange Rate. *Banking Journal*, 1(1), 1-13.
- Datta, Samar K., Milindo Chakrabarti, S Chatterjee and Madalasa Gandhi (2001), "Composition of India's Agri-Imports: Changes in the post-reforms period" in Samar K Datta and Satish Y Dcodhar (cd.), *Impact of WTO Agreements On Indian Agriculture*, CMA, LIMA, Ahmedabad.
- Edwards, Sebastian. 1998. Openness, productivity, and growth: What do we really know? NBER Working Paper 5978.
- FICCI 2016. Trends in the India's Foreign Trade, FICCI Research May 2016
- Gardner G. 2015. Food Trade and Self-Sufficiency World Watch Institute
- Kehar, S. and Inder, S., 2003, Prospects of Agricultural Exports of India: A Composite Index Approach, *Indian J. Agric Econ.*, Oct-Dec, 5&4: 781-799.

- Lewer, Joshua J., and Hendrik Van den Berg. 2003. How large is international trade's effect on economic growth? *Journal of Economic Surveys* 17, no 3.
- Mustafa Kahya (2011), An analysis of the relationship between foreign trade and economic growth in Turkey over the period 1980-2009, School of Economics and Management, LUND UNIVERSITY
- NRB (1987) import and export function of Nepal, Nepal Rastra Bank, Baluwatar Kathmandu
- Nepal Census, 2068, published by Center Bureau of Statistics of Nepal
- Panchamukhi, V. R (1986), "Trade in Agricultural Commodities-Analysis of the period 1960 - 1985" in M. L. Dantwala. (ed), *Indian Agricultural Development Since independence, A Collection of Essays*, Oxford and IBH Publishing Co. Pvt. Ltd., New Delhi.
- Prakash B., Sushila S., and Lal, S., (1995), Impact of New Economic Policy on Export of Agricultural Commodities from India, *Indian J. Agric. Econ.* 50(3): 36-39.
- Phykurel.B. (2070). Capacity Development in Federal State. Road map of Nepal Economic Growth.
- Prasai Laxmi Prasad (2014). Foreign Trade Pattern of Nepal: Gravity Model Approach, NRB Working Paper No. 21, Nepal Rastra Bank, Baluwatar Kathmandu
- Piketty. T(2013), *Capital in the Twenty-first Century*, published by Harvard University
- Rajkumar and Varsha, D., 2013, Growth and Performance of India's Agriculture Exports, *International J. 360o Mgt.* 1(1), ISSN: 2320-7132.
- Shameek, M. and Sahana M., 2012, Overview of India' Export Performance: Trends and Drivers, Indian Institute of Management, Working Paper No. 363.
- Sharma, O., & Bhandari, R. 2005. Foreign Trade and Its Effects on Nepalese Economic Development. *The Journal of Nepalese Business Studies*, Kathmandu.
- Sharma R., Kumar Anjani and Joshi P.K. (2017). Nepal-India Agricultural Trade: Trends, Issues, and Prospects, *Agricultural Economics Research Review* Vol. 30 (No.2) July-December 2017 pp 245-263 DOI: 10.5958/0974-0279.2017.00046.5

Does Gender's Perceptual Differences Account for Institutional Trust : Case from Nepal

✉ Narendra Raj Paudel, PhD & Srijana Pahari

Abstract

Research works in mapping and analyzing institutional trust in relation to gender are difficult to find especially in the context of developing countries. It is assumed that sexually non-discriminatory behavior by public institutions is likely to generate trust in the government. This article analyzes whether gender perceptions vary in terms of trusting public institutions, images of different professions and the provision of public services.

In order to map gender perceptions on institutional trust in different professions and evaluation of public services, two waves of survey data were analyzed. The findings reveal that there is no significant difference between men's and women's confidence in public institutions, their images of different professions, and evaluation of public services.

The contributing factor for these finding could be the increasing education level of both women and men narrowing. Income gap and increasing participation of women in politics, public administration and local level governance. The question that this study addresses is whether disparity along some socio-demographic variables have become less between men and women and whether this explains why there is no significant difference between women and men with regard to institutional trust, professional image and evaluation of public services.

Key words: *Gender, institutional trust, non-discriminatory behavior, citizens' confidence, professional image, institutional performance etc.*

Gender and Institutional Trust

Politically, Nepal has been experiencing different regimes¹. These regime changes are followed by reforms and reorganizations of political and administrative institutions to provide better services to the people. The question is whether all these changes brought any significant difference in the provision of public services. Better service provision is likely to generate institutional trust.

Institutional trust is a crucial aspect to judge legitimacy of democratic governance. This is particularly true in the case of Nepal in the 1990s. Generation of institutional trust is a lengthy process. It takes a long time. Jamil and et al (2016) illustrate that institutional trust is questionable because of poor governance in Nepal. However, research studies are lacking to test the difference between men and women's perception on institutional trust in Nepal. Therefore, this article examines the perception of institutional trust (confidence, professional image and performance of the government) difference between men and women in Nepal.

Trust is a condition for building up forms and types of relationship between people (Zinchenko and et al, 2017). It acts as a basic premise of interpersonal, intra-group and inter-groups relationships. Therefore, trust is a vital element to judge the degree of public institutions legitimization (Pytlikzillig and Kimbrough, 2016 and Jackson and Gau, 2016). To cross-check legitimization

✉ Associate Professor, Public Administration Campus, Central Department of Public Administration, Tribhuvan University & Faculty Member Greenfield National College Bafal, Kathmandu

¹ Nepal experiences autocratic Rana regime (before 1950s), democratic regime (1950-1960), partyless Panchayat regime (1960-1990), restoration of democracy (1990-2006) and republic regime (2006 onward).

of institutional trust, it is dependent on socio-demographic characteristics, critical citizens, government performance and personal interaction or new social and political conditions (Jamil and et al, 2016 and Kim, 2010).

Eventhough these studies which examine the relationship between demographic and generalized trust and institutional trust are mostly in western countries, such studies are very few in developing countries (Tan and Tambyah, 2011). It means these studies have taken both men and women as causal predictor to predict trust level. There are variations in the level of generalized trust of countries in Confucian Asia despite the fact that these societies have similar social background of both women and men (Tan and Tambhan, 2011, 374). These studies show that gender matters for institutional trust. However, these are lacked to find out the perceptual differences on trust between women and men.

Gender identity is associated with cultural stereotypes and social roles, which facilitate the formation of trust in people (Zinchenko, and et al, 2017). Chaudhuri and Gangadharan (2007) illustrate that men are more trusting than women but there is no significant gender difference in reciprocal behavior. Research from psychology suggests that women are more sensitive to social cues in determining appropriate behavior than men (Gilligan, 1982). Cronson and Gneezy (2009) argue that women's trust levels are more context-sensitive than those of men. This may lead to higher variability in women's behavior than in men's. Women are more careful and process information more completely than men whereas men perceive information in a more selective manner (Meyer-Levy, 1989). Thus, it is a pertinent question to ask as to what extent and why gender's perceptual differences on institutional trust occur or not in the Nepalese context.

How perceptual differences occurred and bridged-up ?

Citizens' trust in a public institution is an indication of how public institutions are delivering services to the citizens. It says that the more citizen trust on public institutions is likely to be more democratic governance in public institutions (Askvik, 2007). The high degree of trust on public institutions is the proof of the democratic performance of government (Van de Walle and Six, 2013, 3). Low trustworthiness of institutional trust leads to dysfunctional and hollow out checks and balance. Finally it will have negative impacts on the emergence of a democratic governance system (Askvik and Jamil, 2013, 473). The feminist theory says that there should not be discrimination on the basis of sex. When women and men are treated equally there won't be any perceptual difference to judge the institutional trust. On contrary to feminist theory, Intuition Social Auditor Model of trust emphasizes on the role cognitive and behavioural rules which play in trust related judgment (Kramer, 2006). Rule system is a pervasive feature of social and organizational life. March et al (2000) argue that rules are a basic reality of individual and social life. Individual and collective actions are organized by rules, social relations which are regulated by rule. The Intuition Model explains further on trust. People often exchange personal information and rely on others to carry out tasks even when they do not know much about their character, competence, diligence or motivation. People seem quite willing to trust others even on the basis of scant information or when they have only the thinnest grounds for positive expectations (Kramer, 2006). As a result, there is confusion whether perceptual differences between women and men on trust is occurred or bridged-up. Therefore, it is important to assess institutional trust through the lens of women and men to what extent governance system of a country like Nepal has been bridging the gaps between women and men through positive discrimination, gender focused rules and gender's cognitive behavior.

Nepal is a patriarchal society. It assumes women are inferior to men. As a result, the social behavior is guided accordingly. They are often barren to develop their capability. There are discriminatory behaviors practiced in the Nepalese society. They have limited access of job opportunities, education and health. Nepali women are under control of their parents during their childhood, after marriage they are under control of their husband and later they are under the control of their son and daughter-in-law. However, there are also special preferences for women during Teej and Dipawali festival.

Institutional Trust

Institutional trust focuses upon the trustworthiness of public institutions (Askvik and Jamil, 2013). Public institutions are created to deliver public goods and services. Such institutions are combined structures of rules, roles and human actors who generate activities and people may trust and distrust such entities (Askvik and et al, 2011, 418). Citizens interface and interact with these institutions for public goods and services. The pattern of interactions and interfaces between citizens and actors who render public services through public institutions cause to make cognitive ideas of citizens which determine the level of trustworthiness of public institutions. Jackson and Gau (2016, 60) identify three measuring elements of institutional trust which include the belief of using power in an appropriate way, confidence upon public authorities and the power exercised according to the rule of law. Likewise, trustworthiness of public institutions as proposed by Kim (2005) are credible commitments, benevolence, honesty, competency and fairness. According to Kim (2005), institutional actors need to honor their commitment. They have to do well to citizens and tell truth to citizens. Institutional actors need to have required knowledge, skills and required attitude to deliver their services. Likewise, every citizen has to be treated equally without considering any ground. The confidence is a feeling and belief that citizens can rely on public institutions for the sake of goods and services. In the words of Luhmann (1988), the risk is associated with trust whereas it is not in the case of confidence. Confidence is an assessment of morality of trustees (public servants), shared values of an institutions and expectations from the institutions in future. The more confidence in public institutions means the more trust in public institutions. In this article, respondents are asked how much confidence they have in public institutions. The basic assumption in this article is that the perception of men and women differ in confidence in public institutions.

Profession based trust

Professional image which is an indicator of institutional trust is a reflections of the activities carried out by each profession whether these professions meet the expectation of citizens in accordance with rules, regulations and existing norms and values or not. Askvik and et al (2010, 418) argue that a citizen's trust upon public institutions indicate institutional trustworthiness which is based on the relevant institutional [professional] images they have constructed. It accords with whatever criteria they use to decide whether an institution [profession] can be deemed trustworthy. To gain trust against professions depend upon the professional identity. The professional identity is characterized by constellation of attribution, belief, values, motives and experiences in terms of which people define themselves in a professional role (Ibarra, 1999 quoted from Cech, 2015, 57). Likewise, problem solving, prowess, technological leadership, managerial/communication skills and social consciousness are other ingredients of profession. Cech (2015) argues that women are less likely than men to value technological leadership but more likely value social consciousness. Rest two traits have no significance difference between women and men. However, Roth (2006) and Pierce(1995) argue women and men perceive different experiences of professions because

of professional culture and professional identities. These differences are found in developed countries' researches but lacked in developing country like Nepal. In this paper, professions like journalist, teachers, political leaders, student, nurse, civil servant, policemen, doctors, lawyers and military personnel are focused of the study whether men and women have different perceptions. In the trust survey 2008 and 2014, one question about the professional/occupational image is to evaluate the institutional trust. The assumption in this article is that men and women have different opinions in judging various professional images in Nepal.

Performance-based trust

The performance-based trust is evaluated on the basis of policy output achieved and development carried out by public institutions. Institutional trust depends on the performance of government and institution (Ma and Yang, 2014). Citizens' assessments of government performance are highly associated with the trust of government (Mishler and Rose, 2001 & Van de Walle and Bouckaert, 2003). Orren (1997) indicates distrust is the result of a gap between expected performance and actual performance. The main idea is that when citizens are satisfied with the output of relevant institutions, they will tend to trust and support those (Askvik et al, 2011, 419). The performances of government are judged against indicators such as impartiality, fairness, equity, respect and honesty while delivering services by the institutions. However, corruption and poor quality of services may cause to degrade the institutional trust. On the basis of such indicators, men and women make their perceptions against the performance of government. In this performance perspective, a question is asked to what extent development of various services are satisfactory in Nepal. Categorically, performance of government/service delivery includes the extent of energy supply, accessibility of market, telecommunication, transportation, water supply, drainage and sewage construction and maintenance, maintenance of law and order, delivery of education and health services. The assumption is that the level of satisfaction with delivery of services by government of Nepal may likely differ on the perception of both women and men.

Women in Nepal

Socio-cultural changes in the society are caused by government's policy intervention and subsequent implementation of these policies (Kumar, 2012). For the sake of elevating the status of women, the Government of Nepal (GoN) formulated gender friendly policy since after restoration of democracy in 1990 in general and 2007 in particular. At least three percent seats were allocated for women to contest parliamentary election in 1990's constitution. It was increased to 33 percent in the interim constitutions 2006. Even more, rights for women are guaranteed in the present constitution 2015 viz. right to equality (Article 18) and right of women (Article 38). These two articles focus on equal rights of both men and women along with special emphasis on women's rights. Likewise, there must be different sex for presidential and vice presidential elections as well as speaker and deputy speaker of legislature-parliament. The same provision applies in the case of Mayor and Deputy Mayor of Municipality as well as Chairman and Deputy Chairman of rural municipality. As a result, 33 percent of women are represented in the legislature parliament. In the constituent assembly, there were 29 percent women represented in the house. Prior to constituent assembly elections, only five percent women were represented in house of representative. At the present moment, the President of the country is a woman. The deputy speakers in both upper house and house of representative are women. Local elections which were held on 2017 after 20 years made 41 percent women's representation in the local government. At least, there are untouchable (Dalits) women represented in each ward of both municipality and rural municipality. Each local government should allocate 15 percent budget for women focused projects and programs. Before,

20 percent seats of local bodies were reserved for women as per Local Self-Governance Act 2000. Such constitutional provision made wider range for women representation in policy making bodies of Nepal. Despite of special measures set by the government for women's political participation, women have not been benefited from such measures (Pradhan, 2005). It is also argued that women are not in decision making seats of executive eventhough more representative policies have been adopted and implemented accordingly. The result, women have to abide by men's decisions.

Table 1 Women development status in Nepal

Categories	Men	Women	Total
	%	%	N
Legislature-parliament	67	33	275
Local government	59	41	35041
Civil service (2017)	77.3	22.7	86721
Nepal Police (2014)	94	6	67,246
Nepal Army (2016)	91	5	72780
Armed Police Force (2017)	NA	NA	36,752
School's teachers (2014) both community and private	65	35	295951
All Universities teachers(2014) only for constituent campuses (UGC)	93	7	15365
Students enrollment in University	53	47	458621
Students enrollment in school (G1-12)	49	51	7488248
Economically active pop (2011)	54	46	11108915
HDI (UNDP, 2016)	0.582	0.538	0.558
Poverty (2017)	NA	NA	26.6
Literacy rate (2011)	76	57.8	67
Employed (2011)	78.3	78.3	78.3
Unemployed rate (2011)	3.2	1.5	2
Not active (2011)	19	20.6	19.6
Total Population (2011)	49	51	26494504

Source: NPC & UNDP 2016, UGC (2016, Annual Report), CBS, 2014, NPC, 2017; Civil Service

Record Department, 2017; Election Commission, 2018.

In the Nepalese civil service, Nepal Army, Nepal Police, Nepal Armed Police Force, quota system is adopted to make public services more representative as well as to assure women's participation. In the case of civil service, 45 percent of total vacant seats are allocated for quota since 2007. Assuming 45 percent seats as hundred percent, 33 percent seats are reserved for women. The women's representation in Nepalese civil service has increased. In 2007, women's share in civil service was about 12 percent and 22 percent in 2017. As per Nepal Army Act 2006, 45 percent seats of total vacant seats are reserved for quota. Out of the total vacant seats of total reserved quota, 20 percent seats are allocated for women. The same pattern is followed in the case of Nepal Police and Nepal Armed Police Force according to Nepal Police Rule, 1992 and Nepal Armed Police Force 2001 respectively. Before the introduction of quota system, women's representation was negligible except for in the technical field. At present, there are 5 to 6 percent representation in all the securities service of Nepal.

Quota system has also been introduced in both university service and school services as well. The ratio of reservation in both education service is similar to that of the civil service. In the teaching field specially school level, women's representation is remarkably high in comparison to other public services. There are 35 percent women and 65 percent men in school education service.

While analyzing student enrollment in both school and university, there are 51 percent girls and 49 percent boys admitted in schools as well as 47 percent girls and 53 percent boys at the university level. Scholarship is also provided to girls when they are studying at public schools. The statistics of schools and universities' enrollment show that there is no significant difference between boys and girls. Despite of not much difference between boys and girls' enrollment, the literacy rate of females (58 %) is quite low compared to that of males (75%). Because of poverty, early marriage and work responsibilities at home, more girls than boys have dropped rate in secondary school and in university education (NPC, 2016). The economically active population of both sexes has also not much difference. The Human Development Index (HDI) 2016 shows that there is marginal difference between males and females. The employment rates of women and men also have similar share .i.e. 78 percent. However, there is marginal difference between unemployed and active women and men as per CBS census statistics 2011. The reasons behind gender inequality in employment persist marginally due to women's low skill level and the time they have to spend on unpaid care work (NPC, 2016).

Likewise, seats are reserved for women in public transports. Concession is given for women when they register land in their name. Right to ancestral property, right to abort up till 12 weeks, right to husband's property even after divorce are other measures taken for establishing gender equity in Nepal. Nepal has been celebrating women's day to honor women. Establishment of Women, Children and Social Welfare Ministry (1996) and National Women Commission (2008) are central organizations which look after women related issues.

Although, women have an equal right to government jobs, child-care and family obligations make them less desirable to recruit from the institutional point of view. Nepalese women have been empowered in paper. However, they have not been wholly translated into a way of life. Only a few women are in the decision-making capacity, which shows that men domination is continued as usual (Dahal, 2017). NPC (2016) report also outlines that women and girls in Nepal are exposed to a variety of violence (physical, sexual, psychological and structural) which impedes their productivity, growth and overall advancement. In the opinion of Hewitt (2017), Nepali women's development indicators are not as strong as men because of the multiple layers of discrimination experienced by differently situated women and girls and the interrelated nature of the issues they face due to gender as well as caste and ethnic inequality.

Research Methodology

The data for this chapter are derived from two nation-wide trust surveys carried out in two waves in Nepal, first in 2008 and then in 2014. The first survey (2008) was carried out in 17 districts with a sample size of 1836 respondents and 34 districts in 2014 with a sample size of 2404 respondents. The respondents were selected randomly from 75 districts of Nepal. In 2008, the ecological and developmental criteria were used to divide Nepal geographically from east to west and from north to the south. In addition rural-urban classification is used to present both urban and rural areas. Households are randomly selected to fill up trust questionnaire. Respondents from each household are selected on the basis of age (18 and above) and gender in order to obtain a representative sample of the population. To obtain representative sample,

every fifth household is selected to fill up the questionnaire. In the case of mountain districts such as Kalikot, Mustang and Darchula, every second household is approached because the population is sparse and scattered across a large geographical areas. In 2014, similar to 2008, the country is divided into mountains, hills and Terai ecologically. Out of the total constituencies in each of the ecological zones, 20% constituencies, i.e., 48 constituencies are selected out of a total number of 240 constituencies. As a result, 4 constituencies from the Mountains, 21 constituencies from Hills and 23 constituencies from the Terai are selected randomly. One polling-booth from each of the 48 selected constituencies is selected randomly. Once the selection of the polling booth is finalized, the respondents are selected using systematic sampling method. On the basis of voter list, every 50th serial number's respondent is selected to fill up questionnaire. Among the respondents, there are 48 percent female and 52 percent male in 2008 while 49.3 percent female and 50.7 male in 2014. Independent t-test is employed to find out men and women perceptual differences on institutional trust in Nepal. See annex 1 & 2 for the distribution of respondents according to socio demographic characteristics and districts and ecological region respectively.

Findings

Gender and Citizens' Confidence

In the study, respondents are asked to what extent they have confidence on public institutions. The responses are analyzed to find out perceptual differences on public institutional confidence between men and women. The research hypothesis is that there is difference in the citizens' confidence in public institutions between men and women's perception.

Table 2 Gender and public institutions

Year	2008				2014/2015			
	Gender (Mean)				Gender (Mean)			
	Men	Women	t	p-value	Men	Women	t	p-value
Media	3.05	3.06	-0.08	0.93	3.22	3.22	-0.08	0.93
Parliament	2.35	2.34	0.23	0.818	2.55	2.52	0.98	0.32
Civil Service	2.56	2.57	-0.39	0.696	2.77	2.78	-0.37	0.71
Judiciary/Courts	2.7	2.72	-0.44	0.656	2.95	2.95	0.173	0.86
The Police	2.42	2.46	-0.84	0.401	2.83	2.87	-1.22	0.22
Trade Unions	2.83	2.88	-1.20	0.229	2.53	2.58	-1.2	0.23
University	3.29	3.24	1.384	0.167	3.23	3.23	-0.06	0.953
School / College	3.32	3.27	1.539	0.124	3.2	3.19	0.47	0.63
Army	2.63	2.55	1.73	0.083**	3.04	2.98	1.8	0.072**
Hospital	3.2	3.27	-1.85	0.064**	3.14	3.22	-2.39	0.017**
DDC	2.68	2.78	-2.98	0.003*	2.88	2.96	-2.64	0.008*
Central Government	2.28	2.35	-1.65	0.099**	2.62	2.62	0.058	0.95
VDC/Municipality	2.79	2.89	-3.16	0.002*	2.92	2.94	-0.58	0.566
Political Parties	1.99	1.91	1.97	0.048*	2.25	2.23	0.64	0.52
NGOs	2.46	2.64	-4.08	0*	2.61	2.64	-0.97	0.48
CDO	2.7	2.83	-3.61	0*	2.96	2.98	-0.83	0.4
CIAA	2.35	2.54	-3.72	0*	3.01	2.99	0.44	0.66

N=567-989 in 2008 & 880-1190 in 2014

* Significant at 5% and ** Significant at 10 %

The study finds that there are three categories of citizens' confidence from men and women's perspective on public institutions. First, there are public institutions which do not possess gender's perceptual significant differences on citizens' confidence in 2008 and 2014. The study shows that there are similar perception of men and women to judge the citizens' confidence on media, parliament and civil service in 2008 and 2014. Likewise, public institutions such as judiciary/court, police, trade unions, university and schools have had no significant men and women's perceptual differences on the citizens' confidence. It is noteworthy that these public institutions do not have men and women's significant perceptual difference in 2008 and 2014. The assessment of gender's citizens' confidence upon these public institutions is found to be of the same kind because these public institutions do not discriminate gender while delivering corresponding services.

Secondly, on the contrary, there are other public institutions which have a significant gender's perceptual differences on citizens' confidence in both years. From men and women perception to judge the citizen's confidence upon Nepali Army has had a significant difference in 2008 and 2014. Similar to the Nepali Army, the same difference is also observed for hospitals and District Development Committees (DDC). Men and women may not be familiar equally with the functions of Nepali Army. Also the treatment practices at the hospitals could be different for men and women. DDC also provides special package for women development through their budget.

Thirdly, there are also public institutions which have a significant gender's perceptual differences on citizens' confidence in 2008 while not in 2014. Public institutions such as central government, VDC/Municipality, political parties, NGOs, CDO offices and CIAA have had a significant difference on citizens' confidence in the view of men and women's perception in 2008. However, no significant differences of men and women perception on citizens' confidence are found upon these public institutions in 2014. The question is what led to the change of perception of men and women from significant difference to the same perceptions. The reason behind the reduction in the perceptual gap is that these public institutions changed their working styles and treatment practices because of national policies of gender mainstreaming. Therefore, both the men and women reached the same conclusion while assessing the functions discharged by these public institutions. Therefore, they changed their minds set to predict confidence upon these public institutions.

On the whole, the citizens' confidence upon public institutions in Nepal is streamlined towards the same direction except Army, hospital and DDC. Both the men and women have no significant perceptual differences on citizens' confidence on public institutions working in Nepal because of gender-friendly policy implementation since 1990s onward. When Nepal executed affirmative action especially for women through policy since 2007, the cognition of women behavior towards these public institutions is also changed. In each public institution, women's participation is ensured through policy intervention- for example quota system in civil service, education service, central and local government and parliament. Provision for scholarship for women, concession for women if land is registered in their name and equal right in parental property are also other interventions to create women friendly environment in Nepal. Despite of patriarchal society in Nepal, such inventions cause women to create positive vive. Therefore, cognition pattern of both men and women are found similar to judge institutional trust in Nepal.

Gender based Professional Image

The next question is related to evaluate number of professional images whether respondents both men and women perceive either negative or neutral or positive. The point is as to what extent both men and women perceive following professions trustworthy. The assumption in this article is that there is a significant difference between men and women's perception on professional images in 2008 and 2014.

Table 3 Gender based variation in professional images

Professional Images	2008				2014/2015			
	Gender (Mean)				Gender (Mean)			
	Men	Women	t	p-value	Men	Women	t	p-value
Journalists	3.61	3.61	-0.00	0.999	3.56	3.53	0.853	0.394
School/college teachers	3.93	3.93	-0.12	0.898	3.64	3.67	-0.65	0.516
University teachers	3.97	3.98	-0.38	0.701	3.72	3.74	-0.448	0.654
Local Politicians	2.83	2.86	-0.59	0.555	3.06	3.06	-0.027	0.978
Private sector functionaries	3.41	3.44	-0.66	0.508	3.46	3.41	1.254	0.21
Central Politicians	2.62	2.57	0.889	0.374	2.86	2.87	-0.29	0.772
Students	3.96	4	-1.13	0.258	3.72	3.76	-1.073	0.284
Nurse	3.88	3.93	-1.31	0.19	3.86	3.87	-0.2	0.842
Civil servant	3.16	3.24	-1.73	0.083*	3.37	3.35	0.48	0.632
Local govt officials	3.18	3.26	-1.78	0.075*	3.28	3.31	-0.61	0.542
Policeman	2.99	3.07	-1.66	0.096*	3.41	3.4	0.128	0.898
Judge	3.41	3.59	-3.69	0**	3.57	3.58	-0.485	0.628
Doctor	3.91	4	-2.31	0.021**	3.88	3.88	0.046	0.964
NGO Functionaries	3.16	3.39	-4.67	0**	3.35	3.36	-0.39	0.697
Lawyers	3.2	3.35	-3.29	0.001**	3.42	3.44	-0.552	0.581
Military Personnel	3.39	3.34	1.06	0.289	3.78	3.7	2.198	0.028**

Note: * significant difference at 10 % and ** significant difference at 5% level

N=677 to 1004 in 2008 & 1000 to 1194 in 2014

The study shows that there are three categories of trustworthiness of professional images in the view of men and women. First, professional images of journalists, school/college teachers, university teachers and local politicians have had no significant difference of trustworthiness in the view of men and women in 2008 and 2014. Likewise, professional images of private functionaries, central politicians, students and nurse also do not have significant differences on trustworthiness from men and women perspectives in both the years. Second, professional images of civil servants, local government officials, policemen, judge, doctors, NGOs functionaries and lawyers have a significant different in trustworthiness in the evaluation of men and women in 2008 while not in 2014. This means trustworthiness of these professional images shift from dissimilar opinion of men and women to similar ones. Third, the trustworthiness of military personnel has had no significant difference in the opinion of men and women in 2008. On the contrary, a significant difference in trustworthiness of military personnel is found in 2014 from men and women's perspective.

In a nutshell, almost all professions have no significant difference in trustworthiness except military personnel in the evaluation of men and women. Some professional images belong to journalists, teachers, students and others have similar kind of trustworthiness in 2008 and 2014. Some professional images such as doctors, civil servants, police and others have a significant difference of trustworthiness in 2008 while not in 2014. It means the perception on trustworthiness of these professional images between men and women's opinion has changed from significant differences to similarities. The trend is so encouraging that men and women are making the same kind of perception on a particular profession because women themselves are getting more employment opportunities in these professions than ever before. For example, women's participation in civil service is shifted from 7 percent in 2007 to 22 percent in 2018. The ratio of boys and girls in school education is 51:49 and in the university 47: 53. The women's participation in schools both public and private is 35 percent. There are 41 percent women in local government. When women are themselves involved in these professions, the cognitive behavior of both men and women is changed. It led to difference perception to similar perception towards these professions. However, there is comparatively very less participation of women in military. The point is that evaluation of both men and women became the same because the context has changed due to gradual implementation of gender friendly policies.

Perception on Institutional Performance on the basis of Gender

A question on the performance of public institutions is asked to describe their development of public service over the last few years. The same kind of questions are asked in both 2008 and 2014. The assumption in this article is that there is a different opinion of men and women towards the development of public services. Four kind of results are found after running the independent t-test.

Table 4 Gender difference on development of public services

Year	2008				2014/2015			
	Gender (Mean)				Gender (Mean)			
	Men	Women	t	p-value	Men	Women	t	p-value
Energy Supply	2.25	2.27	-0.48	0.627	2.57	2.6	-0.69	0.487
Accessibility of local Markets	3.29	3.33	-0.764	0.445	3.01	2.98	0.893	0.372
Banking services	3.79	3.75	0.929	0.353	3.51	3.55	-1.01	0.313
Development of postal services	3.46	3.5	-0.93	0.35	3.22	3.22	0.028	0.986
Telecommunication services	3.78	3.83	-1.00	0.315	3.58	3.6	-0.51	0.605
Public transportation	3.39	3.45	-1.40	0.161	3.01	3.02	-0.04	0.968
Water supply	2.84	2.93	-1.73	0.083*	2.57	2.63	-1.35	0.176
Sewage and local sanitation	2.62	2.74	-2.17	0.03**	2.48	2.5	-0.437	0.662
Electricity Supply	2.12	2.28	-2.62	0.009**	2.42	2.42	0.013	0.989
Garbage removal	2.51	2.68	-3.01	0.003**	2.49	2.52	-0.66	0.506
Maintenance of law and order	2.68	2.85	-3.161	0.002**	3	3.01	-0.492	0.623
Maintenance of culverts/ bridges	2.75	2.91	-3.12	0.002**	2.54	2.54	-0.033	0.974
Healthcare service in private hospitals	3.47	3.63	-3.458	0.001**	3.44	3.47	-0.79	0.429

Year	2008				2014/2015			
	Gender (Mean)				Gender (Mean)			
	Men	Women	t	p-value	Men	Women	t	p-value
Maintenance and construction of roads	2.85	3.03	-3.22	0.001**	2.5	2.55	-1.063	0.288
Agricultural extension services	3.18	3.35	-3.38	0.001**	3.01	2.99	0.484	0.628
Animal health care services	3.17	3.35	-3.48	0.001**	3.02	3	0.451	0.652
Literacy Drive	3.51	3.6	-3.66	0**	3.5	3.55	-1.24	0.212
Primary School	3.34	3.48	-3.16	0.002**	3.27	3.43	-4.03	0*
Secondary School	3.44	3.56	-2.84	0.005**	3.4	3.52	-3.38	0.001*
Public Healthcare Services	3.42	3.57	-3.44	0.001**	3.29	3.39	-2.62	0.009*
Higher Secondary School	3.55	3.61	-1.48	0.138	3.48	3.61	-4.01	0*
College					3.48	3.6	-3.39	0.001*
University					3.52	3.64	-3.01	0.003*

Note: ** denote significant difference at 5 % and *denote significant difference at 10%.

N=690 to 988 in 2008 & 1011 to 1190 in 2014

First, the development of energy supply, banking sector development, postal service development, telecommunications development and transportation service development have no significant difference in the perspective of both men and women in 2008 and 2014. In the second category of development, water supply, sewage and local sanitation, electricity supply, garbage removal and other service have had a significant difference in the opinion of men and women in 2008. Under this category, a similar result is found in the development of maintenance of law and order, maintenance of culvert/bridges, health service delivery by private hospital, extension of agriculture service, animal health care and literacy drive. However, the development of these services does not have significant difference in the opinion of men and women in 2014. In the third category of services such as development of primary and secondary education and public health care services, there is a significant difference in the opinion of both men and women in 2008 and 2014. Other services related to higher education development have had no significant difference in the opinion of men and women in 2008 but have had difference in opinion in 2014.

The result of independent t-test on the development of public services shows that the perceptions of both men and women are developing similarly except for the education sector. The average result of the development of these services shows that there is something vibrating in the government performance from men and women perspective. The government's gender friendly policies and structures might have had positive impact upon both men and women's perception to judge development of the services. It is also found from the result that both men and women do not have much contradiction in their opinion on the evaluation of the development of the services because both men and women are equally responsible for service delivery from respective institution. Affirmative rules cause to make similar cognition of both men and women. However, there are more women's participation in primary education and grassroots health service. There are very few male teachers and no male nurses. In these service deliveries, there are different perceptions between men and women.

Conclusion

Trust is dependent on gender and socio-demographic factors. However, there is no consensus on the difference perception of trust between men and women. The difference perception of trust between men and women is contextual that is guided by social clues, rules, cognitive behaviour and situation. In this article, I assume three hypotheses. First, the citizens' confidence differs between men and women's perception. Second, trust on professional trustworthiness may differ between men and women's opinions. Third, there is a significant different perspective between men and women on the development of public services.

While testing these hypotheses, the result shows that citizens' confidence in public institutions such as central government, political parties, NGOs and etc. have had a significant differences between men and women's perception in 2008. However, citizens' confidence upon these public institutions has not differed significantly between men and women's perception except for the Nepali Army, DDC and hospitals in 2014. The result reveals that the level of citizens' confidence between men and women's perceptual gaps is reducing. Similarly, the trustworthiness of professional images such as civil servants, local government official, policemen, judges, doctors, lawyers etc. have differed significantly between men and women's perception in 2008 while not in 2014. It means that the perceptual gaps of both men and women in these professions have been also reducing because women are getting employment opportunities in these professions. Also women are involving themselves in these professions especially after the introduction of the quota system since 2007. The trustworthiness of the rest of the professional images in the opinion of men and women are neither different in 2008 nor in 2014 except as regards military personnel. It also reveals that the gap of professions' trustworthiness between men and women's opinion is bridging-up in 2014 than in 2008.

Likewise, the perception of men and women on the development of public services like health care, electricity supply, constructions of infrastructures and agricultural services are significantly different in 2008 while not in 2014. The awareness of women has been increasing significantly during this period. Women have become able to judge the performance of public institutions. Despite such different perceptions, there is a similar judgment of both men and women on energy supply, accessibility of road, public transportation, banking services in both years 2008 and 2014. However, the development of education sector has significantly differed in the opinion of men and women in both years 2008 and 2014. In the background of such findings, the study reveals that the assessment of developmental services between men and women's perception has also relatively narrowed down in 2014 than in 2008 except in the education sector's development.

From the above findings, it can be inferred that the trust level of both men and women is similar when the expectations of men and women are met. In between 2008 and 2014, government of Nepal has introduced quota system in public services, provision of scholarships for girls, reservation of seats in public transport and reservation of one-third seats in both local and central elections, equal rights in parental property and so on. These kinds of policy measures have created women friendly environment in Nepal. These policy measures also play roles to bridge social, economic and political differences between men and women. Such types of policy intervention cause to positive vive in the society. Women are found confident they will get equal opportunity. It not only causes to make similar cognition of both men and women on institutional trust, professional based trust and performance based trust but also similar inspiration and motivation. As a result, the perception of citizens' confidence, trustworthiness of professions and performance of government

have a similar kinds in 2014 than in 2008. As context, rules and social clue changes positively, cognitive behavior of both men and women become similar. The result is no difference in trust perception between men and women significantly.

When there is no contradiction between the opinion of men and women to evaluate institutional trust basically, it makes sense to find out the governance situations whether it is in the right or wrong direction. The sexually non-discriminatory behavior of public institutions generates trust in government without significant difference between men and women. Jamil and et al (2016) argue institutional trust depends on socio-demographic characteristics. However, there might not be variations in institutional trust because of sex if both men and women have had a similar opinion on citizens' confidence upon public institutions, trustworthiness of professional and development of public services. The similar opinion of men and women is a contextual. When public institutions operate and deliver public services on the basis of rationally prescribed policies, rules and regulations formulated by the parliament to maintain fairness in society, both men and women could have similar judgment. Cognitive behavior of both men and women become similar. When these institutions are institutionalized and subsequently tested through public judgments, they acquire institutional trust through bridging-up differences between men and women.

References

- Askvik, S. & Jamil, I. (2013) The Institutional Trust Paradox in Bangladesh, *Public Organization Review*, 459-476, DOI 10.1007/s11115-013-0263-6
- Askvik, S. (2007) Political Regime and Popular Trust in the Civil Service: South Africa and Norway Compared, *Journal of Comparative Policy Analysis: Research and Practice*. Doi 10.1080/13876980601145748.
- Askvik, S., Jamil, I. and Dhakal, T.N.(2011) Citizens' Trust in Public and Political Institution in Nepal, *International Political Science Review*, 32 (4), 417-437. DOI10.1177/0192512110377437.
- Cech, Erin(2015) Engineer and Engineeresses? Self-conception and the development of gendered professional identity, *Sociological Perspective*, 58 (1), 56-77.
- Chaudhuri, Ananish and Gangadharan, Lata (2007) An Experimental Analysis of Trust and Trustworthiness, *Southern Economic Journal*, Vol 73, No 4, pp 959-985.
- Cronson, Rachel and Gneezy, Uri (2009) Gender Difference in Preferences, *Journal of Economic Literature*, Vol 47, No 2, pp 448-474.
- Dahal, Swaechha (2017) A Study of women's political participation on Post Conflict Nepal (Unpublished MPHIL Dissertation), Central Department of Public Administration, Tribhuvan University, Kathmandu, Nepal.
- Gilligan, Carol (1982) *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*. Cambridge and London: Harvard University Press.
- Hewitt, Sarah (2017) Money, Power and Muscles: Women in Nepali Politics, *Australian Outlooks*, Australian Institute of International Affairs
- Ibarra, Herminia. (1999). Provisional Selves: Experimenting with Image and Identity in Professional Adaptation. *Administrative Science Quarterly* 44(4):764-9
- Jackson, Jonathan and Gau, Jacinta M. (2016) Carving Up Concepts? Differentiating Between Trust and Legitimacy in Public Attitude Towards Legal Authority, In E. Shockley, Tess M.S. Neal, Lisa M. Pytlikzillig, Braian H. Bornstein (Eds), *Interdisciplinary Perspectives on Trust: Towards Theoretical and Methodological Integration*, New York, London: Springer, 49-69pp.

- Jamil, I., Askvik, S. and Baniamin, H. M.,(2016) Citizens' Trust in Anticorruption Agencies: A Comparison Between Bangladesh and Nepal, *International Journal of Public Administration*, DOI 10.1080/01900692.2016.1162805.
- Kim, S.E. (2005) The Role of Trust in the Modern Administrative State: An Interactive Model. *Administration and Society*, 37(5), 611-634.
- Kim, Soonhee (2010) Public Trust in Government in Japan and South Korea: Does the Rise of Critical Citizen Matter?, *Public Administration Review*, September/October 2010, p 801-810
- Kramer, R.M.(2006) Trust as Situated Cognition: An Ecological Perspective on Trust Decisions. In *Handbook of Trust Research*, Ed. Reinhanrd Bachmann and Akbar Zaheer, UK: Edward Elgar.
- Kumar, D.V. (ed), *Social Change and Development*, New Delhi: Rawat Publications.
- Luhmann, N. (1988) Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternative. In D.G. Gambetta (Ed.) *Trust: 94-107*, New York: Basil Blackwell.
- Ma, D. and Yang, F. (2014) Authoritarian Orientations and Political Trust in East Asian Societies, *East Asia*, 32, 323-341, Doi: 10.1007/s12140-014-9217-z
- March, J.G., Schulz, M. and Zhou, X. (2000) *The Dynamic of Rules: Changes in Written Organizational Codes*, Standford, CA: Standford University Press.
- Meyers-Levy, J. (1989) Gender Difference in Information Processing: A Selectivity Interpretation. In P. Cafferata and A. Tybout(Eds.) *Cognitive and Affective Responses to Advertising* (pp 219-260). Lexington, MA: Lexington Books.
- Mishler, W. & Rose, R., (2001) Political Support for Incomplete Democracies, *International Political Science Review*, 22(4) 303-320.
- NPC (2016) *Nepal and the Millennium Development Goals: Final Status Report 2000-2015*, Kathmandu: National Planning Commission, UNDP.
- Orren, G. (1997) Fall from Grace: The Public's Loss of Faith in Government. In *Why People Donot Trust Government*, Edited by Joseph S. Nye, Jr. Philip D. Zelikow, and David C. King, 1-18, Cambridge, MA: Havard University Press.
- Pierce, JL (1995) *Gender Traits: Emotional Lives in Contemporary Law Firms*, Berkeley, CA: University of California Press.
- Pradhan, Prativa (2005) The Status of Women in Political Participation in Nepal, *The Himalayan Review*, 35(36), 65-77.
- PytlikZillig, Lisa M., and Kimbrough, Christopher D. (2016) Consensus on Conceptualizations and Definition of Trust: Are We There Yet?, In E. Shockley, Tess M.S. Neal, Lisa M. Pytlikzillig, Braian H. Bornstein (Eds), *Interdisciplinary Perspectives on Trust: Towards Theoretical and Methodological Integration*, New York, London: Springer, 17-47pp.
- Roth, LM(2006) *Selling Women Short: Gender Inequality on Wall Street*, Princeton NJ: Princeton University Press.
- Tan, S.J., and Tambhyah, S.K. (2011) Generalized Trust and Trust in Institutions in Confucian Asia, *Social Indicator Research*, Vol 103, No 3, pp 357-377.
- Van de Walle, S. & Six, F., (2013) Trust and Distrust as Distinct Concepts: Why Studying Distrust in Institutions is Important. *Journal of Comparative Policy Analysis*. DoI10.1080/13876988.2013.785146.
- Van de Walle, S. and Bouckaert, G. (2003) Public Service Performance and Trust in Government: The Problem of Causality, *International Journal of Public Administration* 26(8/9), 891-913.

Belt and Road Initiatives (BRI): Opportunities and Challenges for Nepal

✍ Pushkar Raj Bhattarai

Introduction :

The Belt and Road Initiative (hereinafter, “BRI”), introduced by President Xi Jinping of the People’s Republic of China in 2013, is an international development project focused on connectivity and regional economic integration. The project is guided by the principles of “Policy coordination, facilities connectivity, unimpeded trade, financial integration, and people-to-people bond,” as summarized by Chi He in Normative Readings of the Belt and Road Initiative (2018). The Initiative prioritizes investment in infrastructure, education, construction materials, railways and highways, automobiles, real estate, power grids, iron and steel, and other such investments. This project aims to change how the countries in Asia, Europe, Eurasia, Africa, and Oceania trade, invest, and exchange ideas.

While the “road” part of the Initiative is to connect shipping and transportation routes via major ports from China to Africa and Europe, the “belt” part, perhaps more ambitiously, involves the creation of a high-speed, transnational railway network connecting the relevant countries. This grand vision for the investments and creation of coordinated trade routes on both land and sea, spanning more than five dozen countries, when completed, would provide extraordinary new opportunities for investment, trade and economic integration. Efforts are already underway to address the inevitable legal issues that will arise as a consequence of the enormity of the BRI projects. For example, China and numerous BRI countries have signed the Hong Kong Manifesto with the aim of organizing annual conferences to share legal knowledge and create a Belt and Road Lawyers Alliance.

In the B&R framework, all participating countries and international organizations, based on the principle of seeking common ground while reserving differences, have exchanged views on economic development plans and policies, discussed, agreed economic cooperation plans and measures. By the end of March 2019, the Chinese government had signed 173 cooperation agreements with 125 countries and 29 international organizations. The Belt and Road has expanded from Asia and Europe to include more new participants in Africa, Latin America and the South Pacific.

Principles of BRI

The Belt and Road Initiative is in line with the purposes and principles of the UN Charter. It upholds the Five Principles of Peaceful Coexistence: mutual respect for each other’s sovereignty and territorial integrity, mutual non-aggression, mutual noninterference in each other’s internal affairs, equality and mutual benefit, and peaceful coexistence.

The Initiative is open for cooperation. It covers, but is not limited to, the area of the ancient Silk Road. It is open to all countries, as well as international and regional organizations for engagement, so that the results of the concerted efforts will benefit wider areas.

The Initiative is harmonious and inclusive. It advocates tolerance among civilizations, respects the paths and modes of development chosen by different countries, and supports dialogues among different civilizations on the principles of seeking common ground while shelving differences and drawing on each other’s strengths, so that all countries can coexist in peace for common prosperity.

✍ Assistant Director, Foreign Exchange Management Department, Nepal Rastra Bank

The Initiative follows market operation. It will abide by market rules and international norms, give play to the decisive role of the market in resource allocation and the primary role of enterprises, and let the governments perform their due functions.

The Initiative seeks mutual benefit. It accommodates the interests and concerns of all parties involved, and seek a conjunction of interests and the “biggest common denominator” for cooperation so as to give full play to the wisdom and creativity, strengths and potentials of all parties.

Nepal's Journey in BRI

Nepal formally became part of BRI on May 12, 2017. Nepal and China signed a memorandum of understanding on the framework agreement on the One Belt One Road (OBOR) initiative. This was significant for Nepal. Firstly BRI is a major project established by one Nepal's neighbors, China, which shares a 1,414-kilometer border with the country.

Secondly BRI is one of the biggest projects in the history of mankind in terms of infrastructure development – it stands to bring drastic changes in trade, commerce, and investment. From the very beginning, Nepal has approached the BRI as a potential opportunity to attract much-needed capital for infrastructural development.

In the past decade, China has become one of the major investors in Nepal; according to Department of Industry, in 2074/75, 160 projects out of approved 397 projects, i.e. 40.30 percent of Nepal's total foreign direct investment were from China. In Nepal, China has prioritized investment in manufacturing, tourism services, energy and agriculture including roads, bridges, airports, hydropower plants, and agricultural projects.

Accordingly, the government is now preparing a list of projects which will be funded under the BRI. Some of the projects are as follows :

- ◆ Up gradation of Rasuwagadhi-Kathmandu road,
- ◆ Kimathanka-Hile road construction,
- ◆ Dipayal to south border of China,
- ◆ Tokha-Bidur road,
- ◆ Galchhi-Rasuwagadhi-Kerung 400KV transmission line,
- ◆ Keyrung-Kathmandu rail (feasibility study),
- ◆ Tamor hydroelectricity project (762MW),
- ◆ Phukot Karnali Hydro Electric Project (426MW).

The BRI, as a new approach, presents an opportunity for Nepal to further increase such investments with enhanced speed. For example, recent understanding between Nepal and China to construct the railway line from Kerung to Kathmandu and P8okhara to Bhairahawa are two major agendas for new investments. If they materialize, they will illustrate China's seriousness about its commitment to developing infrastructure in this country. Obviously, with renewed faith and commitments, several new opportunities will emerge in Nepal, India, and the rest of South Asia. Pakistan, Sri Lanka, and Bangladesh are countries similar to Nepal that are already involved in the BRI mega projects. Such projects are also expected to facilitate regional cooperation and create more opportunities for economic growth in South Asia. Therefore, the complex legal issues arising from the BRI should not be left to politics and cannot be minimized. This is the best way for getting the benefit from globalization.

Opportunities and Challenges from BRI to Nepal

Everything has its pros and cons. For Nepal, a small country between two giants, BRI brings both opportunities as well as challenges.

Despite being sandwiched between China and India, Nepal is far behind in terms of economic, social and technological development. It has failed to take advantage of what China is doing in the fields of economic and technological development. The country has also been entangled in India's sphere of influence, particularly politically.

The World Bank Group's analysis of the BRI focuses on three main areas :

- ◆ An assessment of the current connectivity gaps (e.g. transport, communications, trade, investment) in BRI countries.
- ◆ An assessment of the potential economic effects of proposed BRI infrastructure, including the impact on international trade, cross-border investment, allocation of economic activity, and inclusive growth in the BRI countries.
- ◆ Identification of complementary policies and institutions that will enhance the development benefits for all BRI countries, including, for example, trade, investment and procurement reforms, and social, environmental and governance safeguards.

Opportunities

1. Huge scope for investment

BRI economies account for one-third of global GDP and trade, and close to two-thirds of world population. For some BRI countries, poverty ratios, the percentage of the population living below the poverty line (\$1.90 a day), are still high - 25 percent in Kenya, 23 percent in Uzbekistan and Djibouti, 21 percent in Nepal and 21 percent in Laos. If BRI projects are successful, they stand to benefit a large number of poor people and huge swaths of the world's economies, with large positive spillover effects on global welfare. It helps in uplifting the income level and standard of living in developing countries like Nepal.

2. Large potential in economic development

BRI economies are increasingly integrated with the rest of the world and with each other. BRI countries' contribution to global exports has nearly doubled in the last two decades. But a handful of BRI economies, most notably China, are responsible for the lion's share of these exports. Trade of many BRI economies such as Afghanistan, Nepal, Tajikistan, and Laos is below potential due to inadequate infrastructure, weak policy practices and other procedural gaps. If successful, the BRI could contribute to fill these gaps, boosting international commerce, particularly for countries that have been unable to fully integrate in the world economy.

3. Globalised connectivity

Shipping goods by train can cut transit time in half, but costs much more. There is a tradeoff between saving time and saving money: each day's delay in getting an item from the factory gate to the consumer is estimated to reduce trade by one percent. Improving the capacity and network of railways and other transport infrastructure could lead to more cross-border trade, increased investment, and improved growth in BRI economies. Regional cooperation on infrastructure improvements is needed to solve this challenge. If successful, BRI projects stand to make trade easier in some of the world's most important economic corridors.

4. Increasing Investment from China

Chinese private investment in Nepal previously was focused on small projects such as restaurants, minor hotels and contract of small budget. But today due to conducive environment for the investment generated mainly after the BRI project and connectivity policy, Chinese investors are investing in many major projects of Nepal with positive outcomes.

5. Youth Attraction for Higher Study in China

Another major outcome of the BRI project in Nepal is the increasing number of Nepalese students studying and desiring to study in China. Many young people today desire to go to China for their further study which was not as it is now a decade ago. Many youngsters are attracted to learn Chinese language to fulfill their various dreams. It creates the great opportunities for the new aspirants of Nepal.

6. Strengthening Nepal China Relationship

Frequent bilateral exchanges between China and Nepal have eased Nepalese people from various strata to understand China and Chinese society. Similarly the regular visit of Chinese officials and Chinese volunteers working in various parts of Nepal are making people from both countries come closer. It creates the bridge for cultural and social transformation between the nations.

Challenges

1. On average, delays crossing borders, cumbersome customs procedures, and restrictions on foreign direct investment (FDI), tend to be more significant in BRI countries compared to other regions. Doing Business indicators show that in Central Asia, for example, it can take up **Policy barriers and hurdlesto** 50 days to comply with all procedures to import goods while it takes less than 10 in G7 countries. BRI countries have more restrictive and burdensome FDI policies than high-income OECD countries, in terms of starting a foreign business, accessing industrial land, and arbitrating commercial disputes. This is why policy reform and cooperation must complement infrastructure projects to boost connectivity.

2. Risks associated with infrastructure projects

There are potential environmental, social, and corruption risks associated with any large infrastructure project. These could include biodiversity loss, environmental degradation, or elite capture. These risks may be especially significant in countries involved in the BRI, which tend to have relatively weak governance. These risks will need to be identified and safeguards put in place to minimize their potential negative effects. The World Bank Group and other Multilateral Development Banks could play a role in supporting the implementation of high environment, social and governance standards for BRI investments.

3. Macro level of risks

For some countries, the financing required for BRI projects may expand debt to unsustainable levels. For instance, the construction of the Lao PDR section of the Kunming -Singapore Railway has an estimated cost of US\$ 6 billion which accounts to nearly 40 percent of GDP of Laos in 2016. The authorities are attempting to contain the impact of the project over public finances by limiting their participation to around US\$ 0.7 billion, out of which US\$ 0.5 billion financed by a Chinese loan to the Government of Lao PDR. The Center for Global Development recently estimated that BRI projects will increase debt to GDP ratios for several

BRI countries, putting eight at high risk. Countries participating in BRI projects will need to balance the need for these development projects with the vulnerabilities created by increased debt levels.

4. Legal Jurisdiction

Because the BRI spans across borders with varying legal structures in various stages of development, it raises an important question about the legal jurisdiction that will oversee disputes that will inevitably arise along the belt and road route. In this regard, Chinese State Councilor and Foreign Minister Wang Yi is on record expressing intentions to establish a single entity that will feature lawsuits, arbitration, and mediation mechanisms. As of July 3, 2018, China has established the Belt and Road International Commercial Disputes Resolution Mechanism and Institutions, moreover, two international commercial courts, in Shenzhen, Guangdong Province, and Xi'an, Shaanxi province, in China, will be established to settle cross-border commercial disputes arising in the BRI projects.

5. Contracts, Currency, and Competition

Another legal issue that arises from the BRI is regarding contract models. Usually, a governmental entity, acting as a third party, will serve as a mediator between the investors and the party that will oversee the entirety of the project, from designing to building, and reap all the benefits in revenue. However, since the BRI spans various countries and projects, it will be a legal challenge to ensure that the differing jurisdictions will still be able to promote an integrated approach to a diverse investing climate.

6. National and International Interests

An international project of this magnitude will face many challenges in ensuring that all the projects under the BRI follow a universal standard. For example, some countries prioritize infrastructural projects' effect on the social and environmental harmony of the local. Various projects in Nepal have faced uproar from the local community, activists, and international sympathizers because of their effects on the surrounding land, resources, and environment. Reportedly, there are talks in China to develop a collaborative Belt and Road network of regulations and the rule of law that will address issues relating to finance, intellectual property rights, taxation, environmental protection, as well as transportation.

Looking forward

There is no doubt that the leadership of China and Nepal is sincere and determined to promote bilateral cooperation. In fact, in the past few years, we have seen a lot of benefits in cooperation, which encourages us to continue to deepen it. Nevertheless, we should remain sober in recognizing that some inherent and emerging challenges also need to be taken seriously. First of all, we should admit that the BRI is interpreted differently by people. False accusations of the project being a debt trap or Debt Imperialism not only hurts China, but also puts pressure and distress on the cooperating countries and their policymakers. China and Nepal must first achieve mutual trust in their respective strategic intentions, so that each knows what goals they want to achieve, especially through what means.

Secondly, Nepal's investment environment also deserves attention. Nepali media and experts have long made an objective and in-depth analysis of this. Attracting investments is only the beginning. How to keep them and realize development and value-addition is the most important step. We have seen achievements, but cannot ignore examples of failures and difficulties. It is not

wise to blame one party for that, but both sides must take responsibility as partners in a pragmatic manner. China must make its investment more scientific and transparent to respond to doubts. Nepal has a big space to improve the friendliness of its investment environment.

Another unavoidable question for Nepal is how it will deal with the relationship between its independent development and the pressures posed by its unique geopolitical environment. This is a problem Nepal has been dealing with all along, and will have to deal with for a long time to come. We should not exaggerate the antagonism that sometimes accompanies geopolitics, but Nepal does need superb political wisdom to achieve balance. The constraints in this regard are also the need for both parties to take into account when making decisions. Nepal is not a small country in terms of the size of population as it is nearly as big as Australia. With the remittances from abroad, Nepal's middle class is growing, which is contributing to economic growth. Furthermore, Nepal can be a gateway to the vast Indian markets such as Uttar Pradesh and Bihar states of India. Given the present situation, Nepal can be a dynamic bridge between India and China if the Chinese railways and roadways reach India through Nepal and vice versa.

Giving up the 'a yam between two boulders' notion with regard to Nepal's geopolitical location, Nepalese leaders have been making efforts also for trilateral cooperation among China, Nepal and India for over a decade since Nepalese Prime Minister Prachanda visited China, breaking tradition to start foreign visit with India, in 2008 as the first Prime Minister of Federal Democratic Republic of Nepal.

A poor Nepal may eventually fail to be practically sensitive to the core Chinese interests simply because powerful countries always use the poor countries as their playground. Nepal has remained firm in its one China policy and acted perfectly accordingly. Moreover, a poor neighbor will not add to but cast shadow over the elegance of the second largest economy. It is also responsibility of a generous neighbor to carry its neighbors along as it takes strides in economic development.

References

- www.nrb.org.np
- www.mof.gov.np
- www.kathmandupost.com
- www.karobardaily.com
- www.mofa.gov.np
- Economic Survey of FY 2017/2018
- Budget Book 2076/2077
- www.bizmandu.com tyf cGo kqklqsfx? tyf k|sfzgx? .

Issues and Challenges in the Management of Foreign Employment for Nepal

✍️ Deepak Dhital

Abstract

In a country like Nepal where decent job opportunity for youths is in short supply, foreign employment has been an important alternative source for remunerated jobs. Maximizing such opportunity in the interests of both the origin and destination countries and in the protection of the rights and interests of the migrant workers themselves is extremely important. Nepal should take benefit of the improved policy environment created for international migration governance following the endorsement of Global Compact for Safe, Orderly and Regular Migration by the UN last December. The approaches to regional cooperation in labour migration in Asia through the Colombo Process and Abu Dhabi Dialogue are also initiatives in the right direction, poised to undergo transformation under the new global policy regime. Under such circumstances, Nepal should enhance its technical and diplomatic capacity to strike better deals with partners in destination countries in managing its labour migration in safer, humane and beneficial manner, and at the same time, meeting the increased domestic labour market demands at various skill categories. To make migration a matter of choice, more national preparedness in adopting the right sort of policy and institutionalized measures is necessary in a number of relevant areas.

Introduction of Larger Policy Environment

Economic migration is as old as the human civilization. However, for lack of an international accord or policy architecture, migration was taken as an exclusive issue between sending and receiving countries for a very long period of time. A global policy framework for governance of international migration came as late as 2018 under the auspices of the United Nations.

According to available statistics, 258 million people lived outside the countries of their origin in 2017, out of which around 62 percent were labour or economic migrants. Remittance flow to developing countries reached US dollar 529 billion in 2018. Five of the top ten recipients of remittances are the developing countries of Asia with India and China in the global leading positions. Nepal was the 19th largest recipient of remittances among the developing countries in 2018. Ideally, labour migration is an important tool for attaining poverty reduction through productive job opportunities, promoting more equitable distribution of wealth, equality, peace and justice, and thereby contributing to the achievement of global sustainable development goals.

Empirical evidence shows that migrants play significant role in sustainable development of the host and origin communities. Furthermore, studies have shown that migrants in general are three times more productive than the local population. Migrants forming around 3.2 percent of the global population produce nine trillion dollar of the global GDP.

Several international conferences and seminars, activities of the research institutes, and more importantly the working of the Global Forum on Migration and Development, a forum that works closely with but independently from the United Nations System, brought to wider attention that migrant workers are important agents of development for the origin, transit and destination countries, and therefore need better protection of their fundamental labour and human rights throughout the entire cycle of migration. This realization and the increased challenges of larger

✍️ Former Permanent Resident of Nepal to the UN, other International Organizations and WTO in Geneva and Ambassador to Switzerland

movement of people across the world for various purposes, including for refugees and asylum seeking, propelled migration into the mainstream agenda of the United Nations since 2016.

After rigorous process of consultations and intergovernmental negotiations for around two years, the Global Compact for Safe, Orderly and Regular Migration was finalized and subsequently endorsed by the UN General Assembly on December 19, 2018. Though some countries have not signed the Compact, it remains a comprehensive, legally non-binding yet very useful and transparent document with a 360-degree vision on all aspects of migration. The Compact envisages cooperative and collaborative implementation of its objectives at the international, regional, bilateral and national levels. Labour migration and mobility has been enshrined as an important pillar in the document.

Following this development, a more conducive environment has been created for international governance and management of migration in all its aspects. The cyclical labour migration that takes place between the destination and origin countries of Asia can undergo substantial transformation to fulfil the interests of all parties concerned under the principles and objectives set by the Global Compact.

Regional approaches to promoting cooperation and dialogue in migration management in the Asia region made a good start from 2003 when the Colombo Process was established as a consultative platform of 11 countries of origin in Asia for overseas labour migration and management of foreign employment.

Significance to Nepal

According to Nepal Labour Survey 2017, the percentage of the unemployed population is 11.4 percent. However, taking into account the huge informal, partial and semi-employment situations prevailing in the country, it is estimated that remunerated work is in short supply for around 38 percent of the population. The youth population has less interest in subsistence work available within the country. Each year around 500,000 youths enter the job market, a large percentage of them ending up in foreign employment. Migration to labour destination countries has become an important window of opportunity to these people and their families. Labour migration and the remittances that come from the migration phenomenon has been an important part of the national economy. An estimated 4.5 million Nepali are currently working in various foreign countries under the cyclical migration process. The amount of remittances received in 2018 was around US dollar 8.2 billion, accounting for 30 percent of the GDP of the nation, according to the statistics made available by the World Bank. At the same time, due to shortage of labour supply on the domestic front, Nepal became a country of destination from the neighbourhood, which took away around US dollar 3 billion in remittances from the economy. The cyclical labour migration that takes place mostly to the Southern destinations is beset with a number of challenges that have cross-border ramifications and implications.

The prospects and challenges as seen in the foreign employment process can be better understood by looking at the international, regional and bilateral contexts under which it operates.

1. International context

The Global Compact on Migration is a human rights-oriented document which places fundamental human rights and labour rights of the migrant workers at the centre-stage of consideration. The document fully respects the sovereignty of member countries in managing their national borders and administering migration issues of their own choice.

On the issues of human rights, the Global Compact lays emphasis on protecting the rights and legitimate interests of the workers at every phase of migration. It lays down important guidelines for proper working condition, occupational safety and health standards, social security and integration as well as equality of treatment; promoting gender equality; and transparent and simple complaint and redress procedure.

For empowerment of the migrant workers, there is a provision of imparting comprehensive training and orientation at the pre-departure stage as well as on arrival at the destination, on-the-job, and before return to the origin countries and at post-return stage as well. Recognition of the skills of the migrant workers through skills partnership at the bilateral, regional and international levels is another important point. Skill matching with demands for jobs, reskilling, upskilling and certification of skills levels and their recognition at a wider cross border situation is highly beneficial for the workers to maximize their potentials.

The third aspect covered by the GCM in favour of the migrant workers is social protection, social integration in the destination country, equality of treatment and no discrimination; equal pay for equal amount of work and access to fundamental social services. And, importantly, the right to access to justice, if the terms of contract are violated, or the workers are subjected to fraudulent practices, abuse or exploitation. The Global Compact has kept a gender eye and laid stress on the special protection needs of women and an equal and non-discriminatory treatment to them.

The GCM aptly mentions all applicable human rights conventions and the ILO fundamental principles and rights at work, as well as the ILO Fair Recruitment Initiative and IOM International Recruitment Integrity System as worthwhile principles and standards to be followed in the protection of the workers.

2. The Regional approaches

Nepal is a participating country in two of the regional consultative processes in labour migration. At present, it chairs the Colombo Process, which is focused on managing overseas labour migration from the 12 participating Asian countries through cooperative and collaborative efforts. The migrant workers from the 12 countries, including China, India, Pakistan, Bangladesh, Sri Lanka, Nepal, Afghanistan, Indonesia, the Philippines, Vietnam, Cambodia and Thailand constitute around 30 percent of the global labour force. The Colombo Process believes in sharing of best practices in overseas labour movement and mobility, optimizing the development benefits of migration and problem-solving through dialogue and cooperation. Under the five operationalized thematic working Area Groups, namely skills and qualification recognition process; pre-departure orientation and training; ethical recruitment; remittances and labour market analysis, a number of initiatives for better management of overseas migration and protection of the rights of migrant workers have been taken in collaboration with the destination countries, mostly in the South. Skill mapping, establishing bottom line of pre-departure training, testing models of comprehensive training, skill training, etc. have been some achievements under this platform.

Under Nepal's chairmanship, a Colombo Process joint recommendations was prepared and submitted to the GCM in 2017 during the consultation phase, 90 percent of which remains incorporated in the GCM document. Nepal also organized the 5th Ministerial Consultation of the Colombo Process in Kathmandu in November 2018 during which a Kathmandu declaration was adopted pledging joint commitment to implementing the relevant part of the GCM in pursuing the interests of the CP member countries under the new global policy regime.

Although competition exists among the 12 CP member countries in sending their workers to the destination countries, their mutual cooperation and collaboration with destination countries for consultations on problem-solving bears deep meaning in protecting the rights of the migrant workers.

The Abu Dhabi Dialogue (ADD) is another consultative forum in South-South migration in Asia which brings together the Colombo Process member countries with the destination countries, particularly the GCC countries and Malaysia. It brings the interests and concerns of the destination countries in labour migration and seeks to find solutions to the problems such as skills mismatch in migration through dialogue and cooperation. Piloting of skills training in certain occupational areas and designing of a comprehensive information and orientation Programme for all phases of migration have been some of its notable achievements.

The common principles and practices evolved by the CP and ADD have added values to protection of the rights of the migrant workers and more informed and humane management of migration.

3. Bilateral level

Whereas international framework and regional initiatives provide stable and predictable environment for labour mobility and its proper management, the actual business of labour migration takes place at the bilateral level between the origin and receiving countries. Equipped with policy, principles and practical measures such as those mentioned above, it is at the bilateral level that closer attention should be paid to implement them and derive deserved benefits. Some important issues are as follows :

- ◆ Signing labour agreement with destination countries in line with the principles and objectives of the GCM has become a necessity at present. Accordingly, Nepal has signed labour agreements with Jordan, Malaysia, Japan, UAE and Mauritius in the recent times.
- ◆ Zero cost recruitment for the workers and ensuring their rights, social security and welfare at workplace is important.
- ◆ Negotiations should continue at the technical and diplomatic levels to bring the labour agreements signed with other destination countries in the past in compliance with the GCM provisions. It may be noted that most of the traditional destination countries have signed GCM and provide room for new dispensation.
- ◆ Government to Government administered labour migration is more popular now for its transparency and predictability, and it should be further promoted.
- ◆ The foreign employment agencies should be empowered to establish direct contacts with the principal employers or their sole authorized recruiters in the destination country to ensure ethical and responsible recruitment. It has been often noticed that a number of recruitment intermediaries located across the span of destination and origin countries create a maze to deceive or exploit the potential job seeker. A code of conduct for migration intermediaries and their collaboration with regional networks bear significance to make a difference in this situation.
- ◆ In order to ensure fairness and ethical dimension in recruitment practices, it is necessary to influence the demand side of the equation through bilateral collaborative efforts.

- ◆ As chair of the Colombo Process, Nepal should take lead in organizing periodic meetings of consular officials or labour attaches of the member countries based at the embassies in the destination countries in order to identify common problems and suggest common solutions.
- ◆ Addressing mismatch in skills at the rapidly transforming world of work has emerged as a common identified problem. Skill partnership, including promotion of investment of the government or employers of the destination country in relevant training institutes is an answer to resolve this recurring problem. Skill and periodic orientation raise confidence level and earning capacity of the workers and ensure their long-term benefits.
- ◆ Assessing root causes of the common problems seen in various stages of labour migration and finding lasting solutions to these problems is critical. These problems include overcharge of recruitment fees by migration intermediaries; contract substitution, and work substitution in contravention to the terms of contract; confiscation of passport or non-consensual retention of travel documents by the employer; sponsorship system in visa that confines the rights and mobility in job; non-transferability of jobs and employers even in cases of failure; non-payment of salary and benefits as per contract or deferred payment; poor working and living conditions; labour exploitation and abuse; poor occupational safety and health standards; unclear complaint and redress mechanism as well as unclear pathways for access to justice. Technical ministries and their relevant agencies as well as the Foreign Ministry and the Missions at the destination countries require seamless communication and collaboration to address these challenges.
- ◆ Dialogues and negotiations with the law enforcement agencies and the employers in the labour destinations are a constant requirement. Informed and efficient manpower should therefore be maintained both at the technical and diplomatic levels.

4. Improving policy and measures at the national level

Nepal has opened up over 110 countries for foreign employment, but available data show that institutionalized labour migration is actually taking place to 30 countries. On individual basis, other 62 more countries are also open for labour migration. It is necessary to focus our attention to resolving the problems seen in the mainstream destination countries in the first place by taking more effective multistakeholder and cross-border institutionalized approach.

The following policy measures are, in my view, worth considering for making labour migration safe, regular, managed and, importantly, beneficial for Nepal and her youths :

- a. The national migration policy should take into account the increasing domestic labour market demand and make a balanced plan between meeting demands for domestic work force at various skill categories and that of destination countries on a competitive basis.
- b. The prospective job seekers should be given a free choice between the jobs locally available and those in demand from the destination countries. An analytic picture of the comparative advantage in the choice should be made available through easily accessible applications on electronic media. Further strengthening and making Foreign Employment Information Management System established at MOLESS more purpose and goal oriented both in the interest of prospective job seekers and those on foreign employment is the call of the time.

- c. More, technology, creativity and innovation should be applied while administering flagship programs such as Prime Minister Employment Program, Prime Minister Agriculture Modernization Program and so on to create sufficient interests among Nepali youths to work in various sectors of the economy and ensure their regular earning through decent jobs creation.
- d. Creation of more decent jobs by enhancing the productive capacity of the private sector and effective operationalization of the social security system is crucial. Promotion of youth entrepreneurship bears significance in this direction.
- e. For those who choose to go on foreign employment, zero cost in recruitment should be actively promoted by ensuring that employers in destination countries follow 'employers pay principle'.
- f. Nepali manpower agencies should be groomed according to this emerging normal in the international field.
- g. Improving the level and effectiveness of pre-departure orientation and training and encouraging the continuation of such programs by the employers at every stage of migration is another crucial point.
- h. The name list and contract address of all those who have received final permission to work in companies of destination countries should be on the website for easy reference of the Nepali Embassies and Consulates located in the destination countries. Local registry of the names of foreign workers at the Missions should be encouraged. This would help in complaint and redress procedure as well as finding pathways for access to justice in case of exploitation or abuse.
- i. A formula needs to be worked out to decide the strength of diplomatic/consular officials and local staff required to serve the Nepali workers in foreign employment based on their number in the destination country or consular district.
- j. Learning from the best practices of the countries which have longer experience in labour migration management and apply these experiences in Nepal's situation. Some of the Colombo Process member countries have accumulated richer experience in these areas.
- k. The profile of Nepal as an exporter of unskilled manpower must be changed. Currently 74 % of the labour migrants in foreign employment are unskilled and 12 % semi-skilled. More skilled migration means more earning capacity, better protection of workers and better realization of remittances.
- l. More concerted efforts are necessary for increased opportunities to go and work in countries where human rights and working conditions as well as earning potentials are better. The Ministry of Labour and Foreign Employment should make labour market analysis available on mobile applications for potential job seekers.
- m. Fostering skill partnerships with destination countries to ensure the matching of skills with available jobs is the need of our time. For this, imparting relevant skill trainings through the various stages of migration, and establishing a system of mutual recognition of skills and prior learning both in the origin and destination countries is essential.

- n. It is necessary to equip the missions to provide service to the labour migrants commensurate with the level and quantity of problems observed in the destination country.
- o. Foreign employers should be asked to establish an institutionalized skill rating of the Nepali workers at their occupational areas and make available certificates of their skill level. The certified skills can be subsequently utilized in emerging workplaces within the country or abroad.
- p. As 40 % of remittances are still reported to be coming through informal channels, measures should be taken to realize more through formal channels. One way is making the rates offered by these channels more attractive, and providing quick and reliable service through them. Many of the remittances corridors directed to Nepal are offering less than 3% transfer rate, in line with the target of the SDGs. Further improvement and simplification is needed.
- q. The social sector has immensely benefitted from the remittances as 56 % of the households of Nepal currently benefit from the fold of remittances. However, looking at the use of remittances, its contribution to capital formation has been less than 3% , according to Nepal Living Standard Survey 2011. Ways and means of improving this situation and avoiding the migration trap is necessary. This calls for more effective financial literacy and inclusion of the migrant workers in viable investment opportunities, including participation in diaspora bonds.
- r. Promoting gender equality in migration is an important issue. Women in foreign employment are less than 5 percent as compared to men.
- s. Women migration has remained a sensitive issue in Nepal. Informal pathways chosen by women for foreign employment are full of risks and tantamount to trafficking or human smuggling. They should be completely replaced by clear legal pathways.
- t. It is obligatory to reflect the sensitivities in the domestic and caregiving jobs in the labour MOUs by having separate deals and special protection measures for women in foreign employment. Women migrant workers should be sent in appropriate sectors and appropriate places after ensuring safety and security measures in principles and practice.
- u. A responsive and accountable mechanism should be in place to address the issues of women languishing in difficult situations, with particular attention to rescue, repatriation and rehabilitation needs.
- v. As many Nepali workers go and work in India, it is desirable to find the best possible way of protecting their interests and concerns through consultations at the bilateral level.
- w. It is also time to assess the social and economic cost of labour migration and strike an appropriate balance through the adoption of appropriate policy measures.
- x. Nepal should continue taking leaderships in various forums that deal with international and regional migration governance in order to influence a good international policy environment.

Conclusion

Foreign employment for Nepal is already a big phenomenon with impacts on social, economic and other aspects of national life. It is necessary to make this sector safer, more beneficial, managed and orderly. In the stabilized political situation with more room opening up in economic development, Nepal is in need of more human resources in various skill categories within the country. Striking a balance between meeting the needs for work force on the domestic front and those in foreign employment calls for a meticulous planning and credible measures for persuasion. Skill matching for both the domestic and foreign employment needs and recycling the acquired skills based on the demand of the economy are critically important. Looking at the vulnerability and risks involved in low skill job category, as well as in the domestic and caregiving works, it is desirable to find better alternatives to repeated migration for foreign employment. We can do it by offering similar jobs in various sectors of the national economy and fostering an environment of dignity and respect for labour in the society at large. Whenever foreign employment is the chosen path, we should exhaust all available means to ensure “triple win”, in terms of providing equitable benefits to the destination and origin countries as well as the workers

References

- Abu Dhabi Dialogue, [https:// abudhabidialogue.org.ae](https://abudhabidialogue.org.ae)
- Agarwal, H.O. Dr., International Law and Human Rights, Central Law Publications, Allahabad, 2007.
- Colombo Process, [https:// www.colomboprocess.org/](https://www.colomboprocess.org/)
- Gammeltoft-Hansen, T. and Nyleg Sorenson N. (ed.), The Migration Industry & the Commercialization of International Migration, Routledge, London and NY, 2013
- Global Forum on Migration and Development, [https:// GFMD.org](https://GFMD.org)
- ILO, Fair Recruitment Initiative, ILO Geneva, 2015
- IOM, World Migration Report 2018, IOM Geneva, 2018
- IOM, International Recruitment Integrity System (IRIS), IOM Geneva, 2014
- Ministry of Labour, Employment and Social Security, [https:// moless.gov.np](https://moless.gov.np)
- World Bank, Migration and Remittances Recent Developments and Outlook, World Bank Group, KNOMAD, April 2019
- United Nations, Global Compact for Safe, Orderly and Regular Migration, [https:// refugeesmigrants.un.org](https://refugeesmigrants.un.org)
- United Nations, 2030 Agenda for Sustainable Development

Globalization : Opportunities and Challenges

✍ Khagendra Bardewa

Abstract

Globalization is the process of worldwide interconnectedness resulting to global interdependency among the states in multiple aspects of socio-economic life. Besides, It has also been defined in terms of the free flow of capital, goods, services and technologies beyond national or continental boundaries. Globalization forms complex networks of global governance and internationalizes the national or bilateral issues to global arena. On the other hand, in sociological point of view, it is the process of homogenization of religion, cultures and other similar social values that tend to transform the world as a global village. Though globalization has been widely accepted as the means of social and economic transformations. Globalization has also created various socio-economic problems. And even the issues of challenging the sovereignty of a state But all such issues have to be timely addressed it should be adopted as a means of global transformation and mutual benefit.

Introduction

The term globalization comes from English, as globalization refers base of the word "Globalization" that refers to the emerging of an international network belonging to an economic and social system.

One of the earliest uses of the term globalization, as known so far, was in 1930 in a publication entitled Towards New Education, to designate an overview of the human experience on education. "Giant Corporations" is another near term of the word globalization that was used by Charles Russell Tazel to describe the big National trust and other large enterprises of the time. But both the terms began to use interchangeably by economist and the researchers of social sciences since 1960 and were used until about the mid 1980s. Numerous interpretations and concepts have been inspired to use and understand the term globalization as is in use today and has had a history going back in time to the great commercial and imperialist movements throughout Asia and the Indian Ocean since the fifteenth century. After the cold war, the term began to be used to describe the world becoming more interdependent in its economical and informational dimension. Various schools of thoughts should be examined and studied to know the evolution of Globalization and to summarize its ideas it generates since the inception of its concept. The following chart depicts the evolution of globalization in terms of level of its historical processes.

Globalization is the procedure of international integration arising from the interchange of the world views, products, ideas and the other characteristics of civilizations. It describes the interplay crossways cultures of micro social forces such as religion, politics and economics. Advances in transportation and telecommunication infrastructure including the rise of internet to connect the world within the single web, are the biggest factors in globalization, generating further interdependence of economic and cultural activities. The set up of global and regional organizations like SAARC, BIMSTEC, WTO, EU, NAFTA and supra national organizations like IMF, WB, ADB, BRICS and many other non-governmental organizations have also been contributing in fostering globalization. Few factors which led the world to the path of globalization are the liberalization policy opted by the states, rapid innovation and development of ICT, dashing roles of super powers and their shadow effect to the developing countries, role and influence of international institutions and the failure of Soviet Socialist Model in Russia and its followers.

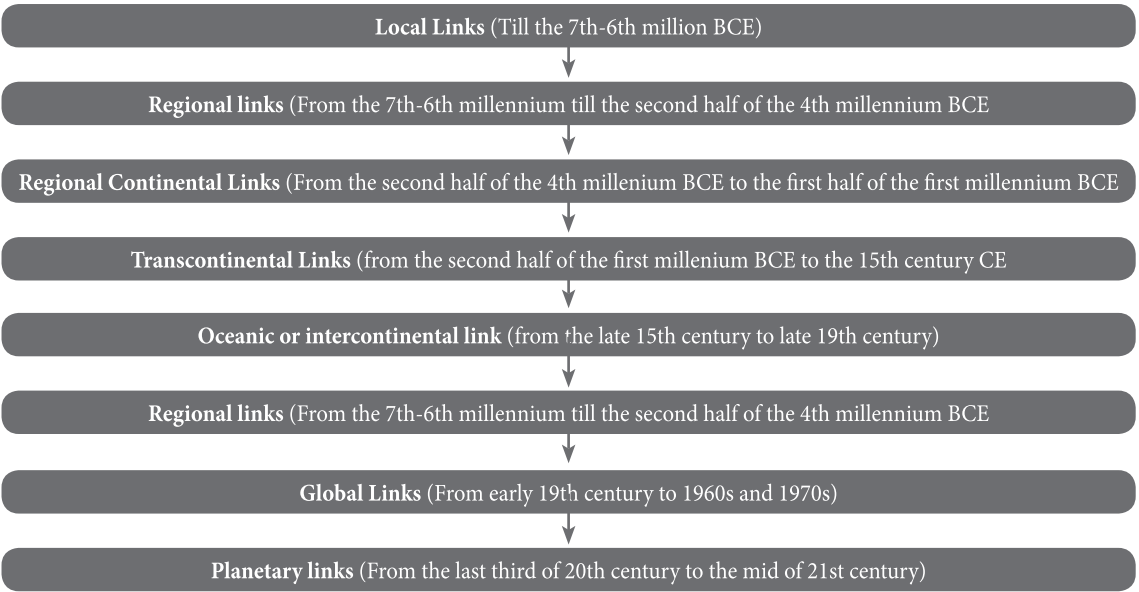

Figure 1: History / Evolution of Globalization

Key Aspects of Globalization

The term globalization has become the key idea for the practice and theory of business. Moreover, it has equally come into the academic debates. Globalization has most popularly been used to describe the spread of communication, flow and exchange of production and connection of technologies throughout the world. Most often the term globalization is used in confusing manner with respect to the effort made by IMF, World Bank and many other financial institutions to create a free global market for the exchange of goods and services. Globalization involves spreading of ideas, practices and technology that are supposed to be the basic and major aspect of globalization. Globalization in terms of connectivity across the entire world of increased economic and cultural life throughout the globe has multi-dimensional effect in the socio-economic life of people.

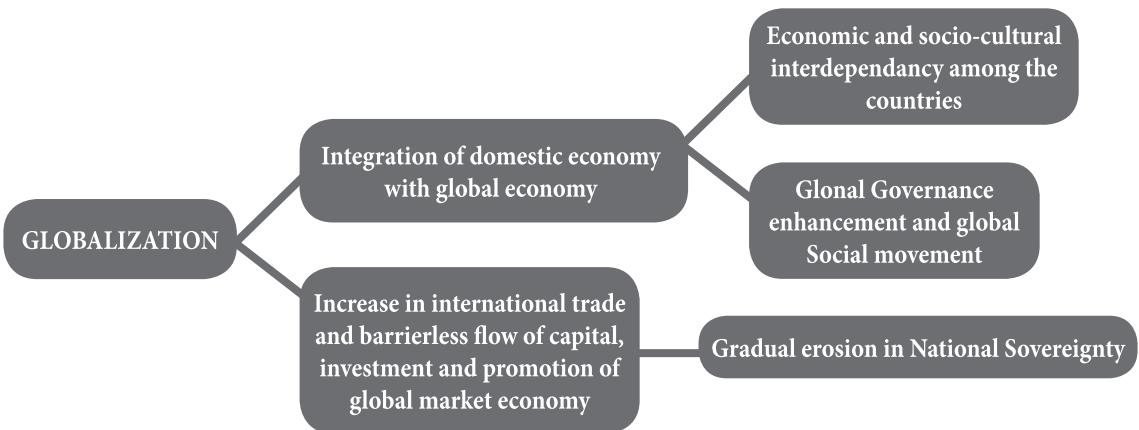

Figure 2: Globalization at a glance

Pros and cons of Globalization

The world enjoyed many outcomes and assertive results of globalization and it has helped in many aspects of socio-economic development of the global society. Growth of the economy of developing countries, technology transfer and supplies of human resources from the developing to the developed and industrially advanced countries all over the world are a few to name as a positive consequences of globalization. Whereas, there are many criticisms about the adverse effects of globalization in the contemporary world. And hence we can reach in a conclusion that globalization is not a widely and sufficiently accepted global phenomenon and there are divergent views on it. The technologically advanced and developed countries stand for the favor of globalization and they believe that globalization stimulates diffusion of knowledge, management skill and technology, research and innovation, faster economic growth, higher living standard of the people in the contemporary world. On the other hand, many others argue that globalization has created various social evils such as inequality and exploitations in multiple sectors. On the basis of the overall judgment and critical study of Globalization we can reach in conclusion that there are many opportunities and challenges together are in a row with it. And the two parties or societies almost keep on having arguments for and against the globalization, and of which a few are as referred below.

Arguments in support of globalization

- ◆ It has encouraged the free flow of capital and technology all over the world, attracted foreign direct investment and assisted in the promotion of foreign trade in the International arena.
- ◆ It has contributed in socio-economic transformation taking the world as global village.
- ◆ It has encouraged research and innovation and flourished the new ideas throughout the world.
- ◆ Reducing poverty and creating social inequality in developing countries are the major contribution of globalization.
- ◆ Creation of global competition in the international market and enhancement of the quality of goods and services are the outcomes of globalization.
- ◆ Increasing efficiency through competition, decreasing corruption and ensuring economic growth through integration into the whole trade system are the notable factors for the attraction towards globalization.
- ◆ Arguments on the negative impacts of globalization
- ◆ Globalization has widened the gulf between developing and developed countries.
- ◆ It has led the world society to inequality and exploitation friendly environment has been created. Only the elites reap the fruits from globalization.
- ◆ Problem of unemployment soars up as a consequence of globalization.
- ◆ Piles of incidents of interference by international institutions like WB, IMF and other regional organizations in the policy making process of the developing are caused due to the impact of globalization.
- ◆ The shape of internal market has been reduced and local markets have not been able to compete with the global markets as global market almost covers the local market economy which encourages to displace the local markets of developing countries. It has almost dismantled the local markets and economy due the presence of multinational companies.

- ◆ Globalization creates the huge gap between import and export and ultimately causes the imbalance trade and volume of trade deficit of developing countries is notably increased.
- ◆ It has adversely affected balance of payment position of most of the underdeveloped countries.
- ◆ Increasing volume of trans-boarder crimes like human and drug trafficking, increased activities of transnational agents like terrorists have sometimes caused serious fatalities. It is supposed to be an adverse effect of globalization.
- ◆ It has posed a serious threat to the industrialization of developing countries.
- ◆ The existence of cultural imperialism is also the effect of globalization which has creates clashes among different religions, cultures and civilization.
- ◆ Erosion of sovereignty of an independent state has been taken and discussed as a hot cake which is supposed to be the negative impact of globalization.

Conclusion

Of course there are various consequences of globalization as it has mega effect in the socio-economic status of the states around the world and debate for the support and against of globalization are in the rise in contemporary world community, it is quite considerable to remember the fact that all the pros and cons of it should deliberately be discussed. Although the process of globalization has further marginalized the poor developing countries, its benefits in terms of political freedom, economic development and the growth of human civilization are remarkable and cannot be ignored. The arising question on undermining of the sovereignty of a state should be taken as a serious matter and respect of dignity and sovereignty of a state must not be neglected in the name of globalization. In a nut shell, globalization should be made a global means to ensure mutual benefits of the states and socio-economic transformation.

References

- Aryal, D., Subedi, R & Thapa, S., Diplomatic Dealings
- Bhusal, B.R. & Parajuli, S., Diplomatic Perspectives
- Bhagawati, J., In Defence of Globalization
- Cuterela, S. Globalization: Definition, Process and Concepts
- Lee, E. & Vivareli, M., The social impacts of globalization in the developing countries
- University, R.T., International Relations
- www.google.com

आयोगको ६९ औं वार्षिकोत्सव समारोह

लोक सेवा आयोगले आफ्नो ६९ औं वार्षिकोत्सव यही असार १ गते मनाएको छ। नेपालको सबै भन्दा जेठो संवैधानिक निकायको रूपमा लोक सेवा आयोगले योग्यता, निष्पक्षता र स्वच्छतालाई मुलमन्त्र मानेर कार्य सम्पादन गर्दै आईरहेको छ। वि.सं. २००८ सालमा स्थापना भएको यस संस्थाले आफूलाई योग्यता प्रणालीको संरक्षकको रूपमा स्थापित गर्न सफल भएको छ। आयोगबाट एक वर्षको अवधिमा सम्पादित कामकारवाहीको समीक्षा गर्ने र भविष्यका लागि मार्गचित्र निर्धारण गर्ने अवसरको रूपमा वार्षिकोत्सवलाई लिन सकिन्छ।

आयोगलाई आफ्नो काम, कर्तव्य र जिम्मेवारी अनुरूप मुलुकको सार्वजनिक सेवाका लागि दक्ष मानव संसाधन सिफारिस गर्ने प्रमुख कार्य प्रभावकारी रूपमा सम्पन्न गर्न सहयोग पुऱ्याउने उद्देश्यका साथ रणनीतिक योजना निर्माण भएको छ। नेपालको संविधानले लोक सेवा आयोगको भूमिकालाई विस्तार गरेको सन्दर्भमा सेवा प्रवाहमा सुधार, विज्ञ तथा सेवाग्राहीहरूको संलग्नता अभिवृद्धि र संस्थागत सुदृढीकरण गर्न विभिन्न ठोस रणनीति तयार गरिएको छ। सार्वजनिक सेवामा क्षमतामा आधारित (Competency Based) छनौट प्रणाली लागू गर्ने, उम्मेदवार छनौट गर्ने क्रममा Assessment Center Methodology लागू गर्ने, नेतृत्व तहका व्यवस्थापकीय पदमा उम्मेदवार छनौट गर्दा कार्यक्षमतामा आधारित छनौट प्रणाली चरणबद्ध रूपमा लागू गर्ने, परिवर्तित सन्दर्भमा आयोगलाई परिणाममुखी बनाउन पुनर्संरचना गर्ने जस्ता रणनीतिहरू तय गरिएको छ। उक्त रणनीति कार्यान्वयनका लागि क्रियाकलाप निर्धारण, प्रमुख कार्यसम्पादन सूचक, समयसीमा, जिम्मेवार निकाय र सफलताका लागि निर्णायक तत्व समेतको पहिचान गरिएको छ।

वार्षिकोत्सवमा गरिएका विभिन्न कार्यक्रमहरूले विगतका गतिविधिहरूलाई नियतद्वै आगामी दिनमा थप प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गर्नका लागि उर्जा प्राप्त भएको छ भने त्रिवर्षीय रणनीतिको निर्माण तथा यसको सफल कार्यान्वयनले परिवर्तित सन्दर्भमा आयोगलाई थप गतिशील बनाउन सहयोगी हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ।

लोक सेवा आयोगको ६९ औं वार्षिकोत्सव समारोहमा आयोगका अध्यक्ष उमेशप्रसाद मैनालीले दिनुभएको मन्तव्य

सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यू,

सर्वप्रथम: अति व्यस्तताका बावजूद पनि हाम्रो विशेष अनुरोधलाई स्वीकार गरी लोक सेवा आयोगको यस ६९ औं वार्षिकोत्सव समारोहमा प्रमुख आतिथ्यता ग्रहण गरिदिनु भएकोमा सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यूप्रति आयोगको तर्फबाट हार्दिक आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु । सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यूको यस समुपस्थितिले हाम्रो कार्यक्रमको शोभा र गरिमा बढाएको छ, यसबाट हामीलाई काम गर्ने थप हौसला साँच्चै नै बढाएको अनुभूति भएको छ । संवैधानिक निकायका प्रमुखज्यूहरू लगायतका अति विशिष्ट अतिथिज्यूहरूको उपस्थितिले यस कार्यक्रमको शोभा बढाएको छ । आयोगको निष्पक्षताको बलियो आधार निर्माण गरिदिएर यस

संस्थालाई जनविश्वासको धरोहरको रूपमा स्थापित गराउन महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउनुहुने आयोगका पूर्वपदाधिकारीहरूको उपस्थितिले हामीलाई गौरव बोध गराएको छ । कार्यक्रममा उपस्थित अन्य विशिष्ट व्यक्तित्वहरू लगायत आमन्त्रित अतिथि गणहरूप्रति हार्दिक अभिवादन गर्दै कार्यक्रमहरूलाई भव्यता दिनुभएकोमा विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु । यस भद्र र भव्य उपस्थितिले आयोगको संवैधानिक भूमिका अझ प्रभावकारीरूपमा निर्वाह गर्न प्रेरणात्मक हुने ठानेको छु ।

आयोगले भ्रण्डै सात दशकको यात्रा विभिन्न घुम्ती, अक्कर, उकाली, ओराली पार गर्दै सम्पन्न गरेको छ । २०१७ सालमा प्रशासनलाई समयानुकूल सुधार गर्ने बहानामा लोक सेवा आयोगलाई निलम्बन गरिएको घटना होस् वा २०४७ को परिवर्तन पश्चात् आयोगको भूमिकालाई खुम्चाइएको घटना होस् आयोगको मार्गमा यस्तै घुम्ती र बाधाहरू थिए । अहिले फेरि आयोगको जनविश्वासको जगलाई कमजोर पार्ने प्रयास भएको छ । संविधान, कानून र स्थापित परम्परा अनुरूप आयोगले गरेको विज्ञापनमा विना कारण प्रश्न उठाइएको छ । संवैधानिक अंगले संविधान र प्रचलित कानूनको उल्लंघन गर्ने कल्पना पनि गर्दैन ।

हामीले के पनि बुझ्न जरुरी छ भने संविधानले व्यवस्था गरेका संस्थाहरूको सबलता र प्रभावकारी भूमिकामा मात्र हाम्रो संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक व्यवस्था सुदृढ हुन सक्दछ । संवैधानिक निकायहरू कमजोर भएमा कसैलाई फाइदा नहुने र यसले दीर्घकालसम्म देशको सुशासनमा नकारात्मक असर पार्ने कुरामा सबै जिम्मेवार व्यक्ति र निकायहरू गम्भीर हुनुपर्दछ, यही नै आयोगले अपेक्षा गरेको छ । यहाँ लोकप्रियतावाद र योग्यतातन्त्र फरक विषय हुन् भन्ने बुझ्न आवश्यक छ ।

सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यू,

कुनै पनि संस्थामा सुधार निरन्तर र समयसापेक्ष तवरले चाहिन्छ । समय, सन्दर्भ र गुणस्तरयुक्त कार्यसम्पादनले मात्र संस्था प्रति नागरिकको विश्वास अभिवृद्धि हुन सक्दछ । त्यस्ता संस्थाहरूलाई बचाउने, थप विश्वास आर्जन गर्न वातावरण मिलाउने राष्ट्रिय कर्तव्य हामी सबै नागरिकको हो । योग्यता, निष्पक्षता र स्वच्छता यसको मूल मर्म हो भने यसलाई कार्य गर्न शान्त, स्वच्छ र दवावविहिन अवस्था चाहिन्छ । किनभने संस्थामा ज्ञानको व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्य हुने हुँदा वातावरण, परिवेश र अन्य उपकरणहरू त्यस्तै अनुकूल चाहिन्छन् ।

आयोगले ७७ जिल्लाकै उम्मेदवारलाई अनलाईन दरखास्त दिन र उम्मेदवारको जुनसुकै बैंकको खातामा रहेको रकम ईन्टरनल बैंक पेमेण्ट सिस्टम प्रणालीको प्रयोग गरी आयोगको राजस्व खातामा सोभै जम्मा हुने गरी दरखास्त दस्तुर बापतको रकम भुक्तानी गर्न सक्ने व्यवस्था अपनाइएको छ। यसबाट आयोगको परीक्षामा सहभागी हुन चाहने उम्मेदवारहरूलाई थप सहज हुने अपेक्षा आयोगले गरेको छ। त्यस्तै मोबाइल एप्सबाट आयोग सम्बन्धी विविध जानकारी प्राप्त गर्न सक्ने थप व्यवस्था भएको छ।

नेपालको संविधानले यस आयोगलाई थप गरिदिएको जिम्मेवारी अनुरूप सुरक्षा निकाय र संगठित संस्थाको लिखित परीक्षा लिने कार्य वार्षिक कार्यतालिका प्रकाशन गरी यथा समयमै सम्पादन गर्दै आइरहेको छ। आयोगबाट पदपूर्ति सम्बन्धी कार्यहरू लोक सेवा आयोगको सिद्धान्त योग्यता, निष्पक्षता र स्वच्छता अनुरूप सम्पादन भइरहेको छ। सुरक्षा निकायका सुरक्षाकर्मी र संगठित संस्थाहरूका कर्मचारीहरूको सेवा, शर्त सम्बन्धी कानून तथा बढुवा विभागीय कारवाही गर्दा अवलम्बन गर्नुपर्ने सामान्य सिद्धान्त अनुरूप हालसम्म ७४ वटा निकायहरूको नियमावली वा विनियमावलीहरूमा परामर्श पठाइसकिएको छ। यसबाट उम्मेदवार छनौट, बढुवा, विभागीय कारवाहीमा एकरूपता मात्र हैन समावेशी प्रबन्धले सुनिश्चितता ग्रहण गरेको छ। यस प्रकार निजामती, स्वास्थ्य, संसद, सुरक्षा निकाय र संगठित संस्थामा आयोगले समावेशिताका लागि गरेको प्रयत्न संस्थागत र उल्लेख्य रहेको छ। यस्तै संविधान जारी पश्चात् नेपालको संविधानको व्यवस्था अनुरूप सुरक्षा निकाय चारवटा र संगठित संस्थातर्फ पचास वटा गरी जम्मा चौवन्न वटाको लिखित परीक्षा सञ्चालन भईसकेको छ। थप दुई वटा संगठित संस्थाको लिखित परीक्षा सञ्चालन भईसकेको छ भने थप दुई वटा संगठित संस्थाको लिखित परीक्षा सञ्चालन हुने क्रममा छ। यसरी संविधानको व्यवस्थालाई आयोगले पूर्ण कार्यान्वयन गरिरहेको छ। यस्तै गरी न्याय सेवा आयोगको अनुरोधमा जिल्ला न्यायधिशको परीक्षा सञ्चालन गरी नतिजा उपलब्ध गराउने समेत कार्य सम्पन्न भएको छ।

प्रदेश लोक सेवा आयोगको गठन समयमै होस् भनेर आयोगले हालसम्म अवलम्बन गरेका सिद्धान्त, आधार र मापदण्ड सम्बन्धी भएको अभ्यासबारे सम्बन्धित समितिको छलफल प्रस्तुत गरेको छ। यथाशक्य छिटो प्रदेश लोक सेवा आयोग गठन भै आफ्नो कार्य अगाडि बढाउने कुराको अपेक्षा आयोगले गरेको छ। लोक सेवा आयोगको स्थापना नेपालमा जहानियाँ निरंकुश राणाशासनको अन्त र प्रजातन्त्रको स्थापनासँगै भएको हो। त्यसैले लोकतान्त्रिक व्यवस्थाका मूल्य मान्यताहरू र यस संस्थाको मूल्य मान्यताहरूबीच सादृश्यता रहेको छ। समानता, स्वच्छ प्रतिस्पर्धाको खेल र समन्याय जस्ता लोकतान्त्रिक गुणहरूलाई आयोगले मूल मन्त्रको रूपमा अंगिकार गर्दै आएको छ। प्रतिकूल अवस्थामा पनि आयोगको तत्कालीन नेतृत्वमा रहनुहुने पदाधिकारीहरूको अथक र अबिरल प्रयासबाट योग्यता प्रणाली स्थापित हुन सकेको यथार्थ बिसन्तु ती अग्रजहरूप्रति अन्याय हुन जान्छ। यस अवसरमा आयोगको अस्मिता जोगाउन र यस संस्थालाई आमजनताको विश्वासको केन्द्रको रूपमा विकसित गर्न योगदान पुऱ्याउनुहुने पूर्वपदाधिकारीहरू पूर्वकर्मचारीहरूप्रति हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु।

‘सार्वजनिक वा सरकारी सेवा सुस्त र असक्षमहरूको लागि होइन, राज्यको सेवा सबभन्दा योग्यले मात्र गर्न पाउनु पर्दछ’ भन्ने मान्यतामा योग्यता प्रणालीको विकास भएको हो। योग्यता प्रणाली लागू गर्ने उद्देश्यले गठन गरिएको लोक सेवा आयोगले स्थापना कालदेखि नै यस चुनौतीपूर्ण जिम्मेवारी बहन गर्दै सफलता हासिल गर्दै आएको छ। समाजलाई न्याय दिन सही संस्था र सही नेतृत्व दुवै आवश्यक हुन्छ भनिन्छ। आयोगले संवैधानिक हैसियत प्राप्त गर्नु र विगतमा कुशल नेतृत्व प्राप्त गर्नुले आफ्नो संवैधानिक भूमिका प्रभावकारीरूपमा निभाउन सफल भएको पृष्टि हुन्छ।

निष्पक्षता सुनिश्चित गर्न आयोगको आन्तरिक प्रक्रिया एवं बाह्य मूल्याङ्कनकर्ताहरूको संलग्नतामा गरिने कार्यहरूमा समेत निष्पक्षता सम्बन्धी थप व्यवस्थाहरू गरिएका छन् । राजपत्राकित प्रथम र द्वितीय श्रेणीका परीक्षार्थीको उत्तरपुस्तिकाको परीक्षण दुईजना विज्ञहरूबाट गराउने, राजपत्राकित सबै तहका उत्तरपुस्तिका आयोगमै परीक्षण गराउने कामको शुरुवात भएको छ । सहज मोटर बाटो नपुगेका डोल्पा, हुम्ला तथा बढी आवेदकहरू हुने लाहान र वीरगञ्जमा परीक्षा केन्द्र राख्ने काम भएको छ ।

परीक्षण प्रविधिमा सुधार ल्याउन र गुणस्तरमा अभिवृद्धि गर्न राजपत्राकित द्वितीय श्रेणी अप्राविधितर्फको पाठ्यक्रममा ईन बास्केट एक्सरसाईज थप गरी व्यावहारिक ज्ञान र कार्य सम्पादनसँग चाहिने ज्ञान परीक्षण गर्ने कार्य शुरु भै सकेको छ । 'इमान्दारिता भर्ना गर्न सकिँदैन' भन्ने भनाइलाई दृष्टिगत गरी एक हदसम्म नैतिक मूल्य मान्यताबारे चेतन र अर्धचेतन अवस्थामा पुऱ्याउन भने सकिन्छ, भन्ने सोचाइमा आधारित भएर पाठ्यक्रममा नैतिक र आध्यात्मिक विषयहरू थप गर्ने कार्य क्रमशः हुँदै गएको छ । लोक सेवा आयोगको त्रि-वर्षीय रणनीतिक योजना कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ र आगामी आर्थिक वर्षदेखि प्रगतिसमेत पेश गरिनेछ ।

सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यू,

कुनै पनि संस्था आफ्नै एकल प्रयासबाट सफल हुन सक्दैन, यसका लागि बाह्य वातावरण सहयोगी हुनुपर्दछ । लोक सेवा आयोगलाई सबै संस्थाहरूको सहयोग रहेको छ । नेपाल सरकार साधन र स्रोत उपलब्ध गराउन उदार नै देखिएको छ । यसका लागि नेपाल सरकारप्रति आयोग हार्दिक आधार व्यक्त गर्दछ । तर, स्रोत साधान मात्र पर्याप्त नहुने र काम गर्ने कानूनी आधार पनि आवश्यक हुन्छ । लोक सेवा आयोगको काम कर्तव्यलाई व्यवस्थित गर्न पठाइएको विधेयक संसदमा छलफलको क्रममा रहेको र उक्त विधेयकमा आयोगलाई आर्थिक तथा प्रशासनिक तवरले सहज हुने प्रवन्ध हुनुपर्ने आयोगको अनुरोध छ । आयोगको संवैधानिक भूमिका निर्वाह गर्न नेपाल सरकारका निकायहरू, सुरक्षा निकाय, संगठित संस्थाहरूले दिनुभएको सहयोगको लागि विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु । आयोगको काममा आफ्नो विज्ञताद्वारा अतुलनीय योगदान पुऱ्याउनुहुने सम्पूर्ण दक्ष विज्ञ 'लोक सेवाका मित्रहरू' प्रति श्रद्धापूर्वक आधार व्यक्त गर्दछु ।

लोक सेवा आयोगले आफ्ना कामहरुलाई नागरिकहरुको नजरबाट मूल्याङ्कन गर्दै तदनुरूपको सुधार गर्दै ल्याएको छ । नागरिकहरु र विशेष गरी युवाहरुमा यस संस्थाप्रति उच्चस्तरको विश्वास रहेको देखिन्छ । विश्वासको यस धरोहरलाई अझ उचाइमा पुर्याउन आयोग प्रतिबद्ध छ । हामी आयोगका पदाधिकारीहरु र कर्मचारीहरु यस संस्थालाई योग्यता प्रणालीको उत्कृष्ट केन्द्रको रूपमा स्थापित गराउन प्रतिबद्धता समेत व्यक्त गर्दछौं । आयोग जनताको सन्तानलाई जागिर दिने संस्थाको रूपमा छँदैछ, यस बाहेक संवैधानिक संस्थाहरुले आफ्नो भूमिका प्रभावकारीरूपमा निभाएमा संविधान सफल हुने र लोकतन्त्र पनि सुदृढ हुन जान्छ । अन्तमा, सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यू लगायत सम्पूर्ण उपस्थित विशिष्ट व्यक्तित्वप्रति उपस्थितिको लागि पुनः एकपटक हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु ।

धन्यवाद ।